

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

OSMANLI ÖNCESİ ÇEMİŞGEZEK TARİHİ
YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN

Prof. Dr. Muhammet Beşir AŞAN

HAZIRLAYAN

Taşkın DOĞAN

ELAZIĞ-2020

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

OSMANLI ÖNCESİ ÇEMİŞGEZEK TARİHİ
YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN

Prof. Dr. Muhammet Beşir AŞAN

HAZIRLAYAN

Taşkın DOĞAN

Jürimiz, ...tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonunda bu yüksek lisans/doktora tezini oybirliği/oy çokluğu ile başarılı saymıştır.

Jüri Üyeleri:

1. Prof. Dr. Muhammet Beşir Aşan (Danışman)

2.

3. Doç. Dr. Murat ÖZTÜRK

4. Prof. Dr. Füsun Kaya

5.

F. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun tarih ve sayılı kararıyla bu tezin kabulü onaylanmıştır.

Prof. Dr. Ömer Osman UMAR

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ÖZET**Yüksek Lisans Tezi****Osmanlı Öncesi Çemişgezek Tarihi****Taşkın DOĞAN****Fırat Üniversitesi****Sosyal Bilimler Enstitüsü****Tarih Anabilim Dalı****Genel Türk Tarihi Bilim Dalı****Elazığ-2020, Sayfa: XV+185**

Geçmişi, tarih öncesi devirlere kadar uzanan Çemişgezek, Anadolu coğrafyasının doğusunda, Yukarı Fırat Bölümü'nde yer alan önemli yerleşim merkezlerinden biridir. Çemişgezek yöresinde yapılan kazı çalışmaları sonucunda elde edilen veriler, eski çağlardan itibaren zengin bir kültür ve medeniyetin varlığını ortaya koymaktadır.

Bulunduğu coğrafyadan dolayı Anadolu'nun doğusu ile batısı ve de kuzeyi ile güneyi arasında, adeta bir geçiş güzergâhında olan yöre birçok devlet, beylik ve toplulukların elde etmek için mücadele ettiği sahalardan biri olmuştur. Çemişgezek, tarihi süreç içerisinde Subarlar, Hurriler, Mitanniler, Hititler, Urartular, Roma, Sasaniler, Müslüman Araplar, Bizans, Türk beylikleri, Anadolu Selçukluları, Moğol, İlhanlı, Timur, Akkoyunlu, Karakoyunlu, Safeviler ve Osmanlı gibi çeşitli devlet ve de beyliklerin egemen olduğu bir alan olmuştur. Bulunduğu Tunceli bölgesinde yaşama en elverişli yerlerden biri olan yöre, kültürlerin kaynaştığı ve aynı zamanda insan unsuru olarak ta gelişime ve yeniliğe her zaman açık olan bir yapıda olmuştur

Günümüzde Tunceli iline bağlı ilçe merkezi olan Çemişgezek'te geçmişten günümüze ulaşmayı başarabilen başta Türk dönemi olmak üzere birçok tarihi eser de mevcuttur.

Anahtar Kelimeler: Çemişgezek, Pulur (Sakyol), Ortaçağ, Türk Beylikleri, Tarihi Eserler

SUMMARY**Master Thesis****Çemişgezek History before Ottomans****Taşkın DOĞAN****Fırat Üniversitesi****The Institute of Social Science****Department of History****General Turkish History****Elazığ-2020, Page: XV+185**

Çemişgezek, which dates back to prehistoric times, is one of the most important settlements located in the Upper Euphrates Section in the eastern part of Anatolia. Dataas obtained as a result of the excavations in Çemişgezek region shows the existence of a rich culture and civilization since ancient times.

Due to its geographical location, which is a transition layer between the east and west of Anatolia and the north and south of the region, site has been one of the areas where many states, principalities and communities are struggled to obtain. In the history of Çemişgezek has been conquered by, Subars, Hurris, Mitannis, Hittites, Urartians, Romans, Sassanids, Muslim Arabs, Byzantine, Turkish Principalities, Anatolian Seljuks, Mongolians, İlhanlı, Timur, Akkoyunlu, Karakoyunlu, Safavids and Ottoman Empire. The area, which is one of the most convenient place to live around Tunceli region, has been in a structure where cultures are fused and at the same time open to developments and innovations as a human being.

Nowadays in Çemişgezek, the district located in the province of Tunceli, there are many historical artifacts, especially from the Turkish period.

Key Words: Çemişgezek, Pulur (Sakyol), Middle Ages, Turkish Pricipalities, Historical Monuments

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	II
SUMMARY	III
İÇİNDEKİLER	IV
ÖNSÖZ.....	VI
KISALTMALAR	VII
KONU VE KAYNAKLAR.....	IX

GİRİŞ

1. TARİH İÇERİSİNDE ÇEMİŞGEZEK'E VERİLEN ADLAR.....	1
2. ÇEMİŞGEZEK'İN COĞRAFI KONUMU	8
2.1. Doğu Anadolu ve Tunceli Coğrafyası.....	8
2.2. Çemişgezek'in Coğrafi Konumu.....	12

BİRİNCİ BÖLÜM

1. ESKİÇAĞ, ORTAÇAĞ VE BEYLİKLER DÖNEMİNDE ÇEMİŞGEZEK.....	15
1.1. ESKİ ÇAĞDA ÇEMİŞGEZEK.....	15
1.2. ORTAÇAĞDA ÇEMİŞGEZEK.....	57
1.3. BEYLİKLER DÖNEMİ ÇEMİŞGEZEK.....	82

İKİNCİ BÖLÜM

2. TARİHİ ESERLER.....	121
2.1. Pulur (Sakyol) Höyüğü.....	121
2.2. Yeniköy Höyüğü	122
2.3. Çemişgezek İlçesi Uçbeyi Mevki.....	123
2.4. Aşağı Demirbük-Yığmatepe Tümülüsü	123
2.5. İn Delikleri (Derviş Hücreleri)	124
2.6. Yelmaniye Cami	127
2.7. Süleymaniye (Kale) Cami	131
2.8. Çemişgezek Kalesi	134
2.9. Ulukale Köyü Kalesi	136
2.10. Uzun Hasan Türbesi ve Mescidi.....	136
2.11. Ferruh - Şad Bey Türbesi.....	138

2.12. Hamam Atik (Eski Hamam)	140
2.13. Ulukale Köyü Hamamı	141
2.14. Sivdin (Sividin) Köprüsü	141
2.15. Levendik Köprüsü	142
2.16. Hamidiye Medresesi (Çemişgezek Adliye Binası)	143
2.17. Ulukale Köyü Kilisesi	144
2.18. Baş Çeşme	145
2.19. Kale Çeşmesi (Tarihi Çeşme)	145
2.20. Çukur Çeşme	146
2.21. Ulukale Köyü Meydan (Şeker) Çeşmesi	146
2.22. Çemişgezek Kaya Mezarları	147
2.23. Ulukale Köyü Kaya Mezarları	148
2.24. Mezar Taşları	148
2.25. Diğer Eserler	150
SONUÇ	151
BİBLİYOGRAFYA	157
EKLER	176
Ek1. Orijinallik Raporu	184
ÖZGEÇMİŞ	185

ÖNSÖZ

Bu çalışmamızda, ülkemizde yaşayan birçok insanın adını bildiği fakat kendisi hakkında çok az bilgiye sahip olunan Çemişgezek yöresinin Osmanlı dönemi öncesi tarihini araştırarak, köklü bir geçmiş ve medeniyete sahip olduğunu ortaya koymak istedik. Çemişgezek özelinde kısmen Tunceli bölgesinin de tarihini ve yaşanan gelişmeleri aktarmaya çalışarak, bugün yaşananların nedenlerini daha iyi kavranabilmesine yardımcı olmaya çalıştık. Aynı zamanda Çemişgezek ve çevresinin sürekli var olan etnik yapısı hakkındaki tartışmalara karşı bilimsel temelde açıklamalarda bulunduk. Yörenin Osmanlı öncesi tarihi hakkında yazılmış bilimsel çalışmalarının yetersiz olması bu tezin ortaya çıkmasının ana nedenlerinden biri olmuştur. Konumuzu belirlemede, yöre hakkında ifade edilen bazı söylencelerin yanlışlığını ortaya koymak istememiz de etkili olmuştur. İki bölüm halinde hazırladığımız tez çalışmamızın ilk bölümünde, Çemişgezek'in Eskiçağ, Ortaçağ ve Türk Beylikleri dönemi tarihini ve yaşanan gelişmelerini aktarmaya çalışırken, ikinci bölümde ise yörede Osmanlı dönemine kadar yapılmış olan, tarihi eserler hakkında bilgi vermeye gayret ettik.

Bu tez çalışmasının konusunun belirlenmesinde ve fikirleriyle şahsımı yönlendiren danışman hocam Prof. Dr. Muhammet Beşir AŞAN'a çok teşekkür ederim. Yine bana kişisel kütüphanesinden yararlanma imkânı veren, desteklerini esirgemeyen Prof. Dr. Yüksel ARSLANTAŞ, karşılaştığım güçlükleri aşmamda sürekli yanımda olan Doç. Dr. Şahin YEDEK hocalarıma, Çemişgezek'in kültürünün yaşatılmasına ailece katkı sağlayan ve yöre ile ilgili doküman sağlamamda yardımcı olan, araştırmacı yazar Kağan GÖKALP Bey'e teşekkürlerimi sunmayı borç bilirim. Son olarak tezimin ortaya çıkmasında bana her zaman destek olan değerli eşime şükranlarımı sunarım.

KISALTMALAR

a.g.a.	: Adı Geçen Ansiklopedi
a.g.b.	: Adı Geçen Bildiri
a.g.e.	: Adı Geçen Eser
a.g.m.	: Adı Geçen Makale
a.g.t.	: Adı Geçen Tez
Bak.	: Bakanlık
bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
Çev:	: Çeviren
DTCF.	: Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi
Ed.	: Editör
H.	: Hicri
Haz.	: Hazırlayan
İ.Ö.	: İsadın Önce
kg.	: Kilogram
km.	: Kilometre
km ² .	: Kilometrekare
MEB. İ.A.	: Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
M.Ö.	: Milattan Önce
M.S.	: Milattan Sonra
ODTÜ.	: Orta Doğu Teknik Üniversitesi
OTAM.	: Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
S.B.F.	: Siyasal Bilgiler Fakültesi

T.C.	: Türkiye Cumhuriyeti
TDV. İ.A.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
TKAE.	: Türk Kùltürünü Araştırma Enstitüsü
TTK.	: Türk Tarih Kurumu
Tübitak.	: Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu
Ü.	: Üniversitesi
Yay.	: Yayınları

KONU VE KAYNAKLAR

1. Konu

Çemişgezek'in içinde bulunduğu coğrafya olan Doğu Anadolu Bölgesi son dönemlerde yapılan araştırmalara göre birçok topluluğun gelip yerleştiği ve Anadolu'nun diğer bazı bölgelerine göre uygarlık tohumlarının daha erken yeşerdiği bir saha olmuştur. Bu bölge içerisinde Yukarı Fırat Bölümü'nün önemli merkezlerinden biri de Çemişgezek'tir. Binlerce yıllık tarihe sahip olduğu anlaşılan yöreye zaman içerisinde birçok topluluk gelip yerleşmiş ya da sığınmıştır. Bu durum aynı zamanda buranın, zengin kültürel bir mirasa sahip olmasına da etki etmiştir. Özellikle bulunduğu coğrafi konum yörenin, gerek doğu ve batı, gerekse de kuzey ile güney arasındaki kavşak noktalarından bir yer haline gelmesini sağlamıştır.

Zengin ve köklü bir medeniyete sahip olan Çemişgezek ve çevresini tarihi süreç içerisinde Osmanlı dönemine kadar inceleyerek araştırmaya gayret gösterdik. Çemişgezek yöresine bizzat giderek araştırmalarda bulunduk. Osmanlı öncesi Çemişgezek tarihini Prehistorik çağlardan itibaren ele alarak, kronolojiyi gözeterek, ulaştığımız kaynaklar çerçevesinde siyasi, idari, kısmen kültürel ve özellikle de Osmanlıya ait olmayan tarihi eserler çerçevesinde ortaya koymaya çalıştık. Konumuzu araştırırken bilhassa eski çağlarda yaşamış olan şahısların adlarının, yaşadıkları yılların ve yer isimlerinin farklı tarih ve yazım ile belirtildiğini gördük. Bu sorunu kaynakları karşılaştırarak, en doğru yazım şeklini ve tarihleri verdiğine inandığımız kaynakları esas alarak aşmaya çalıştık. Özellikle hükümdarların iktidarda kaldıkları tarih aralıklarını belirtirken hangi kaynakları esas aldığımızı dipnotlarda gösterdik. Yine konunun daha iyi anlaşılabilmesi için kullandığımız bazı kavramları, konu bütünlüğünün bozulmaması adına dipnotlarda açıklayarak sunmaya çalıştık. Ayrıca yöredeki tarihi eserler hakkında bilgi verirken birçoğunun güncel fotoğraflarını kullanmaya gayret ettik.

Çemişgezek yöresinin Osmanlı öncesi tarihi hakkında akademik olarak yapılmış bir çalışmanın hemen hiç olmamasından dolayı ortaya koyduğumuz bu tezimizin yapılacak yeni çalışmalara vesile olması arzusunu belirtir, hayırlı olmasını dileriz

2. Kaynaklar

İki bölümden oluşan “Osmanlı Öncesi Çemişgezek Tarihi” adlı çalışmamızın birinci bölümü olan “Eskiçağ, Ortaçağ ve Beylikler Dönemi Çemişgezek” ve ikinci bölümü olan “Çemişgezek’in Tarihi Eserleri” başlıklı konularını hazırlarken birçok kaynağa müracaat ettik. Çemişgezek’in Eski Çağ’daki durumunu tarih öncesi dönemlerden itibaren ele alarak inceledik. Özellikle Çemişgezek yöresinde 1968-1970 yılları arasında Hamit Zübeyir Koşay¹ yönetiminde gerçekleştirilen Pulur (Sakyol)

¹ Hamit Zübeyir Koşay, İdil-Ural bölgesinde, geçmişte Ufa ili Minzele Kantonu içerisinde yer alan Tilenkçi Tamak Köyü’nde 1897 yılında doğmuştur. Babası o dönemin âlimlerinden Ubeydullah Efendi olup annesi Nurizade hanımdır. Dede Abdülcebbar Efendi, Sultan Abdullhamid’e duyduğu sevgiden dolayı torununa Abdulhamit Zübeyir adını vermiştir. Abdulhamit Zübeyir, elde ettiği bir burs neticesinde 1906 yılında 9 yaşında iken ailesinden ayrılarak İstanbul’a gelmiştir. Buradan Selanik Merkez Rüştiyesi’ne yatılı öğrenci olarak gönderilir. Karışık bir vaziyetin olduğu bu dönemde Sultan II. Abdulhamit tahtan indirilmiş, Selanik Alay Köşkü’nde göz hapsine alınmıştır. İsim benzerliğinden dolayı azınlık öğrencilerin Abdulhamit Zübeyir ile alay etmelerinden dolayı hocalarının tevsiyesi üzerine başındaki Allah’ın kulu manasındaki Abdül kelimesi kaldırılarak Hamid’e çevrilmiştir. Hamit Zübeyir, 1912’de Rüşdiye’yi biritip Sultani’ye (Lise) sınıfına geçmiştir. Balkan Savaşı çıkınca lise binası, yaralı askerler için tahsis edilmiştir. Hamit, gidecek yeri olmadığından arkadaşları ile beraber yaralı askerlere bakmakla görevlendirilmiştir. Selânik, Yunan’ın eline geçince Avusturya Konsolosluğu aracılığı ile İstanbul’a gelmiştir. İstanbul’da göçmen öğrenciler için açılan sınıfta iki sene kalmıştır. İsteği üzerine Kadıköy’deki Dar’ül-Muallimin’e nakledilmiştir. Kadıköy’de bir süre beden eğitimi öğretmen vekilliği yapan Hamit Zübeyir, burs ile Macaristan’a gitmiştir. Burada öğretmen yetiştiren “Podagogium” girmiştir. Daha sonra Prof. Gyula Nemeth’in aracılığı ile Yüksek Öğretmen Okulu olan “Eötvös Kollegium’a” kabul edilmiştir. 1923 yılında “Türk Silah Adları” konulu doktora tezi ile Lisaniyat ve Türkoloji’den doktora payesi kazanmıştır. 1924’te Almanya’da çalışmalar yapmış, 1925’te İstanbul’ dönmüştür. Burada, Maarif Vekâleti Kütüphaneler Müfettişi, Kütüphaneler Şube Müdürü, Maarif Vekâleti Müzeler Dairesi Müdürü, Ankara Etnoğrafya Müzesi Kurucusu ve Müdürlüğü görevlerinde bulunmuştur. 1929 ve 1949 yılları arasında Maarif Vekâleti Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürü olarak başarılı hizmetlerde bulunmuştur. Bir ay Talim Terbiye üyeliği yapmış, arzusu üzerine ikinci kez Ankara Etnoğrafya Müzesi Müdürlüğü’ne getirilmiştir. 1962 yılında yaş durumundan emekli olmasına rağmen iki yıl daha müdür vekilliği yapmıştır. 1964-1969 yılları arasında Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü’nde müşavirlik yapmıştır. Çıkan bir kanunla, emekli olup da müşavirlik yapması aynı anda mümkün olamayınca emekliliğe geri dönmüştür. İngilizce, Almanca, Macarca bilen Hamit Zübeyir, Soyadı Kanunu çıkınca, Manas Destanı’nda adı geçen Kuzey Türklerinin efsane kahramanlarından “KOŞAY” ın adını soyadı olarak seçmiştir. 1925 yılında hemşehrisi Naime Hanım ile evlenen KOŞAY, 1 Ekim 1984’te vefat etmiştir. Muhammet Beşir Aşan, “Hamit Zübeyir Koşay’ın Hayatı ve Eserleri”, *Türkiye Cumhuriyeti Devletin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu Bildirileri*, 23-26 Mayıs 1996, Kayseri, 1996, s. 68-70

Höyüğü² ve Yeniköy (Gavurtepe) Höyüğü³ kazıları sonucunda elde edilen veriler, yörenin prehistorik dönemlerinin ortaya konulmasında en önemli kaynaklarımız oldu.

Yine Tunceli bölgesinin tarihini bir bütün olarak ele alan ve Cumhuriyet dönemine kadar değerli bilgiler veren Bilal Aksoy'un "Tarihsel Değişim Sürecinde Tunceli"⁴ adlı eseri Osmanlıdan önceki Çemişgezek tarihini ortaya koymada önemli bir başka kaynağımız olmuştur.

Arkeolog ve sanat tarihçisi olmanın yanında aynı zamanda müze araştırmacısı da olan Ertuğrul Danık'ın "İşuwa'dan Tunceli'ye Tarih ve Kültür"⁵ adlı eseri bölgenin hem tarihi, hem de tarihi eserleri açısından araştırmamızda kullandığımız önemli kaynaklardan biri oldu. Mürüvet Harman'ın "Dünden Bugüne Kalan"⁶ adlı çalışması da yörenin tarihi ve özellikle de tarihi eserlerini ortaya koyarken yararlandığımız bir diğer kaynak olmuştur.

Akademisyen Serkan Erdoğan'ın yaptığı çalışmalar⁷, Çemişgezek ve çevresinin tarih öncesi durumunu ortaya koyma adına istifade ettiğimiz kaynaklar içerisinde.

Prof. Dr. Yüksel Arslantaş'ın Çemişgezek'i de içine alan bölgede yapılan arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkan verileri değerlendirdiği, özellikle de bölgenin

² Hamit Zübeyr Koşay, Keban Projesi Pulur Kazısı 1968-1970, Ankara 1976; Hamit Zübeyr Koşay, "Pulur (Sakyol) Kazısı, 1969", ODTÜ Keban Projesi 1969 Çalışmaları, Ankara, 1971, s. 99-101; Hamit Zübeyr Koşay, "Sakyol (Pulur) Tarih Öncesi Kazısı", VII. Türk Tarih Kongresi Bildiriler, C. I, Ankara, 1972, s. 53-56.

³ Hamit Zübeyr Koşay, "Yeniköy Höyüğü Kazısı, 1972", ODTÜ Keban Projesi 1972 Çalışmaları, Ankara 1976, s. 175-182.

⁴ Bilal Aksoy, *Tarihsel Değişim Sürecinde Tunceli*, C.1, Ankara 1985.

⁵ Ertuğrul Danık, *İşuwa'dan Tunceli'ye Tarih ve Kültür*, Ankara, 2010

⁶ Mürüvet Harman, *Dünden Bugüne Kalan (Tarihi Eserleriyle Tunceli)*, Ankara, 2016.

⁷ Serkan Erdoğan, *Yazılı ve Arkeolojik Verilere Göre M.Ö. II. Ve I. Binyılda Tunceli Bingöl Bölgesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2015; Serkan Erdoğan, "Çivi Yazılı Kaynaklara Göre İ.Ö. II. Bin Yılda Dersim ve Çevresi" *Yerli ve Yabancı Kaynaklara Göre Dersim ve Çevresindeki Arkeolojik Araştırmalar-I*, Yayına Haz: Serkan Erdoğan, Ankara, 2004, s. 109-114; Serkan Erdoğan, "Urartu Egemenliğinin Yukarı Fırat Bölgesi'ndeki Tarihsel Gelişimi", *Munzur Üniv. Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 3, S. 5, 2014, s. 7-36; Serkan Erdoğan, "Demirçığ ve Helenistik Dönem Tunceli Yüzey Araştırması-2016", *35. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C. 2, 22-26 Mayıs 2017 Bursa, Kültür ve Turizm Bak. Kültür Varlıkları ve Müzeler Gen. Müd., Bursa, 2018, s. 447-468.

tarih öncesi kültürü ile ilgili yazmış olduğu kitap, makale, bildirilerden oluşan çalışmaları⁸ yine tarafımızca kullanılan kaynaklar içerisinde.

Prof. Dr. Altan Çilingiroğlu'nun "Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı"⁹, Prof. Dr. Kemalettin Köroğlu'nun "Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi"¹⁰ ve Ali Narçın'ın "A'dan Z'ye Urartu"¹¹, adlı eserleri yörenin Urartu dönemini ortaya koymada çalışmamızda istifade ettiğimiz kaynaklardır.

Bölgede doğan tarihçi yazar, Ali Kaya'nın "Başlangıcından Günümüze Dersim Tarihi"¹², Çemişgezek'te bir dönem kaymakamlık yapan Abdullah Özbek'in hazırladığı "Bütün Yönleriyle Çemişgezek"¹³ adlı eserlerden de istifade ettik. Yurt Ansiklopedisi'nin "Tunceli"¹⁴ maddesi de çalışmamızda yörenin Eski Çağ dönemini ortaya koymada kullandığımız kaynaklardan biri oldu.

Çemişgezek'in de içinde bulunduğu bugünkü Tunceli bölgesinin coğrafik olarak özelliklerini ortaya koymada Besim Darkot'un "Tunceli üzerine Coğrafi Görüşler"¹⁵ ve Ömer Kemal Ağar'ın "Tunceli-Dersim Coğrafyası"¹⁶ adlı çalışmalardan yararlanıldı.

⁸ Yüksel Arslantaş, *Tarih Öncesi Dönemde Elazığ*, Elazığ Belediyesi Kültür Eserleri Serisi 29, Elazığ, 2018; ARSLANTAŞ, Yüksel; "Paleolitik Çağ'da Elazığ ve Yöresi", *FÜSBD*, C. 18, S. 2, Elazığ, 2008, s. 367-378; Yüksel Arslantaş, "Tarih Öncesi Dönemde Harput ve Çevresinde Tarım ve Hayvancılık", Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu, Bildiriler, C.1, Editör: Enver Çakar, Elazığ 23-25 Mayıs 2013, s. 367-392; Yüksel Arslantaş, "Tarih Öncesi Dönemlerde Elazığ Yöresinin Çevre Bölgelerle İlişkileri", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 7, S. 24, s. 385, Retrieved from <http://dergipark.gov.tr/esosder/issue/6138/82360/> Erişim: 11.03.2019

⁹ Altan Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, İzmir, 1997.

¹⁰ Kemalettin Köroğlu, *Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi*, İstanbul, 1996.

¹¹ Ali Narçın, *A'dan Z'ye Urartu*, İstanbul, 2013.

¹² Ali Kaya, *Başlangıcından Günümüze Dersim Tarihi*, İstanbul, 2010.

¹³ Abdullah Özbek, *Bütün Yönleriyle Çemişgezek*, Ankara, 1997.

¹⁴ Tunceli", *Yurt Ansiklopedisi* C.10, İstanbul 1984.

¹⁵ Besim Darkot, "Tunceli Üzerine Coğrafi Görüşler", *Üçüncü Üniversite Haftası*, İst. Ü. Yayınları, 23-30 Eylül 1942, İstanbul 1943 s. 114-128.

¹⁶ Ömer Kemal Ağar, *Tunceli-Dersim Coğrafyası*, Türkiye Basımevi, İstanbul, 1940

Prof. Dr. Muhammet Beşir Aşan' ın “Elazığ, Bingöl ve Tunceli illerinde Türk-İşkân izleri¹⁷” adlı eseri özellikle yörenin ortaçağ ve beylikler dönemi tarihini ve de tarihi eserlerini ortaya koymada yararlandığımız değerli eserlerdendir.

Ernst Honigman'ın “Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı¹⁸”, adlı eseri çalışmamızda önemli kaynaklardan biri olmuştur. Arapça, Grekçe, Süryanice ve Ermenice kaynaklara göre hazırlanan eser, 363 yılından 1071'e kadar bölgenin tarihi sürecini, Anadolu'nun tarihsel coğrafyasını ve Anadolu'ya gelen Türk boylarının faaliyetlerini belirtmekle birlikte, Anadolu'nun eski devirlerden gelen adlarını ifade eden mühim çalışmalardan biridir. Bölgenin Bizans dönemi ile ilgili olarak müracaat ettiğimiz bir diğer eser, Georg Ostrogorsky'in “Bizans Devlet Tarihi¹⁹” adlı çalışmasıdır. 324 yılından, İstanbul'un Fethi 1453'e kadar, orijinal kaynaklar kullanılarak bilimsel yöntemlerle hazırlanan, alanında önemli başvuru kitaplarından biridir.

İbnü'l Esir tarafından kaleme alınan “İslam Tarihi El Kamil Fi't – Tarih Tercümesi²⁰” adlı eser müellifinin şöhret bulduğu eseridir. Çemişgezek'in de içinde yer aldığı bölgenin İslam dönemini ortaya koymada, Sasaniler, Roma ve Bizans tarihi hakkında ayrıntılı bilgiler verir. Bu eser, çalışmamızın İslam dönemini belirtirken yararlandığımız önemli kaynaklardan biri olmuştur.

Prof. Dr. İbrahim Yılmazçelik'in “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Dersim²¹” isimli çalışmasından, Osmanlı öncesi yörenin tarihi ile ilgili bilgilerden yararlandık.

Başlangıçta Safevi Devleti tabiiyeti içerisindeyken daha sonra 1578 yılında Osmanlı Devleti'ne iltica eden, Bitlis hâkimi Şeref Han'ın yazdığı ve Osmanlı Sultanı III. Mehmed'e ithaf ettiği iki ciltlik Farsça “Şerefname²²” adlı eserin I. cildi dört bölümden oluşmaktadır. I. cildinden yararlandığımız eserde, bölgedeki Kürt boyları ve yerel hâkimlerin tarihi ile ilgili bilgilere ulaşmaktayız. Bu eser ayrıca Doğu Anadolu' nun ve

¹⁷ Muhammet Beşir Aşan, *Elazığ, Tunceli ve Bingöl illerinde Türk İşkân İzleri (XI-XIII. Yüzyıllar)*, Ankara, 1992

¹⁸ Ernst Honigman, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, Çev. Fikret Işıltan, İstanbul, 1970

¹⁹ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. Fikret Işıltan, TTK., Ankara, 2011.

²⁰ İbnü'l Esir, *İslam Tarihi El Kamil Fi't – Tarih Tercümesi*, Çev. M. Beşir Eryarsoy, C. 2, İstanbul, 1991.

²¹ İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Dersim Sancağı*, Elazığ, 1998.

²² Şeref Han, *Şerefname I*, Çev. M. Emin Bozarıslan, İstanbul, 1971.

Batı İran'ın XVI. yüzyıl siyasi, sosyal, kültürel ve dini tarihi hakkında bilgi veren önemli kaynaklar arasındadır.

Prof. Dr. Osman Turan'ın kaleme aldığı “Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi”²³ adlı eser, özellikle bölgenin tarihini ortaya koyan kaynakların yetersizliği de düşünülürse önemli eserlerden biridir. Doğu Anadolu’da kurulan devlet ve beyliklerin tarihini, kültürel faaliyetlerini, ortaya koyan eser bölgenin ileri ve mamur bir medeniyete sahip olduğunu belirtmektedir. Bu eser bizim içinde, Çemişgezek’in beylikler dönemi ile ilgili bilgilerine ulaşarak istifade ettiğimiz değerli kaynaklardan olmuştur.

Çemişgezek ve yöresinin Selçuklular ve beylikler dönemi ile ilgili olarak, Prof. Ali Sevim’in çalışmaları²⁴, İbrahim Kafesoğlu’nun “Selçuklu Tarihi”²⁵, Yine Prof. Ali Sevim ve Prof. Erdoğan Merçil’in birlikte hazırladıkları “Selçuklu Devletleri Tarihi”²⁶ Prof. Faruk Sümer’in “Karakoyunlular I”²⁷ çalışması gibi eserler faydalandığımız önemli kaynaklar olmuştur.

İbni Bibi’nin Farsça Muhtasar Selçuknâmesinden günümüz Türkçesine çevrilen eseri “Anadolu Selçuki Devleti Tarihi”²⁸ özellikle I. Alaaddin Keykubat döneminde Çemişgezek’in alınışını anlatan önemli bir kaynak olarak istifade ettiğimiz eserlerdendir.

İbrahim Hakkı Uzunçarşılıoğlu tarafından yazılan “Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri”²⁹ yörenin özellikle Akkoyunlu ve Karakoyunlu devletleri dönemlerini aydınlatmada başvuru kaynaklarımızdan biri olmuştur. Yine John E. Woods’un 1974 yılında Pirinceton Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Bölümü’ne sunduğu doktora tezinin yeniden gözden geçirilmesiyle oluşturduğu “300 Yıllık Türk

²³ Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul, 2001.

²⁴ Ali Sevim, *Anadolu’nun Fethi Selçuklular Dönemi*, Ankara, 2000; Ali Sevim, *Anadolu Fatih Kutalmışoğlu Süleymanşah*, TTK Yayını, Ankara, 1990. Ali Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, Ankara, 1983.

²⁵ İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, İstanbul, 1972.

²⁶ Ali Sevim, Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Ankara 1995.

²⁷ Faruk Sümer, *Karakoyunlular I*, TTK Yayını, Ankara, 1967.

²⁸ İbni Bibi, *Anadolu Selçuki Devleti Tarihi*, Çev. M. Nuri Gençosman, Ankara, 1941.

²⁹ İbrahim Hakkı Uzunçarşılıoğlu, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri*, TTK, Ankara, 1937

İmparatorluğu Akkoyunlular³⁰” adlı yapıtı da araştırmamızda istifade ettiğimiz kaynaklar arasındadır.

Çemişgezek’in Osmanlı dönemine ait olmayan tarihi eserlerini, mimari yapılarını araştırırken, Prof. Dr. Metin Sözen’in yöredeki çalışmaları ışığında yazdığı makaleleri³¹ bize önemli bir kaynak oldu. Ayrıca yine Yusuf Cengiz’in “Her Yönüyle Tunceli³²”, Bünyamin Kara’nın yüksek lisans çalışması olan “Tunceli’deki Türk Dönemi Mimari Eserleri³³” adlı çalışmaları da yörenin tarihi eserlerini ortaya koymada çalışmamıza önemli katkılar sundular.

³⁰ John E. Woods, *300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular*, Çev. Sibel Özbudun, İstanbul, 1993.

³¹ Metin Sözen, “Çemişgezek’in Ulukale Köyü’ndeki Mimari Eserler”, *Sanat Tarihi Yıllığı*, S. 5, İstanbul, 1973, s. 119-140.

Metin Sözen. “Çemişgezek’te Türk Eserleri ve Yelmaniye Camisi “, *Sanat Tarihi Yıllığı*, S. 4. İstanbul 1971, s. 28-47.

³² Yusuf Cengiz, *Her Yönüyle Tunceli*, Ünite Bilgisi, 1985.

³³ Bünyamin Kara, “*Tunceli’deki Türk Dönemi Mimari Eserleri*” Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van, 2000

GİRİŞ

1. TARİH İÇERİSİNDE ÇEMİŞGEZEK'E VERİLEN ADLAR

Çemişgezek yöresi tarihi dönemler içerisinde farklı adlar ile anılmıştır. Bu adlar, İşuva (İşuwa/İşşua/İşua), Sophane (Sophene/Şupa/Şuppa/Supana/Alsana) Daiani (Daranalıs), Tumuskis, Hierapolis, Tsimisca, Tsimiskes (Şumuşkıg), Çımışgadzak şeklinde kaynaklarda ifade edilmektedir.

Etrafı Fırat Irmağı ve Murat suyu ile çevrili olan, Çemişgezek'in de içinde yer aldığı Elazığ-Tunceli bölgesinin adı M.Ö. II. bin yıllarda "İşuva" adıyla anılmıştır¹. Belirtilen nehirler ile çevrili olan bölge o dönemde batıda Hitit, doğuda Hurri-Mitanni bölgesiyle sınırlanmıştır².

Hititler, M.Ö. II. bin yılda Anadolu'ya geldiklerinde Çemişgezek ve çevresi İşuva adı ile bilinirken³, İşuva'nın kuzey taraflarında yer alan bugünkü Bingöl ile Tunceli'nin doğu bölgeleri (Mazgirt, Nazimiye) Zuhma⁴ (Suhme⁵) olarak bilinmekteydi⁶. Zuhma, başka bir kaynakta İşuva'ya komşu olan Çemişgezek ve çevresinin adı⁷ olarak

¹ Bilal Aksoy, *Tarihsel Değişim Sürecinde Tunceli*, C. 1, Ankara 1985, s. 23.

² "Tunceli", *Yurt Ansiklopedisi*, C. 10, İstanbul 1984 s. 7294.

³ Muhammet Beşir Aşan, *Elazığ, Tunceli ve Bingöl illerinde Türk İskân İzleri (XI-XIII. Yüzyıllar)*, Ankara, 1992, s. 2; Mürüvet Harman, *Dünden Bugüne Kalan (Tarihi Eserleriyle Tunceli)*, Ankara, 2016, s. 26.

⁴ Dersim denilen bölgenin doğusunu ve Bingöl yöresini kapsayan Suhme ülkesi ile ilgili bilgiler, İşuva bölgesinin bu zamandaki tarihsel coğrafyasını aydınlatmada da katkı sağlamaktadır. İlk defa M.Ö. II. bin yılında Hitit kaynaklarında Zuhma, sonraki Asur, Urartu dönemi yazıt ve belgelerinde Suhme/Suhne/Suhni olarak ifade edilen bölgenin, Asur kökenli bilgilere göre Alzi (Elazığ) ülkesi ile Arzania (Murat) Irmağı geçildikten sonraki bulunan bölgedir. Ali Kaya, *Başlangıcından Günümüze Dersim Tarihi*, İstanbul, 2010, s. 180, 181; Serkan Erdoğan, "Çivi Yazılı Kaynaklara Göre İ.Ö. II. Bin Yılda Dersim ve Çevresi" *Yerli ve Yabancı Kaynaklara Göre Dersim ve Çevresindeki Arkeolojik Araştırmalar-I*, Yayına Haz. Serkan Erdoğan, Ankara, 2004, s. 109.

⁵ Tahir Erdoğan Şahin, "Strabon'un Hayaşa Bölgesi Kentleri Satala'dan Zımara'ya", *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi*, C. 6, S. 15, 2018 s. 12-14.

⁶ Mürüvet Harman, *a.g.e.*, s. 22, 23.

⁷ Bilal Aksoy, *a.g.e.*, s. 23.

belirtilmişse de bu zayıf bir ihtimaldir. Çünkü İşuva adının Hattiler⁸ devrinden beri bugünkü Çemişgezek'i de kapsayan bölgenin adı olduğu anlaşılmaktadır⁹.

Çemişgezek'in de içerisinde yer aldığı bölgeye Hititler döneminde İşuva¹⁰ denildiğini ilk kez, Hitit Kralı II. Tuthaliya (1400-1390/1390-1370¹¹) döneminde oluşturulmuş çivi yazılı kaynaklardan öğrenmekteyiz. Bu kaynaklarda II. Tuthaliya'nın İşuva bölgesine karşı yaptığı seferden bahsedilmiş ve yapılan savaşı kazandığı anlatılmıştır. M.Ö. XV.-XII. yüzyıllar arasında Hitit İmparatorluk devrindeki belgelerde İşuva adı geçmekte¹², çivi yazılı kaynaklara göre Elazığ ve çevresi İşuva olarak adlandırılmaktadır. Bu dönemde İşuva önemli bir Hurri yerleşim birimi olarak Hititlere karşı doğuda bir kale konumunda olmuştur. İşuva, M.Ö. 1380-1345 yıllarında güçlü bir Hurri Krallığı olarak bölgede çevresini etkileyecek bir seviyeye ulaşmıştır. Bu bilgilerden anlaşıldığına göre, Tunceli bölgesinin Çemişgezek dâhil güney kesimi, M.Ö. XIII. yüzyıla kadar İşuva ülkesinin hâkimiyeti içerisinde yer almıştır¹³.

İşuva adı M.Ö. IX. yüzyıldan kalma Hitit belgelerinde ve Asur Kralı III. Salmanassar'ın (M.Ö. 858-824¹⁴) yıllıklarında da geçmekte ve Elazığ Altınova yöresi olarak bilinen ismin “*yerleşimleri bol yöre*” anlamına gelen Assuwa adından türediği

⁸ Hattiler, M.Ö. III. bin yılda Anadolu medeniyetinin oluşmasında katkısı olan en önemli kavimlerden biridir. Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Bursa, 2017, s. 28; Anadolu'nun bugün için bilinen en eski adı “Hatti ülkesi” dir. Hititler'in kültürel açıdan etkilendiği Hattiler, Anadolu'da yaşamış dil ve ırk bakımından Hititler'den tamamiyle farklı bir kavimdir. Ekrem Akurgal, *Türkiye'nin Kültür sorunları*, Ankara, 1998, s. 176, 177.

⁹ Bilal Aksoy, *a.g.e.*, s. 47; Rene Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, Çev. Sosi Dolanoğlu, İstanbul, 2005, s. 44.

¹⁰ Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I*, Ankara, 1988, s. 13

¹¹ Çalışmamızda İsmi geçen Hitit hükümdarlarının iktidarda kaldıkları tahmini tarihler, uygulamada birlik olması açısından Amelie Kuhrt, *Eskiçağ'da Yakınoğu Yaklaşık M.Ö. 3000-330 Cilt I*, Çev. Dilek Şendil, İstanbul, 2010, s. 303 den alınmıştır.

¹² “Tunceli”, *a.g.a.*, s. 7294.

¹³ Ali Kaya, *Başlangıcından Günümüze Dersim Tarihi*, İstanbul, 2010, s. 178, 180; Serkan Erdoğan, “Çivi Yazılı Kaynaklara Göre İ.Ö. II. Bin Yılda Dersim ve Çevresi”, *Yerli ve Yabancı Kaynaklara Göre Dersim ve Çevresindeki Arkeolojik Araştırmalar-I*, Yayına Haz. Serkan Erdoğan, Ankara, 2004, s. 109, 110.

¹⁴ Çalışmamızda İsmi geçen Asur hükümdarlarının iktidarda kaldıkları tahmini tarihler, uygulamada birlik olması açısından Kemalettin Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, İstanbul, 2008, s. 213, 214 den alınmıştır.

belirlenmektedir¹⁵. İşuva Bölgesi'nin o dönemde kuzeybatısında güçlü Hititler, güneydoğusunda nüfusunun çoğunlukla Hurrilerden oluştuğu Hurri-Mitanni Devleti, güneyinde ise Ön Asya'nın güçlü devletlerinden Asur bulunuyordu. Bulunduğu konum itibarıyla stratejik bir bölgede yer alan İşuva, Orta Anadolu ile Suriye ve Mezopotamya arasında bir geçiş bölgesi özelliği göstermektedir. Bu bakımdan burası Mezopotamya ve Anadolu kültürlerinin etkileşimde bulunduğu bir konumda olmuştur¹⁶.

Urartular egemenliğinin de yaşandığı, içinde Çemişgezek yöresinin de bulunduğu bölgenin, dönemler içinde farklı isimler ile anıldığını görmekteyiz. Kültepe metinlerinde “Alsana” ve “Supana”, Urartu yazıtlarında “Şupa(ne)”, Hitit yazıtlarında “Supa(ne)” Asurlular'a ait yazıtlarda “Şuppa” ve klasik dönemlerde “Sophane” olarak belirtildiği anlaşılmaktadır¹⁷.

Yazılı belgelerde Asur Kralı I. Ninurta'nın (M.Ö. 1244-1208) düzenlediği seferde ele geçirdiği yerler arasında “Muzri¹⁸” ve “Sappane” bölgeleri de ifade edilmektedir. Urartu kayıtlarında Şupa(ne) diye bilinen Sophane bölgesinin M.Ö. II. bindeki tarihsel coğrafyasının içerisinde, Elazığ'ın batısı ile (Ağın, Baskil) Tunceli'nin batısının (Çemişgezek çevresi) olduğu da anlaşılmaktadır¹⁹.

Hititler döneminde, “Sophen” diye ifade edilen bölge, bugünkü Tunceli'nin bir kısmını kapsıyor iken Urartular döneminde “Supani” adıyla da bütün Tunceli'yi kapsayan

¹⁵ Bilge Umar, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İstanbul, 1993, s. 350.

¹⁶ Ercüment Yıldırım, “Antik Yazarların Eserlerinde Sophene Bölgesi İle İlgili Anlatımlar”, C. 3, S. 7, *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2016, s. 57.

¹⁷ Ertuğrul Danık, *İşuva'dan Tunceli'ye Tarih ve Kültür*, Ankara, 2010, s. 20.

¹⁸ Muzri Ülkesi M.Ö. 1152'de I. Tiglat-Pileser'in Doğu Anadolu'ya gerçekleştirdiği sefer nedeniyle Asur belgelerinde geçmekte, Kemaliye ile Erzurum arasında, Fırat Nehri'nin güneyinde uzanan, Arapların Cebel Muzur dediği, Bizanslıların Mountzaron diye adlandırdıkları Munzur Dağları dizisinin adlarından biridir. Bilge Umar, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İstanbul, 1993, s. 583.

¹⁹ Ali Kaya, *a.g.e.*, s. 195; Serkan Erdoğan, “Çivi Yazılı Kaynaklara Göre İ.Ö. II. Bin Yılda Dersim ve Çevresi”, s. 111.

coğrafya ifade edilmiştir²⁰. Çemişgezek'in Urartular dönemindeki isminin “*Tumuskis*”²¹ olduğu da söylenmektedir²².

Urartu Kralı Menua'nın (M.Ö. 810-785)/80²³) fetihlerinin anlatıldığı, Elazığ-Palu ve Tunceli-Mazgirt ilçelerindeki kitabelerden anlaşıldığına göre, Urartular, Çemişgezek'in de içinde yer aldığı Tunceli, Elazığ ve çevresine “Supani” diyorlardı. Yine kitabelerden bölgede bir tür eyalet sisteminin uygulandığı ve de idari yönden taksimatın olduğu anlaşılmaktadır²⁴.

Anadolu'yu gösteren en eski haritalarda Tunceli bölgesindeki yer adları hakkında bilgiler edinirken, yörenin bilinen en eski adlarından birinin “Daiani” olduğu ve yine Munzur dağlarını da kapsayacak şekilde “Daranalıs” adının da asırlarca kullanıldığı anlaşılmaktadır²⁵. Çemişgezek'in de içinde yer aldığı bölgenin adı olan Daranalıs ifadesinin Doğu Anadolu ile birlikte Tunceli bölgesini de ele geçiren Pers Kralı Dara'nın (I. Darius) (M.Ö. 521-486) adından geldiği ileri sürülmüştür²⁶.

M.Ö. 190 yıllarından itibaren Anadolu'ya akınlar yapan Romalılar zamanında yöredeki Ermeni krallarından olan Tigran'ın Roma'nın hizmetine girdiği dönemde

²⁰ Bilal Aksoy, *a.g.e.*, s. 23.

²¹ Çemişgezek adının antik dönem Elen (Yunan, Helen) kayıtlarında geçen Tomisa'nın (Kömürhan) öncülü sayılan Urartuca Tumiski yer adıyla ilişkili olabileceği ileri sürülmüştür. Diakonoff ve Kashkai'nin “Urartu Metinlerine Göre Coğrafi Adlar” adlı çalışmasında Tumiski Malatya yakınında bir kasaba olarak ilişkilendirilmişse de Tumiski ile Çemişgezek'i özdeşleştiren Kapancyan'a atıfta bulunulmuştur. Her iki yer arasında toponomik bir bağ olduğuda ifade edilmektedir. Tumışki adının sonradan Frigler olarak bilinen “Proto-Ermeniler” olarak anılan Muşki ile ilişkili olabileceği de dile getirilen görüşlerdendir. Gürdal Aksoy, *Dersim, Alevilik, Ermenilik, Kürtlük*, İstanbul, 2016, s. 266, 267. Tumiski adı ile ilgili birçok görüş ileri sürülse de Çemişgezek adı ile bağlantılı olabileceği kuvvetle muhtemeldir.

²² Bilal Aksoy, *a.g.e.*, s. 24.

²³ Çalışmamızda İsmi geçen Urartu hükümdarlarının iktidarda kaldıkları tahmini tarihler, uygulamada birlik olması açısından Ali Narçın, *A'dan Z'ye Urartu*, İstanbul, 2013, s. 555-557'den alınmıştır.

²⁴ Bilal Aksoy, *a.g.e.*, s. 59.

²⁵ Bilal Aksoy, *a.g.e.*, s. 23; W. M. Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, (Çev. M. Pektaş), İstanbul 1960, s. 502; Tahir Erdoğan Şahin, “a.g.m.”, s. 34.

²⁶ İbrahim Tosun, Ali Koç, “Tunceli İli Adlarının Köken, Yapı ve Anlamları”, *Turkish Studies Dergisi*, C. 12, S. 34, 2017, s. 416, 417.

bölgenin yeniden Sophane²⁷ olarak adlandırıldığı anlaşılmaktadır²⁸. Coğrafyacı Strabon²⁹, Fırat kıyısındaki Sophane'nin³⁰ Melitene'nin (Malatya) karşısında yer aldığını, Euphrates (Fırat) Irmağı'nın bununla arasında aktığını belirterek sınır oluşturduğunu yazar³¹. Buradan da anlaşılıyor ki Çemişgezek yöresi de Sophane'nin sınırları içerisindedir.

Roma ve Bizans'ın bölgede hâkimiyet kurdukları dönemde burada yaşayan insanlar yeni yerleşim yerleri de oluşturmuşlardır. Ayrıca geçmişten gelen adları kullanmakla beraber, eskiden gelen yer adlarını değişime uğratarak farklı adları da kullanmışlardır. Bunlardan Urartulardan gelen Palin kentinin adı Baghin ya da Bağın'a, Menuaskert ismi de Menckert' e dönüşmüştür. Ortaçağ ve Antik dönemdeki isminin Hierapolis³² (Herapawlis) olduğu ifade edilen Çemişgezek, Bizans devrinde "Tsimisca"³³ olarak anılmış ve bugünkü Çemişgezek adına temel teşkil etmiştir³⁴. "Tsimisca" adının aslen Çemişgezekli olduğu ifade edilen Bizans İmparatoru İoannes Tsimiskes'in (969-976) adına izafeten denildiği ileri sürülmüştür.³⁵ Ayrıca 974 yılında Bizans İmparatoru Tsimiskes'in doğu seferi sırasında³⁶ Çemişgezek'in bu dönemde İmparatorun adından

²⁷ Muhammet Beşir Aşan, *a.g.e.*, s. 21.

²⁸ Ertuğrul Danık, *a.g.e.*, s. 23.

²⁹ Strabon M.Ö. 64 veya 63 senelerinde Amasya (Amaseia) kentinde doğmuştur. Strabon'un on yedi kitaptan oluşan "Geographika" adlı eseri batıda Atlas Okyanus'u, doğuda İndos Irmağı'yla sınırlanan bütün Eskiçağ dünyasının coğrafyası üzerine bilgiler vermektedir. Eserinin XII. XIII. ve XIV. kitapları Anadolu ile ilgili olanlardır. Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası*, Çev. Adnan Pekman, İstanbul, 2000, s. XII, XIII.

³⁰ Bilge Umar, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İstanbul, 1993, s. 743.

³¹ Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası*, Çev. Adnan Pekman, İstanbul, 2000, s. 4.

³² Ertuğrul Danık, *a.g.e.*, s. 24; Abdullah Özbek, *Bütün Yönleriyle Çemişgezek*, Ankara, 1997, s. 32; F. Scradar, F. Prudent, E. Anthoine, *Atlas de Geographie Moderne*, Paris 1890, Carte 39; Serkan Erdoğan, *Yazılı ve Arkeolojik Verilere Göre M.Ö. II. Ve I. Binyılda Tunceli-Bingöl Bölgesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2015, s. 197. Hewsens'in "Armenia, A. Historical Atlas" adlı yapıtında Çemişgezek'e Elence (Yunanca) Hierapolis (kutsal şehir), denildiğini buranın o dönem hakkında çok şey bilinmeyen bir kült, dini merkez olabileceğini ifade etmiştir. Gürdal Aksoy, *Dersim Alevi Kürt Mitolojisi*, İstanbul, 2006, s. 147.

³³ Gürdal Aksoy, *Dersim, Alevilik, Ermenilik, Kürtlük*, İstanbul, 2016, s. 266.

³⁴ Bilal Aksoy, *a.g.e.*, s. 23, 24; Ertuğrul Danık, *a.g.e.*, s. 24.

³⁵ Abdullah Özbek, *a.g.e.*, s. 33; Bilal Aksoy, *a.g.e.*, s. 96.

³⁶ Ernst Honigmann, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, Çev. Fikret Işıltan, İstanbul, 1970, s. 101.

dolayı “Çımışgadzak” olarak anılmaya başlandığı da belirtilmektedir³⁷. Çemişgezek yine bu doğu seferi esnasında, IV. Armenia teması (thema³⁸) içerisinde bazen “Khozan³⁹” ve kimi zamanda “Hantsit” (Hanzit⁴⁰) şeklinde anılmıştır⁴¹.

Bizans çağında, özellikle X. yüzyılda “Çımışgadzak” önemli bir hisardı ve o dönemden kalma Süryani Mikhail’in tarih eserinde, “Şumuşkıg’in Kalesi” diye anılmıştır. Şumuşkıg derken kastedilen, Bizans’ın önemli imparatorlarından, Ermeni kökenli olduğu öne sürülen İoannes Tsimiskes’tir. Öyle anlaşıyor ki Çımışgadzak/Çemişgezek adı, bu imparatorun, Rum ağzında ve yazımında Tsimiskes biçimine bürünmüş adı ile bağlantılıdır⁴².

İoannes Tsimiskes’in Ermeni kökenli olması Çemişgezek sözcüğünün de Ermenice kökten geldiğini ortaya koyan bir delil değildir⁴³. Müellifler “Çımışgık”

³⁷ Urfalı Mateos, *Mateos Vekayinamesi ve Papaz Grigor’un Zeyli*, Çev. Hrant D. Andreasyan, Ankara, 1987, s. 10.

³⁸ Aslında thema askeri birlik veya ordu demektir. Fakat burada askeri birliklerin yerleştirildiği iskân sahasına verilen isim olmuştur. Işın Demirkent, “1071 Malazgirt Savaşı’na kadar Bizans’ın Askeri ve Siyasi Durumu”, *Tarih Dergisi*, S.33, İstanbul, 1982, s. 3; Ayrıca Yunanca “theme” kelimesi “yer” ve “durum” anlamındadır. Charles Texier, *Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, Çev. Ali Suat, C.1, Ankara, 2002, s.19; Thema’lar düzeni Diokletianus-Konstantinos nizamına son verip, eksarhlıkların (Eksark) oluşturulmasıyla başlayan gelişmenin devamı olmuştur. Ravenna ve Kartaca eksarhlıkları gibi Anadolu thema’ları da tamamıyla askeri idare birkikleridir. Thema’ların başında “Strategos” adlı askeri ve sivil gücü elinde bulunduran valiler bulunurdu. Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. Fikret Işıltan, TTK., Ankara, 2011, s. 89, 90.

³⁹ Çemişgezek çevresini kapsayan Bizans teması (il’i). Çemişgezek’in kuzey-doğu yakınında olan Khozan’ın günümüzdeki adı, aynı zamanda ilçe merkezi de olan Hozat’tır. Khozan Ermenicede “Anız” (ekin biçildikten sonra yerde kalan köklü sap, ekin dibi) anlamına gelmektedir. Bilge Umar, *Türkiye’deki Tarihsel Adlar*, İstanbul, 1993, s. 321, 475.

⁴⁰ Muhammet Beşir Aşan, *a.g.e.*, s. 21; Bizans İmparatoru Justinianos’un 18 Mart 536 günlü, 31 sayılı kararnamesinde Anzathene diye belirtilen il’dir. Arap belgelerinde Batn Hanzit, Ermeni ya da Süryani belgelerinde Anzit, Hanzit, Hanzet diye geçmektedir. Kent Harput’un dolayısıyla şimdiki Elazığ’ın güney, Hazar Gölü’nün batı yakınında bir vadi içinde bulunmaktaydı. 19. Yüzyıl’daki yerleşmesi “Til Enzit, Tel Enzit” diye anılıyordu. Bilge Umar, *Türkiye’deki Tarihsel Adlar*, İstanbul, 1993, s. 79.

⁴¹ Ertuğrul Danık, *a.g.e.*, s. 26.

⁴² Bilge Umar, *Türkiye’deki Tarihsel Adlar*, İstanbul, 1993, s.187.

⁴³ Zeki ARIKAN, “1518 (924) Çemişgezek livası Kanunnamesi”, *Tarih Dergisi*, Sayı, 34, İstanbul, 1984, s. 105.

sözcüğünün Ermenice olmadığı, kelimenin son hecesinin küçültme anlamı taşıdığını, bunun da Tsimiskes'in çok kısa boylu olmasından dolayı verildiğini ifade etmişlerdir. Yine “Çımışgadzak” kelimesinin doğulu kadınların giydiği “parlak papuç” anlamına geldiğini dolayısıyla “Çımışgik” sözcüğünün de “küçük parlak papuç” anlamında bu kelimenin küçültülmüşü olduğunu söyleyenler de vardır. Ancak bu izahatların bu kelimeyi tam anlamıyla açıklamada kesinlik ifade etmediği de bir gerçektir⁴⁴.

Son yüzyıllarda Tunceli ve çevresi Dersim⁴⁵ adıyla bilinmiş, Dersim'in sancak statüsüne sahip olduğu dönemlerde Çemişgezek'in adı yabancı kaynaklardaki haritalarda “Tschumisch Gezek” ismiyle yer almıştır⁴⁶.

Evliya Çelebi “Seyahatnâme” adlı eserinde Çemişgezek Kalesi'nin özelliklerinden bahsederken, Çemişgezek adının nereden geldiği ile ilgili olarak, Ayasluğ⁴⁷ vilayeti hâkimi olan Cemşid'in bir kölesinin firar edip buraya geldiğini, Karun kadar zenginleşerek, Cemşid'in korkusundan kale inşa ettirdiğini, bu kaleye Cemşid-kenizek'den bozma Çemişgezek denildiğini rivayet eder⁴⁸. “Kenz” sözcüğü Farsça'da “hazine” anlamına geldiğinden “Cemşid hazinesi” ya da “Cemşid hazineleri” sonucuna ulaşılmaktadır⁴⁹. Evliya Çelebi'nin bu rivayetin o dönemde halk arasında anlatılan benzer rivayetlerden ya da İran kadim tarihinden alındığına dair görüşlerde vardır. İran kadim tarihinde yer alan rivayete göre, İran'da kurulu güçlü bir devletin başında Pişdadyan sülalesinden IV. hükümdar Cemşid Şah bulunuyordu. Hükümdar, toprakları

⁴⁴ Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s. 9, 10.

⁴⁵ Tunceli yöresi için kullanılan adlardan biri de Dersim'dir. Bu adın kökeninin bugünkü Tercan'ın eski adı olan “Derksen'e” bağlayanlar olduğu gibi, bunun böyle olmadığını Dersim adının daha eskilere gittiği de ifade edilmektedir. Tunceli yöresi için kullanılan isimlerden biri de Mameki'dir. M.S. V. yüzyılda yaşamış Ermeni prenslerden Vartan Mamigonian'ın adından geldiği söylenmektedir. Tunceli ilinin bugünkü bulunduğu yerde eskiden “Kalan” adında bir köyden dolayı yörede “Kalan” adı da bir dönem kullanılmıştır. İbrahim Tosun, Ali Koç, “Tunceli İli Adlarının Köken, Yapı ve Anlamları”, *Turkish Studies Dergisi*, C. 12, S. 34, 2017, s. 418, 419.

⁴⁶ Bilal Aksoy, *a.g.e.*, s. 24.

⁴⁷ Ayasluğ (Ayasuluk) Antik Efes'in bulunduğu yerde kurulmuş olan ve bugün Selçuk adı ile anılan Ortaçağ'ın önemli bir dini ve ticaret merkezidir. Feridun Emecen, “Ayasuluk”, *TDV. İ.A.*, C. 4, İstanbul, 1991, s. 225.

⁴⁸ Evliyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, Haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, C. 3, 1. Kitap, s. 306.

⁴⁹ Kağan Gökalp, *Dünden Bugüne; Çemişgezek'ten Esintiler*, Elazığ, 2014, s. 13.

geniş olan ülkesinin idaresini Tarhanik adlı bir komutana vermiştir. Bu durumu kıskanan diğer komutan ve Cemşid'in yakınları Tarhanik'i kötölemişlerdir. Cemşid ise kendisini Cihangir payesinde görmeye başlamıştır. Cemşid, Tarhanik'e güveniyordu. Ancak Tarhanik ülkenin uzak bir köşesinde devlet kurmayı arzuluyordu. Oğlu ile birlikte ülke haritasından emellerine uygun bir yer seçerek, sağ-solu su ile çevrili, derin derelerin bulunduğu, yalçın kayaların adeta Çin Seddi gibi geçit vermediği bura için Tarhanik, *“Burada bir kale yaptırırsak düşman leşkerini yenebiliriz”* şeklinde konuşmuştur. Daha sonra Tarhanik ülkeden kaçarak Çemişgezek'e yerleşir⁵⁰. Bu anlatılanlar tamamen söylenceden ibaret olup, Çemişgezek isminin bu anlatılanlardan ileri geldiğini söylemek bilimsel gerçeklikten uzaktır.

Yine yörede Çemişgezek adı ile ilgili olarak, halk arasında dalında kuruyan üzümlere “çemiş” adının verildiği ve “gezek” sözcüğünün de “diyar, yöre” anlamında kullanıldığı, bu iki sözcüğün birleşmesiyle Çemişgezek adının ortaya çıktığına dair bir söylence vardır. Buna göre, Çemişgezek ve çevresi Selçuklu orduları tarafından fethedildiği zaman, yöre halkı tarafından askerlere çuvallar dolusu kuru “dut” ikram edildiği de anlatılır. Bunun ne olduğu sorulduğunda “çemiş” dendiği anlatılanlar arasındadır. Çemişgezek ve çevresinin üzüm ve dut meyvesi yönünden zenginliği göz önüne alınınca, “Çemişgezek” adının buradan geldiği rivayet edilmiştir⁵¹. Ancak bu anlatılanlar da gerçeklikten uzak söylencelerden ibarettir.

2. ÇEMİŞGEZEK'İN COĞRAFİ KONUMU

Çemişgezek'in coğrafi konumu üzerinde durmadan önce, Çemişgezek'in coğrafi konumu ile bağlantısı açısından önemli olan Doğu Anadolu Bölgesi ve Tunceli coğrafyası üzerinde durmak gerekir.

2.1. Doğu Anadolu ve Tunceli Coğrafyası

Doğu Anadolu'nun tarihi M.Ö. III. binler öncesine kadar gitmektedir. Burada yükseklerle yapılmış kaleler, bu kalelerin içinde kayaların oyulması ile yapılmış merdivenler, evler, mahzenler, suyolları gibi yapılar ve yine kayalara oyulan kitabeler, bölgede eski bir medeniyetin varlığının kanıtlarıdır. Medeniyetlerin oluşmasında

⁵⁰ Abdullah Özbek, *a.g.e.*, s. 11, 12.

⁵¹ Kağan Gökalp, *a.g.e.*, s. 14.

kuşkusuz coğrafyanın önemli bir etkisi vardır. Doğu Anadolu'nun Strabon'a göre Eski Çağ'da sınırları şöyledir;

“Doğu Anadolu, Güneyde Fırat-Dicle Arasındaki Mezopotamya topraklarını buradan ayıran, Toroslar'ın (Mardin dağlarının) önüne varır; Doğuda büyük Medya ve Azerbaycan (Antropatene) ile komşudur. Kuzeyde arkasında Hazar Denizi bulunan dağlar (Parahuatras) ile Karabağ (Albanya), Gürcistan (İrahuatras) dağları ve kavimleri, bunları çerçeveye alıp Doğu Anadolu'ya temas eden Meskit ve Kolkid dağları ile Tibarenler iline kadar uzanan Kafkaslar bulunur. Tibarenler ili (Trabzon ve Giresun bölgesi) ile hudut Paryadres ve İskidises dağlarıdır. Nihayet Batıda Doğu Anadolu'yu Kapadokya ve Komagene'den ayıran Fırat vadisine varır. Azerbaycan'a doğru hafif meyillerle sokulan küçük kısımdan başka her taraf sarp dağlarla çevrilidir.”

Strabon'un çizdiği bu sınırlar, günümüzde de Doğu Anadolu için kabul edilebilecek bir hudut olmasının yanında, farklı olarak “Güney Doğu Anadolu” içindeki Diyarbakır ve çevresi de bu sınırlar içinde gösterilmiştir⁵². Fakat zaman içerisinde coğrafik şartların bir takım faktörlerden etkilenecek günümüze kadar değişim göstermesi kaçınılmazdır. Ancak bu değişimler var olan genel yapıyı tamamen ortadan kaldırmaz.

Heredot, bölgenin antik dönemden beri önemini koruyan nehirlerinden Fırat (Euphrates) ve Dicle'den (Tigris) bahsetmiştir. Kilikya ve Armenia arasında sınır olan Fırat Nehri için “İçinde gemilerin yüzebildiği bir ırmak'tır⁵³” ifadesini kullanmıştır. Her iki nehir de antik dönemlerden beri önemli nehirler olarak ifade edilirler⁵⁴. Günümüzdeki önemi de düşünülecek olursa, bölgedeki bu iki nehirde, tarihin her döneminde yaşanan gelişmelerin içinde önemli unsurlar olmuşlardır. Bu nehirler doğal sınırların belirlenmesinde ve tarımsal faaliyetler için su kaynakları olmalarının yanında, ayrıca insan yaşamı için elverişli imkânlar sunmaları bakımından da belirleyici olmuştur.

⁵² Hamit Sadi Selen, “Strabona Göre Eski Çağlarda Doğu Anadolu” *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C.3, S. 1, 1948, s. 238, 239.

⁵³ Herodotos, *Herodot Tarihi*, Remzi Kitabevi, Çev. Azra Erhat, İstanbul, 1993, s. 385.

⁵⁴ Erdal Polat, “Onbinlerin Dönüş Yolunda Tarihi Coğrafya ve Arkeoloji” Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Van, 2014, s.17, 18.

“Doğu Anadolu Bölgesi’nin coğrafi sınırları doğuda İran ve Ermenistan, Gürcistan, Nahçıvan, batıda Erzincan ile Sivas arasındaki dağlık bölge (Kızılbaş), kuzeyde Kızılbaş’dan başlayarak Çoruh Kelkit sıradağları, kuzeydoğu Anadolu dağ kavisinin doruğundan geçen hat, güneyde Malatya’nın güneyinden doğuya doğru uzanarak Cudi Dağı ile Irak sınırına ulaşmaktadır. Doğu Anadolu Bölgesi Ağrı, Bingöl, Bitlis, Elazığ, Erzincan, Erzurum, Hakkâri, Kars, Malatya, Muş, Tunceli, Van, Şırnak, Ardahan, Iğdır illerinden oluşmaktadır”⁵⁵.

Günümüzde Doğu Anadolu’nun coğrafyasına baktığımızda, 163055 km² yüzölçümü ile en büyük coğrafi bölgedir. Ülke topraklarının %21’lik alanını kapsayan bölge, ülkemizin en yüksek ve engebeli sahasıdır. Batıda Munzur Dağları’ndan başlayarak, doğuya doğru Mercan, Palandöken, Karasu-Aras Sıra Dağları bulunmaktadır. Doğu uçta Ağrı Dağı, batı sınırı içinde Bingöl, Nemrut, Süphan Dağları bulunmaktadır. Dağ sıralarının alçak ve dalgalı düzlüklerle ayrıldığı alanlarda çukur ovalar bulunmakta, bunlar içinde ortadaki Karasu-Aras Dağlarının güneyinde bir dizi şeklinde uzanan Muş, Van, Gürpınar ve Yüksekova, kuzeyinde ise Erzincan, Tercan, Erzurum, Kars Ovası, yine güneyde de Bingöl, Elazığ, Malatya ve Elbistan Ovası uzanmaktadır. Bu alanlar tarih öncesi devirlerden itibaren en sık insan yerleşimine sahne olan yerlerdir. Engebeli ve yüksek bir arazi yapısına sahip bölgenin ortalama yükseltisi 1800 metreyi aşmaktadır. Karasal iklimin hâkim olduğu Doğu Anadolu’da, iklim koşullarının olumsuzluklarına rağmen, zengin su kaynakları, korunaklı yeryüzü şekilleri, otlakların bolluğu, Prehistorik çağlardan beri yerleşimin oluşmasını sağlamıştır⁵⁶.

Anadolu coğrafyasının Asya ve Avrupa içerisindeki konumunun önemi neyse, Doğu Anadolu’nun ve Fırat havzasının önemi de Anadolu için aynıdır. Bunun nedeni olarak, Anadolu’ya hâkim olan güçlerin doğu tarafından gelerek buradan yayılmaları gösterilebilir. Anadolu’da Türk iskânının başarıya ulaşmasının önemli faktörlerinden biri de doğudan gelen Türk akıncılarının özellikle yörenin az geçit veren stratejik noktalarında hâkimiyet kurmasıdır. Bölgeye gelen Türkler ulaşım yolları üzerinde, yerleşim birimleri oluşturarak, yörenin coğrafik durumuna göre tarım, ticaret ve hayvancılıkla

⁵⁵ Oktay Özgül, “Erzurum Bölgesi Kaya Panoları”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 5, S. 10, 2015, s. 171.

⁵⁶ Sırrı Tiryaki, “Başlangıçtan Orta Demir Çağı’na Kadar Dağlık Doğu Anadolu’nun Sosyo-Ekonomik Yapısı”, S. 38, *Tarih Okulu Dergisi*, 2018, s. 624.

uğraşmışlardır.⁵⁷ Türk fetihleri yapılırken takip edilen istikâmetlerden biri de Aras Nehri ve Murat Suyu ile Yukarı Fırat vadileri olmuştur. Malatya, Adıyaman, Urfa dolaylarına bu yoldan akınlar yapılmıştır⁵⁸.

Günümüzde Çemişgezek ilçesinin de yer aldığı, Doğu Anadolu Bölgesi'nin batı tarafında yer alan Tunceli, Doğu Anadolu'nun dört bölümünden biri olan Yukarı Fırat Bölümü'nde bulunmaktadır. Şehir, Fırat Nehri'nin kolları olan Murat Suyu'na akan Munzur Çayı ile Pülümür Çayı'nın birleştiği alanın yakınında kurulmuştur⁵⁹. 7774 km² bir alana sahip olan Tunceli, 38 derece 46 dakika, 39 derece 37 dakika kuzey enlemleri ve 38 derece 49 dakika, 40 derece 26 dakika doğu boylamları arasında yer almaktadır⁶⁰. En eski yerleşim yerleri Pertek, Hozat, Çemişgezek ve Mazgirt ilçeleridir⁶¹. Tunceli, güneyde Elazığ, kuzeyde Erzincan ve doğuda Bingöl ile çevrilidir⁶². Yöre, doğuya doğru uzanan ülkemizdeki dağ sıralarının en fazla sıkışma sahası olan Erzincan ve Elazığ arasına rastlamakta ve geniş düzlükleri olmayan bir sahadır⁶³. Osmanlı döneminde Dersim olarak adlandırılan bölgenin etrafındaki dağlar, bulunduğu araziye tesir etmiş hatta daha çok menfi etkiler bırakmıştır. En eski iskân sahalarının ortasında kalan Dersim bölgesindeki dağ kütlelerinin etrafında, insan yaşamına uygun verimli ovalar bulunmaktadır. Erzincan, Elazığ, Malatya ovaları bu açıdan göze çarpmaktadır⁶⁴.

Tunceli coğrafyasında bulunan dağların üzerinde ve çevresinde bulunan çok sayıda geniş mağaralar, binlerce küçükbaş hayvanın ve yüzlerce insanın barınmasını sağlayabilecek durumdadır⁶⁵. Bu da göstermektedir ki coğrafyanın neden olduğu olumsuzlukların yanında insan yaşamının oluşması için olumlu koşullar da söz konusudur.

⁵⁷ Muhammet Beşir Aşan, *a.g.e.*, s. 20, 21.

⁵⁸ Oğuz Ünal, *Türkiye Tarihine Giriş Horasan'dan Anadolu'ya*, Ankara, 1980, s. 56.

⁵⁹ Metin Tuncel, "Tunceli", *TDV. İA*, C. 41, İstanbul, 2012, s. 378.

⁶⁰ Savaş Sertel, "*Cumhuriyet Döneminde Tunceli (1940-1970)*", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ, 2012, s.1

⁶¹ İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Dersim Sancağı*, Elazığ, 1998, s. 1.

⁶² İbrahim Tosun, Ali Koç, "a.g.m.", s. 416.

⁶³ Besim Darkot, "Tunceli Üzerine Coğrafi Görüşler", *Üçüncü Üniversite Haftası*, İstanbul Ü. Yayınları, 23-30 Eylül 1942, İstanbul, 1943, s. 115.

⁶⁴ Besim Darkot, "a.g.m.", s. 116, 117

⁶⁵ Ömer Kemal Ağar, *Tunceli-Dersim Coğrafyası*, Türkiye Basımevi, İstanbul, 1940, s. 9.

Tunceli'deki dağ kütleleri önemli yolların yanı başında yükselmiştir. Geçmişe doğru bir yolculuk yaptığımızda Anadolu'nun bugünkü yolları daha eski yollara, onlarda daha eskilerine bağlı olarak gelişim göstermiştir. Eti (Hitit) tarihi, Hitit Devleti'nin merkezini sahillere bağlayan bu yollardan bahsetmiştir. Asur hükümdarları, merkezleri olan Ninova'yı, Karadeniz kıyısında yer alan Sinop'a bağlayan yola çok önem vermişlerdir. Bu yol, Tunceli'deki bu dağ kütlesinin hemen eteğinden geçmektedir. Bu da tarih öncesi dönemlerden itibaren burasının zamanla yerleşim sahaları içerisinde kalmasına sebep olmuş, birçok göçebe kavmin, ticaret kervanlarının ve de orduların geçiş güzergâhı olmasına da etki etmiştir. Çemişgezek'in de içerisinde yer aldığı Tunceli, coğrafik özellikleri dikkate alındığında kendisine sığınanlara azda olsa yaşama imkânı sağlarken, dışarıdan gelip burayı ele geçirmek isteyenlere ise kolay kolay imkân vermeyecek bir konumun içerisinde olmuştur.

Tunceli bölgesi, gerek Roma-İran, Bizans-Arap rekabeti sırasında, gerekse de Selçuklu ve hatta Osmanlı dönemleri boyunca işlek yollar ve eski iskân merkezleri yakınında bulunmuştur. Sapa kalmış dağlık bir blok şeklindeki coğrafik özelliklerinden dolayı, güçlü devletlerin etrafını kuşatmakla, çeşitli yerlerinde karakollar oluşturmakla yetinerek, içine sokulmaya istekli olmadıkları ya da cesaret edemedikleri, zayıf kavimlerin buhranlı dönemlerinde sığındıkları bir alan özelliği göstermiştir. Bölge, aynı zamanda burada yaşayanların ovalara, yollara inerek buradan geçenlere zarar verdikleri bir üs konumunda da olmuştur⁶⁶. Bu coğrafya adeta, cumhuriyet dönemine kadar güçlü bir otoritenin egemenliğinden yoksun bir zamanı yaşamıştır.

2.2. Çemişgezek'in Coğrafi Konumu

Doğu Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Fırat Bölümü'nde yer alan Çemişgezek, 38-39 derece doğu meridyenleri ve 39-40 derece kuzey paralelleri arasında yer almaktadır. Doğusunda Pertek ve Hozat, kuzeyinde Ovacık ve Erzincan, batısında Elazığ ve Erzincan, güneyinde ise Keban Baraj Gölü ile çevrili bir konumdadır. Toplam yüzölçümü 877 km² olan Çemişgezek, Keban Baraj Gölü'nün oluşmasıyla 14 köyü tamamen, 12 köyü ise kısmen sular altında kalarak verimli topraklarının önemli bir kısmını kaybetmiştir. Günümüz itibariyle yüzölçümünün % 35 ini ekilebilir topraklar, % 2 sini ormanlar, % 63' ünü ise göl ve meralar oluşturmaktadır. İlçe merkezinin deniz seviyesinden yüksekliği

⁶⁶ Besim Darkot, "a.g.m.", s. 121

975 metre olup, arazinin engebeli olması, ulaşımı zorlaştırırken, Keban Baraj Gölü'nün oluşmasıyla ilçenin karayolu bağlantısı kesilmiş ve ulaşım baraj gölü üzerinden feribotla sağlanmaya başlanmıştır. Günümüzde Çemişgezek ilçesi idari açıdan Tunceli'ye bağlı olsa da ulaşımındaki zorluklar sebebiyle ekonomik ve ticari ilişkileri bütünüyle Elazığ ile gerçekleşmektedir⁶⁷.

Çemişgezek, Yılan Dağı eteklerinde, batıda Tahar (Tagar) Vadisi, kuzeyde Deliteccal Vadisi ve doğuda Gedik Tepe adı verilen coğrafik unsurların bulunduğu alanda kurulmuştur. Buradaki yerleşmenin şekillenmesinde en önemli etken coğrafik unsurlar olmuştur⁶⁸. Bulunduğu konum itibarıyla savunmaya elverişli bir durumda bulunması, eskiden beri buranın bir yerleşim yeri olmasına imkân sağlamıştır⁶⁹. Buranın yerleşim yeri olarak seçilmesinde ve zamanla gelişmesinde, su kaynaklarının bol olması, orman alanlarının, hayvan ve bitki türlerinin fazlalığı ve de iklimin önemli bir rolü vardır⁷⁰.

Batıda Fırat Nehri, güneyde Murat Suyu, kuzeyde Munzur Dağları, doğuda Karaboğa Dağları ile çevrili Çemişgezek bölgesinin Paleolitik devirden, M.Ö VI. binlerden beri yerleşime açık olduğu⁷¹, burada ilk siteleri kuranların köken itibarıyla Türk olarak kabul edilen Tuharlar (Tahar, Tagar) olduğu ileri sürülmektedir. Aynı zamanda Çemişgezek'ten geçen Tagar (Tahar) Çayı'nın bu kavmin adından geldiği belirtilmektedir. Bingöl istikametinden gelerek, Dersim yükseltilerini geçen bu insanların Tagar Deresi boyunun elverişli yapısı ve yine coğrafyanın burada doğal bir korunak vazifesi görmesi insanların bu alana yerleşmesine etki etmiştir. İlk gelenler burada birçok in ve mağaraya rastlamışlardır. Bu da insanların onlara girerek yaşamlarını sürdürmesine

⁶⁷ Abdullah Özbek, *a.g.e.*, s. 17, 18.

⁶⁸ Bülent Güner-M. Dursun Çitçi, "Çemişgezek Kasabasının Kuruluşu, Gelişmesi ve Fonksiyonları", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 13, S. 1, Elazığ, 2003, s. 22.

⁶⁹ Zeki ARIKAN, , "a.g.m.", s. 104.

⁷⁰ Mürüvet Harman, *a.g.e.*, s. 15; Bülent Güner-M. Dursun Çitçi, "a.g.m.", s. 22; Yüksel Arslantaş, "Paleolitik Çağ'da Elazığ ve Yöresi", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 18, S. 2, Elazığ, 2008, s. 370, 371.

⁷¹ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, TTK, Ankara 1999, s. 6,7; Mehmet Ali Ünal, "XVI. Yüzyılda Mazgird, Pertek ve Sağman Sancakbeğileri-Pir Hüseyin Beğ Oğulları", *OTAM, Ankara Ü. Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 2, Ocak 1991, s. 239; Muhammet Beşir Aşan, *a.g.e.*, s. 22

ve ayrıca mağara içerisindeki suları, yalâk ve sarnıçlarda toplayarak, medeni hayatın temellerini atmalarına etki etmiştir⁷².

Ermeni Araştırmacı Yazar Khaçadur Dadayan tarafından derlenen eserde XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Çemişgezek coğrafik olarak tarif edilirken “Çemişgezek, *Kharbert’in (Harput) kuzeybatısında ve oradan 12 saat uzaklıkta bulunan küçük, şirin bir kasabaydı. Dersim sıradağlarının sonsuz taş ve kayalıkları arasında sayısız bahçeler içerisine gömülmüş bir adayı andırıyordu*⁷³”. ifâdelerini kullanılmıştır. Buradan anlaşıldığına göre, etrafı su kaynakları ile çevrili olan Çemişgezek, geçmişten günümüze sürekli olarak coğrafik açıdan insan yaşamına elverişli şartlar sunan bir özellikte olmuştur.

⁷² Naşit Hakkı Uluğ, *Tunceli Medeniyete Açılıyor*, İstanbul, 2007, s. 37, 38

⁷³ Khaçadur Dadayan, *XVI. Yüzyıldan 1915’e Günümüz Türkiye’sinde Ermenilerin Ticari-Ekonomik Faaliyeti*, Gaspirint Yayıncılık, Yerevan, 2012, s. 29

BİRİNCİ BÖLÜM

1. ESKİÇAĞ, ORTAÇAĞ VE BEYLİKLER DÖNEMİNDE ÇEMİŞGEZEK

1.1. ESKİ ÇAĞDA ÇEMİŞGEZEK

Tunceli yöresinin ve Çemişgezek'in Paleolitik döneme ait verileri daha çok Keban Baraj Gölü çalışmaları sırasında yapılan kazı ve yüzey çalışmaları sonucunda elde edilmiştir¹⁰⁷. Keban Baraj Gölü'nün, geniş bir alanda, doğal sınırları içerisinde bulunan gözelerinin bol olması, orman kalıntılarının bulunması, kaya sığınaklarının varlığı, kara ve su hayvanlarının çok olması, Eski Taş Devri başından ve hatta daha da öncesinden insanların buralara gelip yerleşmelerine etki etmiştir. Bu durum, bölgenin doğu-batı, kuzey-güney yönlerinde bir kavşak noktası olmasına sebep olmuştur¹⁰⁸.

Taş Devri insanları, su kaynaklarının başında yer alan mağaralarda yaşamışlardır. Genelde bölgenin yüksek kesimlerinde dolaşarak av faaliyetlerini gerçekleştirmişlerdir¹⁰⁹. Bu durum sadece bu bölge için değil, Anadolu için de genellikle aynı olmuştur. Vadi ve ovalara doğru yerleşimler, bölgelere göre Orta Paleolitik dönemde başlamış ve Üst Paleolitik dönemde de günümüzdeki göl-deniz kıyıları civarlarına inilmiştir. Neolitik dönemde bu yerleşmeler artmış, yaşama elverişli düzlüklerde gelişerek höyükleşmişlerdir. Tarıma geçiş evrelerindeki bu doğal yerleşmelerin gelişimi, Anadolu'nun birçok bölgesinde de bu şekilde gerçekleşmiştir¹¹⁰.

Günümüzde Tunceli ili Çemişgezek ilçesine bağlı Pulur Köyü (Sakyol¹¹¹) yakınlarında yapılan arkeolojik kazılardaki bulgular sonucunda, yörenin tarihinin

¹⁰⁷ Mürüvet Harman, *a.g.e.*, s. 15.

¹⁰⁸ İ. Kılıç Kökten, "Keban Baraj Gölü Alanında Taş Devri Araştırmaları 1969", *ODTÜ*.

Keban Projesi Çalışmaları, Ankara, 1971, s. 14.

¹⁰⁹ İ. Kılıç Kökten, "a.g.m.", s. 14; Yüksel Arslantaş, "Paleolitik Çağ'da Elazığ ve Yöresi", s. 372; Yüksel Arslantaş, "Tarih Öncesi Dönemde Harput ve Çevresinde Tarım ve Hayvancılık", *Fırat Ü. Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu, Bildiriler*, C.1, Editör: Enver Çakar, Elazığ 23-25 Mayıs, 2013, s. 371.

¹¹⁰ İ. Kılıç Kökten, "a.g.m.", s. 14.

¹¹¹ Eski metinlerde İşuva olarak isimlendirilen yerde olduğu düşünülen Pulur'un bugünkü adı Sakyol'dur. Anadolu'nun doğu taraflarında daha birçok Pulur adı ile bilinen mevki bulunduğundan karışıklığı önlemek için höyüğün adı Sakyol olarak ta bilinecektir. Hamit Zübeyr Koşay, "Pulur (Sakyol) Kazısı, 1969, *ODTÜ Keban Projesi 1969 Çalışmaları*, Ankara, 1971, s. 99.

milattan önce çok eski tarihlere kadar uzandığının anlaşıldığı kültür katları ortaya çıkarılmıştır¹¹². Keban Barajı yapımı dolayısıyla sular altında kalan, eski ismi ile Pulur, şimdiki adı Sakyol olan köyde bulunan höyükte yapılan ilk incelemelerde, ilk yerleşmelerin İlk Tunç-Son Tunç Çağı'na kadar gittiği görülmüştür. Daha sonra 1968-1970 yılları arasında süren kazı çalışmaları sonucunda ortaya çıkarılan kültür katlarının Neolitik Çağ'a¹¹³ kadar gittiği tespit edilmiştir¹¹⁴. Hamit Zübeyr KOŞAY başkanlığında yapılan kazılarda¹¹⁵, İlk Tunç, Kalkolitik ve Son Neolitik kültürlerinin tespit edildiği höyükte¹¹⁶ 13 mimari katı ortaya çıkarılmıştır¹¹⁷. I-IV. katlar fazla tahrip olduğundan önemli bir mimari vermemiştir¹¹⁸. V. mimari kattan sonra düzenli yapı temelleri ve çok miktarda kültür eserleri görülmüştür. Yapılan C-14 (Karbon14) testleri sonucunda V. kat M.Ö. 2350 ve VIII. kat M.Ö. 2470 ile tarihlendirilmiştir. Şiddetli yangın gördüğü anlaşılan X. mimari kat o dönemdeki dinsel inançlarla ilgili bilgiler vermektedir¹¹⁹. XIII. yapı katı ise ilk köy topluluklarının bulunduğu Neolitik döneme tarihlenmektedir¹²⁰.

Mezolitik (Orta Taş Çağı) Dönem'e ait kalıntıların bulunamadığı bölgede¹²¹, kazılardan elde edilen sonuçlara bakıldığında Pulur, dolayısıyla Çemişgezek'te tarih öncesinde yaşayan insanların yaşam tarzlarını, inanışlarını bir dereceye kadar aydınlatmak mümkün olmuştur¹²². Neolitik Çağ'daki aletlerin daha çok taş ve obsidyen malzemeden yapıldığı, sonrasında bunların yerini bakır başta olmak üzere diğer madeni eşyalara bıraktığı, böylelikle hem taş hem de madenden yapılan araç gereçlerin birlikte kullanıldığı M.Ö. VI. binden itibaren, üç bin yıl kadar sürecek Kalkolitik Dönem

¹¹² Muhammet Beşir Aşan, *a.g.e.*, s. 22; Bilal Aksoy, *a.g.e.*, s. 30; "Tunceli", *a.g.a.*, s. 7293.

¹¹³ Hamit Zübeyr Koşay, "Pulur (Sakyol) Kazısı, 1969", *ODTÜ Keban Projesi 1969 Çalışmaları*, Ankara, 1971, s. 99.

¹¹⁴ Hamit Zübeyr Koşay, *Keban Projesi Pulur Kazısı 1968-1970*, Ankara 1976, s. XVII

¹¹⁵ "Tunceli", *a.g.a.*, s. 7293.

¹¹⁶ Hamit Zübeyr Koşay, *a.g.e.*, s. 32; Bilal Aksoy, *a.g.e.*, s. 31.

¹¹⁷ Hamit Zübeyr Koşay, "Sakyol (Pulur) Tarih Öncesi Kazısı", *VII. Türk Tarih Kongresi Bildiriler*, C.I, Ankara, 1972, s. 53.

¹¹⁸ Hamit Zübeyr Koşay, "Pulur (Sakyol) Kazısı, 1969", s. 99, 100.

¹¹⁹ Mürüvet Harman, *a.g.e.*, s. 21.

¹²⁰ Ertuğrul Danık, *a.g.e.*, s. 16.

¹²¹ Mürüvet Harman, *a.g.e.*, s. 16.

¹²² Hamit Zübeyr Koşay, *a.g.e.*, s. 35.

başlamıştır¹²³. Pulur kazılarında, höyüğün Kalkolitik Dönem'e ait olduğu anlaşılan doğu tarafındaki 1 no'lu mezarda bulunan cesedin arka tarafında sığır, koyun, kuzu ve dana kaburgalarına rastlanılmıştır. 2 no'lu mezarda yine dana kemiklerine, 3 no'lu mezarda, koyun ve köpek kemiklerine rastlanması, burada köpek dışındaki hayvanların büyük olasılıkla yörede beslenen hayvanlar olduğunu ortaya koymaktadır. Yine ele geçen kemik ve obsidyenden yapılmış mızrak, ok ucu ve bıçak, bölgede insanların hayvancılıkla birlikte hala avcılık da yaptıklarını göstermektedir. Çemişgezek Pulur (Sakyol) kazısında, ele geçen hububat tanelerinden kavruk olanlarının T yarmasında ve tepedeki sondajda 6 metre derinlikte bulunmuş olanı büyük olasılıkla Geç Kalkolitik Dönem'e ait olup¹²⁴, burada bu dönemde de yerleşmelerin varlığı anlaşılmaktadır.

Kalkolitik Çağ'da Doğu Anadolu'nun doğu ve kuzey bölgelerinde iklim koşullarının insanların burada yaşamalarına engel oluşturacak özellik göstermesinden dolayı¹²⁵, Tunceli bölgesinde özellikle Çemişgezek'in dâhil olduğu, daha elverişli güney taraflarında yerleşmeler daha çok olmuştur. Çemişgezek Pulur (Sakyol) ve Yeniköy Höyüğü kazılarında bu duruma dair buluntular gün yüzüne çıkarılmıştır¹²⁶.

Pulur (Sakyol) kazıları neticesinde, tek bir mızrak madeni uç, maden eritme kalıbı, obsidyen dişlerden yapılma orak, çakmak taşından yapılma orak bıçağı, ok ucu ve bıçak, oda içinde ekin kuyuları (silolar), kavrulmuş buğday ve arpa bulunmuştur¹²⁷. Tahılı un veya yarma haline getirmek için öğütme taşı, hamur yoğurmak ya da yaymak için teştlerin varlığı, bölgenin Prehistorik yerleşmesinde, yaşama biçiminin çiftçilik ve hayvancılığa dayandığına dair delillerdir¹²⁸. Ayrıca madenlerin işlendiği¹²⁹ ve ihracının gerçekleştiği, kültür tarımcılığının yapıldığı da anlaşılmaktadır. Yine bölgede Çemişgezek ve çevresinin, avcı ve toplayıcılıktan, ilk şehirleşme sürecine geçişin en erken yaşandığı yöre

¹²³ Mürüvet Harman, *a.g.e.*, s. 18.

¹²⁴ Yüksel Arslantaş, "a.g.b.", s. 376, 378.

¹²⁵ Yüksel Arslantaş, "Tarih Öncesi Dönemlerde Elazığ Yöresinin Çevre Bölgelerle İlişkileri", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, C.7, S. 24, s. 385. Retrieved from <http://dergipark.gov.tr/esosder/issue/6138/82360/> (Erişim: 11.03.2019).

¹²⁶ Mürüvet Harman, *a.g.e.*, s. 19.

¹²⁷ Hamit Zübeyr Koşay, "Sakyol (Pulur) Tarih Öncesi Kazısı", s. 55; Yüksel Arslantaş, "a.g.b.", s. 374, 378

¹²⁸ Hamit Zübeyr Koşay, *a.g.e.*, s. 4.

¹²⁹ "Tunceli", *a.g.a.*, s. 7293.

olduğu anlaşılmaktadır. Tunç Çağı ile artış gösteren yerleşim yerleri sayısı ile bölgedeki maden ocakları, yöreyi daha da stratejik konuma getirmiştir¹³⁰. İlk Tunç Çağı'nda Pulur'un, oymaklar birliğine mensup bir uruğun (Soy, Sülale) yaşamını sürdürdüğü köy yerleşmesinden ibaret olduğu tahmin edilmektedir. Burada yaşayanların esas faaliyetlerinin hayvancılık ve tarım olduğu, su ürünleri ile fazla meşgul olmadıkları anlaşılmaktadır. Kazıda bulunan malzemeler içerisinde taş, topuz, taş balta, kargı ve ok-yay gibi savaş malzemelerinin varlığı, bölge insanlarının kendilerini çevreden gelebilecek tehlikelere karşı koruma ihtiyacı duyduklarını ortaya koymaktadır. Ayrıca bu durum, o dönemde insanlar arasında yaşanan çeşitli mücadeleleri göstermesi bakımından da önemlidir. Pulur (Sakyol) kazılarına bakıldığında yörede dericilik faaliyetlerinin de olduğu tahmin edilmektedir. Deri tabaklamanın kokusu nedeniyle su gerektirmesinden dolayı, oda içerisinde değil de ırmak kenarlarındaki bir nevi atölyelerde gerçekleştirildiği anlaşılmakta ancak dikiş işlerinin odalarda yapıldığı düşünülmektedir. Deri kalıntılarının günümüze kadar ulaşmadığı görülmüştür. Kazıda çok sayıda örgü tığı ve ağırşaklar çıkmış olup bu da yöredeki insanların el sanatları ile uğraştığını ortaya koymaktadır¹³¹. Yine yörede İlk Tunç Çağı insanlarının, çanak çömlek yapımında ileri seviyede oldukları, çıkan malzemeden anlaşılmaktadır¹³².

Pulur (Sakyol) kazısı sonucu, çamur harçtan taş dolgulu evlere ve de temeli tek sıralı taştan olan kerpiçten evlere rastlanılmıştır¹³³. Tunç Çağı'nda Çemişgezek yöresinde dönemin mimarisine uygun olarak evler düz damlı, iç içe avlulu bir biçimde ve savunma amaçlı bitişik nizamda yapılmışlardır¹³⁴. Trapez veya dikdörtgen şeklinde olan bu evlerin M.Ö. III. ve IV. binyıl dönemine ait yapı damlarının günümüzden çok farklı olmadığı sanılmaktadır. Odaların günümüzdekine benzer bir biçimde ortak bir avluya açıldığı görülmüştür. Özellikle yaz aylarında gündelik yaşamın bugün "hayat" adı verilen önü açık, yanı ve üstü kapalı bu bölümde geçtiği düşünülmektedir¹³⁵. X. yapı katındaki kutsal ocaklar da bereket tanrıçasına adanmış olarak kabul edilmektedir. Son Kalkolitik/İlk Tunç Çağ dönemine denk gelen bu yapı katındaki tapınaklarda kilden yapılan keman

¹³⁰ Ertuğrul Danık, *a.g.e.*, s. 17, 18

¹³¹ Yüksel Arslantaş, "a.g.b.", s. 391

¹³² Hamit Zübeyr Koşay, *a.g.e.*, s. 5

¹³³ Bilal Aksoy, *a.g.e.*, s. 30

¹³⁴ Mürüvet Harman, *a.g.e.*, s. 21

¹³⁵ Hamit Zübeyr Koşay, *a.g.e.*, s. 1, 2.

biçiminde, Bereket Tanrıçası ve eşini temsil ettiği öne sürülen biri dişi, diğeri erkek küçük idôller, adak ve kült eşyaları, Bereket Tanrıçası'nın simgesi olan yırtıcı kuş kabartma resimli küpler ele geçmiştir. Bu küçük buluntuların yanı sıra kutsal ocak işlevinde idôllü ocaklar, taşınabilir sunaklar bulunmuştur. M.Ö. III binyıllarına¹³⁶ tarihlendirilen bu ocaklar İlk Tunç Çağı'na ait Denizli Beyce Sultan ve Korucutepe'de bulunan kutsal ocaklarla benzerlik gösterirken, bu benzerlik Pulur Höyüğü'ndekilerin tarihlendirilmesinde önemli olduğundan, bunlara yakın bir tarihte yapılması olasıdır. Ayrıca bu katmanda, Hititlerdeki "Haşşa"¹³⁷ kültü ile olan ilişkilerin ortaya konulması, Hitit kültürünün yöredeki etkisini belirleyebilme adına büyük öneme sahiptir¹³⁸. Pulur (Sakyol) Höyüğü'nde ortaya çıkarılan katmanlar içerisinde yangın geçirildiğine dair izlerin olduğu görülmüştür. Tunç Çağı'nın ortalarından itibaren (M.Ö. II. bin) bölgede birçok beyliğin yaşadığı döneme denk gelen bu izler, yörede göç ve istilaların yaşandığını ve ayrıca iklim şartlarındaki elverişsizlikten dolayı bir durgunluğun olduğunu ortaya koymaktadır¹³⁹.

Eski çağlarda Çemişgezek bölgesindeki yapılarda malzeme olarak sel taşları, kerpiç, kalıpla yapılan çamur dolgu ve de üstü kil sıvalı çit kullandıkları görülmektedir. Taşın az olduğu ovalarda ise temeller ya kerpiçten ya da tek sıra taş yerleştirmekle yapılmıştır. Düz damların inşasında ve kapı kasalarında ise ahşap malzeme kullanılmıştır. Kullanılan ahşap malzemenin çam ve ardıç cinsi ağaçlar olduğu, muhtemelen çıkan yangından sonra ortaya çıkan köseğilerden (ucu yanık odun) anlaşılmaktadır¹⁴⁰.

Çemişgezek yöresinde Pulur (Sakyol) kazıları dışında, 1972 yılında Hamit Zübeyr Koşay başkanlığındaki kazı ekibi, ilçeye bağlı Laluşağı Köyü 3 km. kuzeyine düşen

¹³⁶ Hamit Zübeyr Koşay, "Sakyol (Pulur) Tarih Öncesi Kazısı", s. 53.

¹³⁷ Luvi dilinde "hassanitti" şeklinde olan sözcük, Hitit dilinde "ocak (ateş yakılan yer)" anlamında tanımlanan bir sözcüktür. Bu sözcüğün Sümer dilinde Gunni ideogramıyla (Resim ya da grafik) gösterildiği belgelerden anlaşılmaktadır. Ocak manasında kullanılan Hassa sözcüğünün günümüzde hala kullanıldığı belirtilmekte bunun hakkında Hamit Zübeyr Koşay bir ifadesinde İşpir Türk köyünde köylülerin ateşin fazla alevlendiğinde "gil haşa" dediklerini ileri sürmektedir. Ali Narçın, *A'dan Z'ye Hitit*, İstanbul, 2015, s. 179.

¹³⁸ Ertuğrul Danık, *a.g.e.*, s. 17; Hamit Zübeyr Koşay, "Pulur (Sakyol) Kazısı, 1969", s. 100; "Tunceli", *a.g.a.*, s. 7293.

¹³⁹ Mürüvet Harman, *a.g.e.*, s. 21, 22.

¹⁴⁰ Hamit Zübeyr Koşay, *a.g.e.*, s. 1, 2

Yeniköy (Gavurtepe) Höyüğü'nde de kazılar yapmıştır. Çıkarılan kalıntıların Pulur Höyüğü'nde çıkarılan İlk Tunç Çağı'na ait kalıntılar ile benzer niteliklere sahip olduğu anlaşılmaktadır¹⁴¹. Ayrıca yüksekliği 15-20 inç (yaklaşık 38-50 cm) olan höyüğün tepesinde yer alan yapının daha önceden köylülerce sökülen duvarlarının Roma veya İlk Bizans Çağı'na ait olduğu da anlaşılmaktadır¹⁴². Yine yüzeyde bulunan kırık bir el değirmeni taşının varlığı da büyük olasılıkla çevrenin geniş bir tarım alanı olduğunu ortaya koymaktadır¹⁴³. Buradan da anlaşılabileceği üzere bölgede devamlılığı olan bir yaşamın sürdüğü, insanların sürekli bir ilişki ve dayanışma içerisinde oldukları ve de işbirliği yaptıkları anlaşılmaktadır.

Çemişgezek Pulur yerleşim birimlerine bakıldığında, insanların Taş Devri'nde kaya sığınakları, Demir Çağı'nda kaleler yapmak suretiyle, zamanla farklılık gösteren yapılar içinde barındıkları anlaşılmaktadır. Bu yapılar aynı zamanda yörede yaşanan yoğun yerleşmelerin geçmişten günümüze tanıklarındırlar¹⁴⁴. Bölgedeki mimari ve kültür eserlerindeki devamlılığın, çeşitli doğal afetler sonrası insanların terk ettikleri bölgeye daha sonra kısmen de olsa dönmeleri sonucunda gerçekleştiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Ancak bu durum zaman içerisinde bölgenin yabancı kültürlerden etkilenmediğini de göstermez. Ortaya çıkarılan eserlerin incelenmesinden, İç Anadolu, Suriye, Mezopotamya, Kafkasya ve İran'dan uzak olmayan bu bölgenin çeşitli zamanlarda istilalara uğradığı ve yabancı kültürlerin etkisinde kaldığı da anlaşılmaktadır. Bu durumu, daha sonraları Asur ve Hitit belgelerinden anlaşılabileceği üzere bölgedeki beyliklerin, eski çağdaki önemli olaylara istekleriyle ya da zorla katılmaları da desteklemektedir¹⁴⁵.

Pulur (Sakyol) kazısı sırasında ortaya çıkan siyah perdahlı keramiğe (Seramik) Erzurum'un Karaz, Pulur ve Güzelova kazılarında da rastlanılmıştır. Ayrıca Trans-

¹⁴¹ Hamit Zübeyr Koşay, "Yeniköy Höyüğü Kazısı, 1972", *ODTÜ. Keban Projesi 1972 Çalışmaları*, Ankara, 1976, s. 175; Ertuğrul Danık, *a.g.e.*, s. 17; Yusuf Cengiz, *Her Yönüyle Tunceli, Ünite Bilgisi*, 1985, s.12; Bilal Aksoy, *a.g.e.*, s. 30; "Tunceli", *a.g.a.*, s. 7293.

¹⁴² Hamit Zübeyr Koşay, "Yeniköy Höyüğü Kazısı, 1972", s. 176.

¹⁴³ İ. Kılıç Kökten, "a.g.m.", s. 14.

¹⁴⁴ Nevzat Çevik, "Murat Koyağı'nda Bir Urartu Kalesi: Şebeteria" *Yerli ve Yabancı Kaynaklara Göre Dersim ve Çevresindeki Arkeolojik Araştırmalar-I*, Yayına Haz. Serkan Erdoğan, Ankara, 2004, s. 131

¹⁴⁵ Hamit Zübeyr Koşay, *a.g.e.*, s. 1.

Kafkasya’da, Malatya-Gelinciktepe’de, Filistin’deki Hirbet Kerak Höyüğü’nde, yine İran’da, Göktepe ve Yanıktepe’de de bu keramiğin bulunması, çizilen bu yayılış sahası içerisinde M.Ö. III. binli yıllarda yaşanan tedrici bir insan hareketliliğinin olduğunu büyük ölçüde ortaya koymaktadır¹⁴⁶. Bütün bunlara bakıldığında seramik malzemesindeki bu benzerlikler, tarih öncesi çağlarda kültürlerin çevreyle olan ilişkilerini anlamayı ve bundan sonuçlar elde edilmesini sağlaması açısından da önemlidir¹⁴⁷.

Pulur Höyüğü’ndeki kazı çalışmaları sonucu ortaya çıkan mimari veriler ve de günlük yaşamda kullanılan eşyalar, bölgenin sosyal yaşamı ile ilgili bir takım izler içermektedir. Pulur Höyüğü’nde ortaya çıkan, Ahameniş (İran hanedanı-Pers) dönemine ait mühür baskılı seramikler, Anadolu’da ticari malların mühürlendiğine dair bir veri sunarken, hemen her tabakada bulunan Ekin kuyuları (silolar), bölgedeki tarımsal üretimin düzeyini ve tarihini ortaya koyması bakımından da önemlidir¹⁴⁸. Bu durum bölgede ticaretin sistemli bir şekilde yapıldığını ve yapılan tarımsal üretimin ihtiyaçları karşılayacak biçimde planlandığını ortaya koymaktadır.

Tarih öncesi dönemlerde Çemişgezek’te, merkezi bir devletin tam manasıyla hükümrانlık kurması, özellikle coğrafik koşulların zorluğu nedeniyle çok da mümkün olmamıştır. Bir gezgin ve de bilim adamı olan Seton Llyod’ın eseri olan “Türkiye’nin Tarihi” isimli kitabında tarihi yer adlarını gösteren haritada, bölgede önemli bir yerleşim yeri gösterilmemektedir. Bu da buranın bir mücadele sahası içerisinde sürekli el değiştiren stratejik bir mevki olduğunu, yerleşim yeri olarak önem kazanmasının Eski Çağ sonrası dönemlerde gerçekleştiğini ifade etmemizi mümkün kılmaktadır¹⁴⁹. Çemişgezek bölgesindeki ilk yerleşmeler, bugün içinde genel kural olan genelde sert rüzgârlardan korunan yerler, su kaynaklarının ve kenarlarının tercih edilmesi şeklinde olmuştur. Ancak yerleşme çevresi tarıma elverişli ise bu kuraldan vazgeçilerek arazi alanının yerleşme için seçilmesi de söz konusu olmuştur¹⁵⁰.

¹⁴⁶ Hamit Zübeyr Koşay, *a.g.e.*, s. 35; Hamit Zübeyr Koşay, “Pulur (Sakyol) Kazısı, 1969”, *ODTÜ Keban Projesi 1969 Çalışmaları*, Ankara, 1971, s. 100, 101; Hamit Zübeyr Koşay, “Sakyol (Pulur) Tarih Öncesi Kazısı”, s. 54.

¹⁴⁷ “Tunceli”, *a.g.a.*, s. 7293.

¹⁴⁸ Ertuğrul Danık, *a.g.e.*, s. 16, 17.

¹⁴⁹ Bülent Güner-M.Dursun Çitçi, “a.g.m.”, s. 22-25.

¹⁵⁰ Hamit Zübeyr Koşay, *a.g.e.*, s. 1.

Çemişgezek'in de içerisinde yer aldığı bölgeye bir dönem Sümerlerin hâkim olduğunu ifade eden Ali Kemali, “Erzincan” adlı eserinde; bölgede, Sargon adında bir kral tarafından kurulmuş, Sümer-Akad İmparatorluğu ismini alan bir Türk hükümetinin varlığından bahseder¹⁵¹. Yine Hıdır Öztürk, “Tarihimizde Tunceli ve Ermeni Mezalimi” adlı eserinde, yörenin bir zamanlar Sümer ve Akad sınırları içerisinde olduğunu belirtmiştir¹⁵². Ancak son yapılan araştırmalarda, bölgenin Sümer egemenliği içerisine girmediği ortaya konulmuştur. Sümerlerin M.Ö. III. bin yıldan önceki zamanda Irak'ın güneyini yurt edinmiş ve bu bölgenin kuzey kısmına bile tam anlamıyla yerleşememiş küçük bir kavim olduğu ifade edilmiştir¹⁵³. Sonraki dönemlerde dahi Sümerlerin Kuzey Mezopotamya'ya kadar genişlemedikleri hatta kendi mensuplarını tamamen kapsayacak bir biçimde devlet de kuramadıkları¹⁵⁴ göz önüne alınacak olunursa Çemişgezek yöresinin Sümer hâkimiyeti içine girmediği kuvvetle olasıdır. Ancak uygarlık açısından bölgeyi etkilediği gerçeği elbette göz ardı edilemez.

Milad öncesi III.- IV. binli yıllarda Yukarı Fırat dolaylarında yaşamış Subarların Çemişgezek ve çevresine de hâkim oldukları anlaşılmaktadır¹⁵⁵. Subarlar'ın başlangıçta Kuzey Mezopotamya Bölgesi'nde yaşadıkları ifade edilmektedir. M.Ö. III. bin yılda Basra Körfezi'nin kuzeyinde Fırat ve Dicle nehirleri arasındaki sahanın dağlık kesimlerine Asya'dan birçok kabilenin gelip yerleştiği ve Mezopotamya toplumlarının bu kabilelerin hepsine birden Subar, bunların yerleştikleri coğrafyaya da Subartu ülkesi adını verdikleri belirtilmektedir¹⁵⁶. Sümer kaynakları Kuzey Doğu Anadolu'ya Sabartis, burada yaşayanlara da Subar ya da Subir demektedir. Akad Kralı Sargon ve Naramsin'e (M.Ö.2370-2330) ait kitabelerde “Subartu” Akadların bir ili olarak gösterilmiştir¹⁵⁷.

¹⁵¹ Ali Kemali, *Erzincan Tarihi*, İstanbul, 1932, s. 10.

¹⁵² Hıdır Öztürk, *Tarihimizde Tunceli ve Ermeni Mezalimi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1984, s. 1; Ali Kaya, *a.g.e.*, s. 180.

¹⁵³ Benno Landsberger, “Sümerler” *Ankara Üniversitesi, DTCF. Dergisi*, C. 2, S. 5, 1943, s. 89

¹⁵⁴ Bilal Aksoy, *a.g.e.*, s. 33.

¹⁵⁵ M. Nuri Dersimi, *Kürdistan Tarihinde Dersim*, Ani Matbaası, Halep, 1952, s. 70; Bülent Güner-M. Dursun Çitçi, “a.g.m.”, s. 26.

¹⁵⁶ Yusuf Kılıç, “Çivi Yazılı Belgelerde Subar/Subartular”, 3. *Uluslararası Türk Şöleni (Türk Kültür Sempozyumu) Bildirileri*, Güneş Vakfı Yayınları, Erzurum, 2016, s. 667.

¹⁵⁷ Ali Kaya, *a.g.e.*, s. 190.

Babiller, Yukarı Fırat ile Dicle arasında kalan bölgeyi Hurrilerin¹⁵⁸ çekirdek toprağı olarak tanımlamışlardır. Hurrilerin toprakları ilk çağlarda, şehirler, kaleler ve bahçelerin olduğu zengin bir bölgeydi. Babiller de buraya Subartu adını kullanıyorlardı¹⁵⁹. Orta Asya'dan ön Sümerlerle birlikte geldikleri ya da M.Ö. 1750 tarihinden itibaren Anadolu'da büyük bir imparatorluk kuran Hititlere öncülük etmiş¹⁶⁰ olmaları muhtemel olan Subarlar, ilk devirlerde tıpkı Sümerlerde olduğu gibi ayrı beyler yönetiminde, küçük hükümetlere ayrılmış vaziyetteydiler. Geldikleri Orta Asya'da da olduğu gibi her boy kendi idarecisi, başbuğı yönetiminde yaşıyordu. Ancak daha sonraları boy beylerinden birinin diğer boyları da kendi idaresi altında bir araya getirerek güçlü bir hükümet kurduğu anlaşılmaktadır¹⁶¹.

Çemişgezek Pulur Eski Tunç Çağı eserlerinin, hangi kavim ya da kavimlere ait olduğuna bakıldığında, yazılı belgelerin ve bölgenin tarihi verilerinin ışığında, bunların bir kısmının, M.Ö. 2200 yıllarında Doğu Anadolu'ya hâkim olan Subarlara ait olduğunu mümkün kılmaktadır¹⁶². Sonraki devirlerde Hurri diye de adlandırılacak bu kavim Hurrilerinkine benzer bir dil konuşmaktaydılar. Fırat Nehri'nin adının da bu Subarlar

¹⁵⁸ M.Ö. III. bin yılın ortalarından itibaren Mezopotamya'da, Yukarı Dicle bölgesinde ortaya çıkan ve zamanla Eski Önasya'ya yayılan, M.Ö. VII. yüzyıla kadar varlığını devam ettiren ve konuştuğı dilin filolojik bakımdan Asya kökenli olduğu kabul edilen bir kavim olup, genellikle bu kavim Eskiçağ Tarihi alanında "Hurri" adıyla anılmaktadır. Bilim adamları bu kavmin "Hurri" mi, "Subar" mı olduğu konusunda uzun süre tam bir fikir birliği içerisinde olamamışlardır. Adil Alpman, "Hurriler", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.14, S.25, 1981, s. 283 Yusuf Kılıç, "Çivi Yazılı Belgelerde Subar/Subartular", 3. *Uluslararası Türk Şöleni (Türk Kültür Sempozyumu) Bildirileri*, Güneş Vakfı Yayınları, Erzurum, 2016, s. 667, 668.

Hurri-Subar sorunu üzerinde çalışan bilim adamları tarafından ileri sürülen görüşler üç bölüme ayrılabilir: I. bölümü oluşturanlardan başta E.A. Speiser olmak üzere, söz konusu kavmi "Hurri" şeklinde isimlendirmişlerdir. II. bölümde, Ungnad ekolü diyebileceğimiz, başta Ungnad olmak üzere, bu kavim için "Hurri" adı yerine "Subar" ismini tercih etmişlerdir. III. bölümdekiler başta I. Gelb olmak üzere "Hurri" ve "Subar" adlarında iki farklı kavmin mevcut olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bu üç görüş hakkında hala kesin bir sonuca varılabilmiş değildir. Adil Alpman, "Hurriler", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.14, S.25, 1981, s. 284.

¹⁵⁹ Egon von Eickstedt, *İlk Çağlardan Günümüze Türkler Kürtler İranlılar*, Çev. Haydar Işık, İstanbul, 2010, s. 39, 40.

¹⁶⁰ "Tunceli", *a.g.a.*, s. 7293.

¹⁶¹ M. Şemseddin Günaltay, *Türk Tarihinin İlk Devirlerinden Yakın Şark III Elam ve Mezopotamya*, Ankara, 1937, s. 540, 541.

¹⁶² Ali Kaya, *a.g.e.*, s. 176; Bilal Aksoy, *a.g.e.*, s. 31.

tarafından verildiği sanılmaktadır. Hattilerin (Proto Hititlerin) de Subarlarla ilgisi olasıdır¹⁶³. M.Ö. 900 yıllarında Van'da hâkimiyet kuran Urartuların da Hurri dilinin bir lehçesini konuştuğu anlaşılmaktadır. Subarların Anadolu'da madeni ilk işleyen, Neolitik dönemden gelen çiftçiliği ve hayvancılığı geliştiren bir kavim olduğu da bilinmektedir. Subarlar, Mezopotamya ve İç Anadolu ile ticaret yaparak kültürlerinde kaynaşmasını sağlamaları bakımından önemlidirler¹⁶⁴. Esasında burada tarihçilerin net bir şekilde bu kavimlerin isimleri konusunda farklı yaklaşımları olduğu bilindiğinden, Subar mı? Hurri mi? meselesini de göz önünde bulundurarak hareket edilmeli, ister Subar, İster Hurri olsun bölgede ağırlık merkezi Doğu Anadolu olmak üzere Subar-Hurri ülkesinde olan yerli kültürler, M.Ö VI. bin yıla kadar inmektedir¹⁶⁵. Bir kaynağa göre, Hurri kültürü menşenin yapılan kazı çalışmaları neticesinde Anadolu karakteri taşıdığı ve buradan bölgeye yayıldığı anlaşılmıştır. Paleolitik öncesi döneme ait bulunan aletler, yaşamın Paleolitik öncesine kadar gittiğini belirtmekte, Pulur ve Tepecik'te karşılaşılan Neolitik tabakalar bölgenin kültür tarihini M.Ö. 5500-6000 yıllarına kadar götürmektedir. Doğu Anadolu'da yapılan kazı ve yüzey çalışmaları M.Ö. IV. binden itibaren kuzeyde Kafkasya'dan, batıda Malatya-Elazığ bölgesine, güneyde Kuzey Suriye ve Doğu'da da Urmiye gölüne kadar geniş bir alanda çok güçlü bir kültür birliğinin olduğunu ortaya çıkarmıştır. Bu kültürü oluşturan halkın, Asya kökenli olan ve dillerinin Ural-Altay dil grubu içerisinde yer aldığı Hurriler olmasından dolayı, ortaya çıkan bu kültür "Erken Hurri Kültürü" olarak adlandırılmıştır¹⁶⁶. M.Ö III. binin son dörtlüğünde ilk defa Güneydoğu Anadolu'da izine rastlanan Hurriler ile ilgili bilinen en eski yazılı belgenin içeriği, M.Ö. 2300 yıllarına ait olarak Mardin'in güneyinde bulunan Urkis şehrinde yapılan bir tapınağın kurulması ile alakalıdır. Bahsi geçen Urkis kenti sınırları Yukarı Fırat'tan, Habur Nehri'ne uzanan coğrafyada yer almaktadır¹⁶⁷. Bir başka kaynağa göre ise Hurriler hakkında başlıca bilgiler Irak'ın Kerkük kentinin 13 km. güneybatısında bulunan Yorgantepe Höyüğü'ndeki buluntulara dayanmaktadır¹⁶⁸. Hurriler M.Ö. II.

¹⁶³ Hamit Zübeyr Koşay, *a.g.e.*, s. 1; Ali Kaya, *a.g.e.*, s. 176; Hamit Zübeyr Koşay, "Sakyol (Pulur) Tarih Öncesi Kazısı", s. 55.

¹⁶⁴ Hamit Zübeyr Koşay, *a.g.e.*, s. 35; Hamit Zübeyr Koşay, "Pulur (Sakyol) Kazısı, 1969", s. 101.

¹⁶⁵ Hamit Zübeyr Koşay, *a.g.e.*, s. 32.

¹⁶⁶ Afif Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, Ankara, 1992, s. 15-17.

¹⁶⁷ Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, Tübitak Popüler Bilim Kitapları, Ankara, 2005 s. 173.

¹⁶⁸ Bilal Aksoy, *a.g.e.*, s. 53

binyılda bir güç olarak ortaya çıkacak ve Yakın Doğu devletler siyasetinde önemli rol oynayacaklardır¹⁶⁹. Hurrilerin merkezinin M.Ö. II. binin ilk yarısında Van Gölü sahası olduğu anlaşılmaktadır¹⁷⁰. At eğitimi konusunda usta olan Hurriler, daha sonra Hititler tarafından daha mükemmel hale getirilecek olan iki tekerlekli at arabasını savaş alanında kullanarak savaş sanatında çığır açmışlardır¹⁷¹. Bu dönemde Çemişgezek'in de yer aldığı Yukarı Fırat havzası, Hurrilerin kuzeyinde kalan topraklar içerisinde yer alacaktır¹⁷². Hurriler en geniş topraklara sahip oldukları dönemde, Doğu Anadolu Bölgesi'nin tamamını ele geçirmişlerdir¹⁷³.

Mitanni¹⁷⁴ kökenli yöneticiler, küçük devletler şeklinde varlığını devam ettiren Hurriler¹⁷⁵ üzerinde hâkimiyet kurarak M.Ö. XVII. yüzyılda Kuzey Mezopotamya'da tarih sahnesine çıkarlar¹⁷⁶. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da ilk siyasal güç olarak Mitanniler görülmektedir. Mitannilerin bir koluna da Hurriler denilmektedir. Esasında Hurri toplumları tarafından oluşturulduğundan¹⁷⁷ Hurri-Mitanni olarak adlandırılan devletin, M.Ö. 1550-1350 yılları arasında Yakın Doğu'da en güçlü dönemini yaşadığı ve bu devirde devletin merkezinin günümüz Resûlayn yöresindeki Vassugani¹⁷⁸ şehri olduğu belirtilmiştir¹⁷⁹. Mitannilere bağlı siyasal topluluklar içinde, Doğu ve Güneydoğu

¹⁶⁹ Yusuf Kılıç, "Çivi Yazılı Belgelerde Subar/Subartular", s. 668, 669.

¹⁷⁰ Afif Erzen, *a.g.e.*, s. 21.

¹⁷¹ Marc Desti, *Anadolu Uygarlıkları*, Çev. Muna Cedden, Ankara, 2013, s. 48, 49.

¹⁷² Abdulgani Kaçar, "Yazılı Kaynaklara Göre Subartu ve Subarlar", *Archivum Anatolicum-Anadolu Arşivleri*, C.12, S. 1, 2018, s. 42.

¹⁷³ Burhan Kocadağ, *Doğu'da Aşiretler, Kürtler, Aleviler*, İstanbul, 1997, s. 17.

¹⁷⁴ Mitanniler, belgesizlikten dolayı karanlık çağ adı verilen bir dönemde muhtemelen Zağros Dağları üzerinden Önasya'ya gelen Hin-Avrupa kökenli yeni bir kavimdir. Önasya'ya manevra kabiliyeti son derece fazla olan iki tekerlekli hafif arabaları sayesinde, Hurriler'in oturmakta olduğu Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu topraklarını istila ederek ve belirtilen kavmi nüfuzu içerisine alarak bölgede güçlü bir Mitanni devleti kurmuşlardır. Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Bursa, 2017, s. 101.

¹⁷⁵ Kemalettin Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, İstanbul, 2012, s. 94; Marc Desti, *a.g.e.*, s. 49.

¹⁷⁶ Bilal Aksoy, *a.g.e.*, s. 53.

¹⁷⁷ Kemalettin Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s.122; Ali Narçın, *A'dan Z'ye Hitit*, İstanbul, 2015, s. 274.

¹⁷⁸ Yeri tam olarak bulunamamış olan ancak Habur Nehri'nin kaynak bölgesi civarı olarak belirtilen bölgede olabileceği de belirtilmektedir. Kemalettin Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, İstanbul, 2012 s. 122

¹⁷⁹ Afif Erzen, *a.g.e.*, s. 22.

Anadolu’da dağınık olarak yaşayan Kusiler, Subariler, Nayriler, Muşkiler birer etnik grup olarak Anadolu tarihinin ilk zamanlarında Orta ve Yukarı Fırat boylarına yerleşerek varlıklarını sürdürmüşlerdir. M.Ö. XVI. yüzyılda Yukarı Fırat havzasında bulunan Subari toprağında güçlü bir Mitanni hâkimiyeti söz konusu olmuştur. Mitanniler, kralları Sauşsatar’ın (yaklaşık M.Ö. 1430-1420) zamanında Kizzuvatna bölgesine¹⁸⁰ kadar yayılmış, egemenlik sahalarını Tunceli-Çemişgezek yöresini de içine alacak şekilde genişletmişlerdir¹⁸¹. Hurri kökenli topluluklar tarafından kurulan ve bu dönemde Mitanniler’e bağlı¹⁸² olan yerel İşuva Krallığı¹⁸³ içindeki Çemişgezek bölgesinin Mitannilerin kuzey topraklarını oluşturduğu anlaşılmaktadır¹⁸⁴. Mitanni toplulukları Hitit Kralı III. Tuthaliya (M.Ö. 1380-1370/1355-1344) döneminde Fırat Nehri’nin ötesinde yer alan tüm İşuva kentlerinde ayaklanarak, Mitanni Kralı Tusratta ile ittifak etmişlerdir. M.Ö. XIV. yüzyılda gerçekleştiği sanılan bu ayaklanma ile Tunceli ve çevresi Çemişgezek dâhil Mitannilerin egemenliği içerisine girmiştir. Hititler ise uzun süre Malatya dolaylarında kalmışlardır¹⁸⁵. Uzun zaman devam eden Mitanni-Hitit mücadelelerinden sonuç çıkmamıştır. Daha sonra Mitannileri yenilgiye uğratan¹⁸⁶ Hitit Kralı I. Şuppiluliuma (M.Ö. 1370-1330/1344-1322) kızını Mitanni Kralı’nın oğlu ile evlendirmiş¹⁸⁷ bir süre sonra da I. Şuppiluliuma damadını Mitanni tahtına oturtturarak, Asurlulara karşı korunma bölgesi olarak¹⁸⁸, zaman içerisinde Mitanni topraklarının Hitit nüfuzu içerisine girmesine etki etmiştir¹⁸⁹. I. Şuppiluliuma’nın ölümünden sonra Hititlere saldıran Mitanniler başarılı olamayarak topraklarının büyük bölümünü M.Ö. 1300

¹⁸⁰ Amelie Kuhrt, *Eskiçağ’da Yakındoğu Yaklaşık M.Ö. 3000-330 Cilt I*, Çev. Dilek Şendil, İstanbul, 2010, s. 381.

¹⁸¹ Bilal Aksoy, *a.g.e.*, s. 52.

¹⁸² Ercüment Yıldırım, “a.g.m.”, s. 56.

¹⁸³ Kemalettin Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s. 124; Ali Narçın, *A’dan Z’ye Hitit*, s. 275.

¹⁸⁴ BurhanKocadağ, *Doğu’da Aşiretler, Kürtler, Aleviler*, İstanbul, 1997, s. 17-20.

¹⁸⁵ Bilal Aksoy, *a.g.e.*, s. 53.

¹⁸⁶ Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s. 80; Marc Desti, *a.g.e.*, s. 57.

¹⁸⁷ Ali Narçın, *A’dan Z’ye Asur*, İstanbul, 2013, s. 272.

¹⁸⁸ Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s. 80.

¹⁸⁹ Güngör Karauğuz, *Boğazköy ve Ugarit Çivi Yazılı Belgelerine Göre Hitit Devletinin Siyasi Antlaşma Metinleri*, Konya, 2002, s. 210.

yıllarında kaybetmişlerdir¹⁹⁰. Böylelikle Çemişgezek bölgesi de Hitit egemenlik sahası içerisinde varlığını devam ettirmiştir¹⁹¹.

Hititlerden önce Anadolu’da Hatti Uygarlığı’nın varlığı bilinmektedir. Hatti adına ilk defa, Akat Kralı Sargon (M.Ö. 2334-2279) tarafından yazdırıldığı söylenen tabletlerde rastlanılmaktadır. M.Ö. III. binyılda Anadolu’da yaşayanlar “Proto-Hatti” olarak ifade edilirken, M.Ö. II. binyılda Anadolu’ya gelenler “Hatti” olarak anılmışlardır. Daha sonraları bu ifadeler değişerek, birinciler “Hatti”, M.Ö. II. binyılda Anadolu’ya gelenler ise “Hitit” olarak ifade edilmiştir. Hattiler İşuva bölgesinde üzüm yetiştirmeye ve çiftçiliğe büyük önem vermişlerdir. Çiftçilik faaliyetlerini Hititlere miras bırakan Hattilerin bu özelliği, günümüze kadar etkilerini göstermeye devam etmiştir. Bu etkilerden bugüne ulaşanlardan birinin de “tomas” ve ya “tomast” denilen posta bastırılıp kapatılan çökelek ya da tulum peynirinin, Hititlerde var olan ve ”bastırmak, kapatmak, tazyik etmek” manasına gelen, “damas, damaszi, tamaszi, damasti”, kelimesinden geldiğidir. Dolayısıyla bu sözcüğün tarım ve hayvancılık ile uğraşan Hititlerden kalma olduğu belirtilmektedir¹⁹².

Hititler kendilerine “Neşa¹⁹³ kentinin halkı” manasına gelen Naşili, dillerine Neşa Kenti’nin dili, ülkelerine de Hatti (Kültepe civarı) dedikleri anlaşılmaktadır. M.Ö. 1660-1190 yılları arasında yaklaşık 450 sene süren Hitit Devleti, zamanla gelişerek imparatorluğa dönüşmüştür. Hititler yaptıkları savaş ve düzenledikleri seferlerin birçoğunu Anadolu’nun doğusunda yer alan Hurri-Mitanni Devleti ile Asur ülkesi üzerine gerçekleştirmişlerdir¹⁹⁴. Dolayısıyla Çemişgezek ve çevresi, Hitit saldırılarının yapıldığı, çatışmaların yaşandığı bi dönemi görmüştür.

¹⁹⁰ Abdullah Özbek, *a.g.e.*, s. 30.

¹⁹¹ Ali Narçın, *A’dan Z’ye Hitit*, s. 275; Abdullah Özbek, *a.g.e.*, s. 30.

¹⁹² Bilal Aksoy, *a.g.e.*, s. 47, 48.

¹⁹³ Hitit krallarının ataları olarak görülen Kuşşara kralı Pithana ve oğlu Anitta, M.Ö. 1750 yıllarında Kayseri yakınlarındaki Kültepe höyüğünün bulunduğu o dönemlerin “Kaniş” şehrini ele geçirerek adını “Neşa” olarak değiştirmişlerdir. Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Bursa, 2017, s. 48. Neşa Hitilerin Erken Hitit çağındaki (Koloni çağında) bir başkentinin adıdır. Bu kentin aynı çağda ve Hitit çağındaki diğer adı Kaneş’tir. Kaneş/Neşa günümüzde kayseri’nin doğusundaki Kültepe’dir. Sedat Alp, *Hitit Çağında Anadolu*, İstanbul, 2001, s. 5.

¹⁹⁴ Mürüvet Harman, *a.g.e.*, s. 22.

Eski Hitit Devri'nde (M.Ö. XVII.-XVI. yüzyıl) Hurrilerin, Hititlere askeri ve siyasal üstünlük kurdukları anlaşılmaktadır¹⁹⁵. Bu döneme ait çivi yazılı belgelerde, İşuva adı geçmemektedir. Fakat Hitit Kralı I. Hattuşili'nin (M.Ö. 1650-1620) Güneydoğu Anadolu'ya düzenlediği sefer sırasında geçtiği İşuva ülkesi yerleşimlerini, yıkıma uğrattığı bilgisi, bölgedeki İmikuşağı¹⁹⁶ arkeolojik kazısı sonucunda yörede Eski Hitit dönemi izlerinin ortaya çıkarılmasıyla elde edilmiştir¹⁹⁷. Çemişgezek'in de içerisinde yer aldığı bölge Hitit-Hurri mücadelesine bu dönemde birçok kez sahne olmuştur¹⁹⁸. Eski Hitit Krallık Devri'nde hükümdarlık yapan Telipinu (M.Ö. 1525-1500), sürgüne gönderdiği Huzziya'nın (M.Ö. 1530-1525) yerine kral oldu. Tahta çıktığında siyasal durumun bozuk olduğu Hititlerde, Arzava¹⁹⁹ ülkesindeki başkaldırmalar, Hititlerin Güneybatı Anadolu'dan çekilmesine neden olmuştur. Telipinu, Yukarı Fırat boylarına düzenlediği seferle buranın hâkimiyetini korumayı başarmıştır²⁰⁰. Bu ifadeden de anlaşılacağı üzere bu dönemde Çemişgezek, Hitit egemenliği içerisinde kalmakla beraber, zaman zaman mücadelelerin yaşandığı bir saha olmuştur.

M.Ö XIV. yüzyıl başlarında yaşayan Hitit krallarından I. Tuthaliya (1430-1410/1420-1400), Azzi ve Hayaşa olarak bilinen kuzey-doğu ülkesine (Erzincan-Kemah) karşı sefer düzenlediği anlaşılmaktadır. Bu sefer sırasında İşuva ile de mücadele etmesi söz konusu olmuştur. Bu seferle ilgili çok az bilgi olmakla beraber, İşuva sınırları içerisinde yer alan ve Asurlu tüccarlarca da uzun zamandan beri bilinen Yakın Doğu'nun

¹⁹⁵ Afif Erzen, *a.g.e.*, s. 22.

¹⁹⁶ Günümüzde Baskil İlçesi'nin güneyinde, sular altında kalan aynı adlı köyün (Malhasan) kuzeybatı kenarında; 100 x 110 metre ölçülerinde, altındaki konglomera ile beraber Fırat tabanından 38 metre yükseklikte orta boy bir höyüktür. 1981-1986 yılları arasında Veli Sevin yönetimindeki bir ekip tarafından kazılmıştır. Kuzey ve batı yamaçlarının nehir tarafından aşındırılmış olan yerinde Kalkolitik Çağ'dan Osmanlı dönemine kadar yerleşim olduğu saptanmıştır. Yüksel Arslantaş, *Tarih Öncesi Dönemde Elazığ*, Elazığ Belediyesi Kültür Eserleri Serisi 29, Elazığ, 2018, s. 105.

¹⁹⁷ Ali Kaya, *a.g.e.*, s. 181; Serkan Erdoğan, "Çivi Yazılı Kaynaklara Göre İ.Ö. II. Bin Yılda Dersim ve Çevresi" s. 109, 110.

¹⁹⁸ Ali Kaya, *a.g.e.*, s. 191.

¹⁹⁹ Arzava, Anadolu'da Luvi halkının yurdu olan bölgelerden bir bölümüdür. Ormanlık manasına gelen Arzava, Luvi yurdunun Güneybatı Anadolu'ya sınırlandırılan bölümü olarak ifade edilmektedir. Bugün bile yoğun orman bitkisiyle kaplıdır. Bilge Umar, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İstanbul, 1993, s. 118.

²⁰⁰ Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s. 67.

en önemli bakır madenlerinin²⁰¹ bulunduğu bugünkü Ergani madenlerinin, Hatti ve Mitanni arasındaki sınır bölgesinde yer alması, bu güçlerin birbirleriyle mücadelelerinde önemli bir etken olduğu anlaşılmaktadır²⁰². M.Ö. 1260 yılına kadar bölge Asur'a kaptırılana kadar, İşuva'nın kaynakları Hitit ordularının ihtiyaçları için kullanıldı²⁰³. Bu dönemde Çemişgezek'in de içinde olduğu İşuva bölgesi Hitit ve Hurri-Mitanni devletleri arasında tampon ve sınır bölgesi olmuştur²⁰⁴. İşuva, Asur ve Mitanni arasında da bir sınır bölgesi olmakla beraber, Orta Anadolu, Suriye ve de Mezopotamya arasında bir kavşak noktası konumunda olup önemini sonraki dönemlerde artırarak devam ettirmiştir²⁰⁵.

Orta Hitit dönemine ait metinlerde Pahhuva²⁰⁶ adında bir şehir devletinden bahsedilmektedir. Tarihsel olarak ilk ortaya çıkışının Hitit Kralı I/II Tuthaliya (M.Ö. 1430-1390 veya 1420-1370) dönemi olarak düşünülen bu devletin, günümüz Tunceli sınırları içinde var olduğu anlaşılmaktadır. Pahhuva M.Ö. XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Hititlerin siyasi egemenliği içerisinde yer almış daha sonraları Pahhuva hükümdarı Mita siyasi açıdan bağımsızlığını elde edip, Hititlere karşı mücadele ederek onların dört şehrini ele geçirmiştir. Sonraki yıllarda hükümdar Mita, Hitit ordusu karşısında tutunamamıştır. Ancak Hititlerde Pahhuva üzerinde tam bir egemenlik kuramamışlardır²⁰⁷. Bölgede Çemişgezek yöresinin de kısa bir dönem Pahhuva Devleti hâkimiyeti içerisinde kaldığı anlaşılmaktadır. Bir başka kaynakta Hitit Kralı I. Arnuvanda (M.Ö.1390-1380/1370-1355) döneminde Hititlerin, Pahhuva ve İşuva bölgesi olmak

²⁰¹ Ali Narçın, *A'dan Z'ye Urartu*, İstanbul, 2013, s. 200.

²⁰² J.G.Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, Çev. Esra Davutoğlu, Ankara, 2001, s. 49.

²⁰³ J.G.Macqueen, *a.g.e.*, s. 59.

²⁰⁴ Ali Kaya, *a.g.e.*, s. 192; Mürüvet Harman, *a.g.e.*, s. 23.

²⁰⁵ Kemalettin Köroğlu, *Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi*, İstanbul, 1996, s. 67, 68; Turgut Yiğit, "Tarih Öncesi ve Hitit Döneminde İşuva Bölgesi", *Ankara Ü. DTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XVII, S. 28, Ankara, 1996, s. 247.

²⁰⁶ Pahhuva, Asur Tüicaret Kolonileri Çağı'nda Zubana/Supana, Hitit kaynaklarında Zuppa ve Suppinna isimleriyle kayıtlara geçen bir tarihsel coğrafya üzerinde yükselmiş olabileceği değerlendirilmektedir. Ayrıca Pahhuva kendisinden önce M.Ö. II. binyılın başlarından itibaren süreklilik gösteren Zubana/Supana gibi bir politik oluşumun mirasını farklı bir adla devralmış olabileceği de belirtilmektedir. Serkan Erdoğan, *Yazılı ve Arkeolojik Verilere Göre M.Ö. II. Ve I. Binyılda Tunceli-Bingöl Bölgesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2015, s. 16.

²⁰⁷ Serkan Erdoğan "a.g.t.", s. 16-46.

üzere Güneydoğu Anadolu'daki eşkiyalar ve boy beyleri ile uğraştığı ifade edilmektedir.²⁰⁸

Bazı Hitit yazıtlarında Çemişgezek'in de içerisinde yer aldığı İşuva bölgesine II. Tuthaliya (1400-1390/1390-1370) ve sonrası dönemlerde saldırılar gerçekleştirildiği görülmektedir. İşuvalıların da karşı saldırılar düzenlediği²⁰⁹, bölgenin Hititler tarafından ele geçirilemediği anlaşılmaktadır. Hitit Kralı II. Tuthaliya ile Kizzuvatna²¹⁰ Kralı Sunassura arasındaki antlaşmada, Çemişgezek'in de içerisine dâhil olduğu İşuva bölgesi halkının Hititlere düşmanlık beslemesi üzerine çıkılan seferde İşuva halkının yenildiği, isyan eden İşuvalıların Hurri ülkesine kaçtıklarını, geri istenmişse de bunların geri verilmediği anlaşılmaktadır. Bunun üzerine daha evvel Hurri saflarında yer alan Kizzuvatnalıların da Hititler tarafından aynı şekilde muameleye tabi tutulacağı belirtilmiştir²¹¹. Bütün bunlar Çemişgezek'in de içerisinde yer aldığı bölgede bir dönem Hitit-Hurri çekişmesinin sürekli yaşandığının delilleridir.

Hitit hükümdarı III. Tuthaliya'nın (M.Ö. 1380-1370/1355-1344) başta olduğu dönemde, devletin düşman saldırıları altında olduğu bir zamanda, İşuva'da yaşayanlar Tegarama'ya (Gürün) kadar ilerleyerek, Hititlerin Kızılırmak yayı içerisine kadar çekilmelerine neden olmuşlardır²¹². Bu durum muhtemelen ibret ve önlem olması bakımından M.Ö. 1275-1245 ya da 1264-1239 tarihleri arasında Hitit Kralı olan III. Hattuşili'nin bir fermanında da belirtilerek ülkenin her yönünden gelen düşmanlardan bahsedilmiştir. Bunlardan İşuvalı düşmanın hücum ederek Tegarama ülkesini yakıp yıktıklarından söz edilmiştir²¹³. Büyük olasılıkla İşuvalı bu düşmanın içerisinde Çemişgezek'ten gelenlerde olmuş ve bu mücadele içerisinde yer almışlardır.

²⁰⁸ Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu I*, İstanbul, 2002, s.76.

²⁰⁹ Kemalettin Köroğlu, *Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi*, s. 67, 68; Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu I*, İstanbul, 2002, s.132, 133.

²¹⁰ Kizzuvatna, Hititler'lerce, Çukurova'ya ve onu kuzeyden saran dağlık yöreye verilen ad. Bilge Umar, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İstanbul, 1993, s. 447.

²¹¹ Güngör Karauğuz, *a.g.e.*, s. 53-55.

²¹² "Tunceli", *a.g.a.*, s. 7294.

²¹³ Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu I*, İstanbul, 2002, s.136.

Hitit Devleti'nin en güçlü komutanı ve en başarılı devlet adamı olan²¹⁴ I. Şuppiluliuma'nın (M.Ö.1370-1330/1344-1322) tahta oturmasıyla, devlet imparatorluk²¹⁵ olma yolunda güçlenmeye başlamıştır. Bir taraftan Hitit diğer yandan Hurri-Mitanni devletlerinin Kuzey Suriye üstünde hak iddia etmeleri sonucunda sınır bölgesi olan İşuva'nın da önemi artmaya başlamıştır. I. Şuppiluliuma'nın Suriye seferi önce İşuva üzerine gitmesiyle başlamış²¹⁶, yenilen İşuva halkı Hitit halkı içerisinde kaynaşarak varlığını yitirmiştir²¹⁷.

Hitit yazıtlarında “İşuva”, Asur yazıtlarında ise “İşua” olarak geçen bölge ile ilgili olarak Hitit hükümdarı Şuppiluliuma zamanında Mitannilerle yapılan antlaşmada geçen “(...) Fırat'ı geçtim ve İşuva'ya girdim (...)” ifadesi, İşuva'nın Fırat'ın doğusunda yer alan Elazığ ve Tunceli'yi de kapsayan bir alanı gösterdiği ve yapılan savaşların sonucunda Hurri-Mitanniler ile barış antlaşması yapılması, bize bu dönem öncesinde M.Ö. XIV. yüzyılın ikinci yarısından önce bölgede Mitannilerin de varlığını ortaya koymaktadır²¹⁸. Hitit hükümdarı I. Şuppiluliuma ile Hurri-Mitanni hâkimi Sattivaza (Mattivaza) arasında yapılan antlaşmaya baktığımızda, Sattivaza'nın babası Mitanni ülkesi kralı Tusratta, I. Şuppiluliuma'nın Fırat Nehri'nin batı kıyılarını yağmalaması üzerine rahatsız olmuştur. Buna devam etmesi halinde kendisinin de Fırat'ın batı kesimlerini yağmalayacağını ifade etmiştir. Bunun üzerine Hurri nüfuzu içerisindeki İşuva ülkesine askerleri ile girdiğini ifade eden I. Şuppiluliuma, onları ikinci kez yendiğini²¹⁹ Tusratta'nın kaçtığını belirtmiştir²²⁰. Tusratta daha sonra oğlu Sattivaza tarafından öldürülmüştür²²¹.

M.Ö. 1388-1347 yıllarına ait olan Boğazköy tabletlerinde Hitit Kralı I. Şuppiluliuma ve oğlunun bölgede komşu halklar olan Alzi, Şuhma, Ishura ve Alşhi ile

²¹⁴ Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s. 81.

²¹⁵ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Bursa, 2017, s. 109.

²¹⁶ Ekrem Memiş, *a.g.e.*, s. 111; Afif Erzen, *a.g.e.*, s. 22.

²¹⁷ “Tunceli”, *a.g.a.*, s. 7294.

²¹⁸ Ertuğrul Danık, *a.g.e.*, s. 18.

²¹⁹ Rene Grousset, *a.g.e.*, s. 46.

²²⁰ Ekrem Memiş, *a.g.e.*, s. 112.

²²¹ Güngör Karağuz, *a.g.e.*, s. 206-209; Sedat Alp, *Hitit Çağında Anadolu*, İstanbul, 2001, s. 93, 94; Ekrem Memiş, *a.g.e.*, s. 112.

yapılıp başarılı olunan savaşlardan bahsedilir²²². Böylelikle bölgenin tam anlamıyla Hitit hâkimiyeti içerisine girmesi I. şuppiluliuma döneminde (M.. 1370-1330/1344-1322) gerekleřmiřtir²²³. Bölgede yapılan kazı çalışmaları da bu bilgiyi destekleyici mahiyette veriler ortaya koymaktadır²²⁴. Hititlerin Fırat Nehri'nin doğusuna hâkim oldukları, Çemişgezek dâhil yöredeki birçok Hitit eserinin varlığından da anlařılmaktadır²²⁵. İşuva, Hitit kültüründen M.. XIII. yüzyıla kadar güçlü bir biçimde etkilenmiřtir²²⁶. Özellikle halkın ekonomik yaşamında sığır, koyun beslemeciliği, avcılık ve küçük çaplı tarım faaliyetleri şeklinde değişime neden olmuřtur²²⁷. Buna karşılık İşuva'nın sahip olduğu Hurri kültürü de Hititleri etkilemiřtir²²⁸. Bu bilgilerden yola çıkarak Hititler gelmeden önce var olduğu anlaşılan halkların kimler olduğunu öğrenmekle birlikte, Çemişgezek ve çevresinin de Hitit egemenliği içerisine kesin olarak bu dönemde girdiği anlaşılmaktadır.

M.. II. binyılının ilk yarısında, Asurluların Anadolu içlerine yaptıkları seferler bilinmektedir. Asurlu I. Adad Nirari (M.. 1307-1275) den kalan bir kılıç kabzasında bugünkü Diyarbakır'ın en eski adı olan "Amidi" adına rastlanılmıştır. Bundan Asurluların bu bölgelere kadar yayıldığı anlaşılmaktadır. Amidi'nin kuzeyinde bugünkü Elazığ ve kısmen Tunceli yöresini kapsayan "Sophane" bölgesi yer alıyordu. Urartular Sophane'ye "Supani" demişlerdir. Bu bölgenin daha evvel İşuva olarak tanımlandığı bilinmektedir²²⁹. Asurluların bilinen veriler ışığında Çemişgezek yöresine bu dönemde hâkimiyetleri doğrudan olmasa da bir takım etkileri olduğu muhtemeldir.

M.. XIII. yüzyılda Mitanniler, yeniden beyliklere bölünerek topraklarını ele geçirmek isteyen Asurlulara karşı geniş bir sahada mücadele etmiřlerdir²³⁰. Bu dönemde

²²² Ali Kaya, *a.g.e.*, s. 182.

²²³ Veli Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, İstanbul, 2003, s. 174; Ertuğrul Danık, *a.g.e.*, s. 18, 19; Hıdır ztrk, *a.g.e.*, s. 1; Ali Narçın, *A'dan Z'ye Hitit*, s. 275; Yusuf Cengiz, *a.g.e.*, s. 12; Bilal Aksoy, *a.g.e.*, s. 48; Kemalettin Köroğlu, *Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve çevresi*, s.68; Marc Desti, *a.g.e.*, s. 48, 49.

²²⁴ Ertuğrul Danık, *a.g.e.*, s. 18, 19.

²²⁵ mer Kemal Ağar, *a.g.e.*, s. 26.

²²⁶ Kemalettin Köroğlu, *Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve çevresi*, s. 68.

²²⁷ Afif Erzen, *a.g.e.*, s. 19.

²²⁸ Marc Desti, *a.g.e.*, s. 49; Afif Erzen, *a.g.e.*, s. 22.

²²⁹ Bilal Aksoy, *a.g.e.*, s. 49.

²³⁰ Afif Erzen, *a.g.e.*, s. 24.

Hititler gücünü kaybederken Mitannileri de zayıflatmışlardır. Mitannileri yıkan Asurlular olmuş ve Asur Kralı I. Salmanassar (M.Ö.1274-1245) zamanında ortadan kaldırılmışlardır²³¹. Bir başka kaynakta Hurri-Mitanni Devleti'nin tamamen çöküşü M.Ö. II. binin son çeyreği olarak belirtilmiştir²³². Asur hükümdarı I. Tukulti Ninurta'ya (M.Ö. 1244-1208) ait yazıtlarda geçen “(...) *Alzi Kralı Ehli Teşub'un 4 başkentini ve Amadani'nin 6 güçlendirilmiş kentini fethettim (...). Alzi, Amadani, Nihani, Alaya, Tewpurzi ve Prulumza'yı ülkemin sınırlarına kattım*” ifadesindeki “Alzi” den anlaşılabacağına göre Elazığ bölgesi Asurlularca ele geçirilmiş ve yine Asur hükümdarı 28.800 Hititli askeri Fırat Irmağı'nın öbür tarafına sürdüğünü²³³ ifade etmiştir. Böylelikle Çemişgezek-Tunceli yörelerinin de muhtemelen Asur egemenliğine kısa da olsa bu dönemde girdiği ifade edilebilir²³⁴.

Çemişgezek'in de içerisinde yer aldığı Dersim bölgesine yerleşen Asurluların da bölgeyi ele geçirmek için mücadele ettiği, yörede ilk feodal beylik olarak kurulan, “Muzri” adında bir yapı ortaya çıkmıştır. M.Ö. XIII. yüzyılda bağımsız bir beylik olduğu anlaşılan Muzri ifadesine, Asur Kralı I. Salmanassar (M.Ö. 1274-1245) zamanındaki Çivi yazılı belgelerde rastlanılmıştır. Kral I. Salmanassar Asur bölgesinin kuzeyine sefere çıkarak Alzi (Elazığ) üzerine yürümüş ve Muzri ülkesini hâkimiyeti içerisine almıştır²³⁵. Muzri adının Ortaçağ Ermeni kaynaklarında “Mzur”, Bizans'ta “Mountzaron”, Arap kayıtlarında “Cebel Muzur” olarak ifade edilmesi ve günümüzdeki Munzur adı ile benzeşmesi bu yerin Dersim bölgesi içerisinde anılmasının önemli bir sebebini oluşturur²³⁶. Bu beyliğin kısa bir zaman Çemişgezek yöresini de etkilediği olasıdır.

Bölgede kısa süren Asur hâkimiyetinden sonra, Hitit İmparatorluk döneminde (M.Ö. XV.-XII. yy.) İşuva yeniden Hitit hâkimiyeti içerisine girmiştir²³⁷. Harput ve çevresini (Çemişgezek, Palu) içine alan İşuva, bu çağda Hititlere karşı önemli bir Hurri

²³¹ Ertuğrul Danık, *a.g.e.*, s. 19.

²³² Afif Erzen, *a.g.e.*, s. 23.

²³³ Ali Kaya, *a.g.e.*, s. 193; Serkan Erdoğan, “Çivi Yazılı Kaynaklara Göre İ.Ö. II. Bin Yılda Dersim ve Çevresi”, s. 110.

²³⁴ Ertuğrul Danık, *a.g.e.*, s. 19; Hıdır Öztürk, *a.g.e.*, s. 1.

²³⁵ Altan Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, İzmir, 1997, s. 33; Ali Kaya, *a.g.e.*, s. 195; Serkan Erdoğan, “Çivi Yazılı Kaynaklara Göre İ.Ö. II. Bin Yılda Dersim ve Çevresi”, s. 110.

²³⁶ Serkan Erdoğan, “Çivi Yazılı Kaynaklara Göre İ.Ö. II. Bin Yılda Dersim ve Çevresi”, s. 111.

²³⁷ Bülent Güner-M.Dursun Çitçi, “a.g.m.”, s. 26.

varlığını temsil etmiştir²³⁸. İşuva bölgesinde M.Ö. II. bin yılda Hurri kökenli bir halkın oturduğu ve yine Hurri kökenli kralların hâkim olduğu²³⁹ Kral IV. Tuthaliya (M.Ö.1245-1215/1239-1209) döneminde bölgenin bütünüyle Hitit İmparatorluğu'na bağlandığı²⁴⁰ bilinmektedir²⁴¹. Hitit hükümdarı III. Arnuvanda (M.Ö.1215-1210/1209-1205) dönemine ait “Pahhuvalı Mita” konulu metinden elde edilen bilgilere göre, bu dönemde İşuva kralından söz edilmemektedir. Fakat İşuva yaşlılarına yemin ettirilmesinin, Hitit kral ailesine sadakate, askeri yardıma, entrikaları bildirmeye ve diğer ülkelerle olan münasebetlerde büyük krala itaat etmeye dair olduğu anlaşılmaktadır. Buradan yola çıkılarak İşuva'nın doğrudan Hitit kralının emrinde olduğu, bölgede herhangi bir kralın söz sahibi olmadığı anlaşılmaktadır. III. Arnuvanda (M.Ö.1215-1210/1209-1205) dönemindeki belgelere göre Hititler, güçlenerek yayılma içerisine giren Asurlular karşısında, İşuva bölgesine savunma açısından önem vermişlerdir. İşuvalıların sınır güvenliği için Hitit ordusuna asker vermekle yükümlü olduğu da anlaşılmaktadır. İşuva'nın Hititlerin yıkılmasından önce bağımsız olduğuna ya da Asur egemenliği içerisine girdiğine dair Asur kaynakları da dâhil olmak üzere herhangi bir belirti yoktur²⁴². Hurri kültürü, imparatorluk döneminde Hititleri çok daha etkilemiştir²⁴³.

Bölgede bir dönem “Muşkiler” adında bir kavmin varlığı anlaşılmaktadır. Hitit İmparatorluk döneminde, M.Ö. II. bin yılın erken devirlerinde bölgede hiç görülmeyen türde yeni bir seramiğin yaygın biçimde kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu yeni tür seramiğin Fırat'ın batı kıyısından uzaklaştıkça azalan ve Orta Anadolu'da hiç görülmeyen bir tür olduğu ve daha çok Elazığ bölgesinde kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu durumun, bu bölgeye Muşkiler adında bir kavmin göç yoluyla gelmiş olabileceğini ortaya koymaktadır. Muşkilerin nereden geldiğine dair belirsizlik olmakla beraber, bulunan yeni tür seramiğin farklı coğrafyalarda bulunduğu yörelere bakıldığında M.Ö. II. bin yılın son yüzyılları içinde Doğu Anadolu'yu etkisi altına alan ve kuzeyden geldiği düşünülen Hint-Avrupa kökenli bir göç hareketi sırasında Muşkilerin bu yöreye geldikleri

²³⁸ Serkan Erdoğan, “Çivi Yazılı Kaynaklara Göre İ.Ö. II. Bin Yılda Dersim ve Çevresi”, s. 109.

²³⁹ Kemalettin Köroğlu, *Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi*, s. 67, 68.

²⁴⁰ Ercüment Yıldırım, “a.g.m.”, s. 56.

²⁴¹ Rene Grousset, *a.g.e.*, s. 46; Veli Sevin, “Elazığ Yöresi Erken Demir Çağı Ve Muşkiler Sorunu”, *Türk Tarih Kurumu Höyük Dergisi*, S.1, Ankara, 1988, s. 51.

²⁴² Turgut Yiğit, “a.g.m.”, s. 246, 247.

²⁴³ Afif Erzen, *a.g.e.*, s. 22.

sanılmaktadır²⁴⁴. Muşkiler M.Ö. IX. yüzyılda Murat Suyu ile Batı Fırat arasındaki bölgeye kadar gelmişlerdir²⁴⁵. M.Ö. 1114-1076 tarihleri arasında hüküm süren Asur Kralı I. Tukiltiapil-Eşarra'ya (I. Tiglatpilaser) ait bir yazıtta, 50 yıldan beri Muşkilerin oturduğu Alzi ya da İşuva'da hâkimiyeti ele geçirdiği²⁴⁶ ifade edilmektedir. Buradan anlaşılabacağına göre I. Tikulti Ninurta' dan (M.Ö. 1244-1208) sonra bölgeye Muşkilerin egemen olduğu ve daha sonra yeniden I. Tukiltiapil-Eşarra (I. Tiglatpilaser) zamanında Asur hâkimiyeti içerisine girdiğini anlamaktayız. I. Tukiltiapil-Eşarra'nın (I. Tiglatpilaser) bölgede hâkimiyetinin uzun süremediği, II. Adad Nirari (M.Ö. 911-891) ve II. Tukulti Ninurta (M.Ö.890-884) zamanlarında Muşkiler üzerine sefer yapmalarından anlıyoruz. Yapılan bu seferlerin III. Salmanassar döneminde (M.Ö. 858-824) ve sonrasında da devam etmiştir. Asur hükümdarı III. Salmanassar dönemine ait Diyarbakır Kuruh Monoliti (Dikilitaş)'nde bulunan “ (...) *Bit Zamani ülkesine hücum ettim. Bit zamani'den hareket ettim. Namdanu ve Merisu dağlarını aştım. İşuva ülkesindeki Enzite'ye karşı yürüdüm Enzite'yi tümüyle fethettim. Kentlerini yakıp yıktım, haraç ve ganimet aldım. (...) Enzite'den hareket ettim. Arzania ırmağını geçtim Suhme ülkesine yaklaştım (...)*” şeklindeki bilgiler, Asurluların Muşkiler üzerine yaptığı seferleri ortaya koyması bakımından önemlidir. Bölgeye bu dönemlerde hala İşuva denilmekteyse de bir süre sonra bölgeye hâkim olanların değişeceği gibi ismi de değişecektir.²⁴⁷ Alzi'nin Elazığ'a karşılık geldiği ve İşuva'ya bağlı bir yöre olduğu bilindiğinden Muşkilerin yine bu bölge içerisinde yer alan Çemişgezek ve çevresinde de etkilerinin olması muhtemeldir.

I.Tiglatpilaser'den (1114-1076) sonra gelen Asur hükümdarları Fırat Nehri'ni geçerek bazen Suriye taraflarına, bazen de batıya doğru ilerlemişlerdir. II. Salmanassar (M.Ö.1031-1019) zamanında Asurlular, Malatya civarına kadar gelmiş ve daha sonra III. Tiglatpilaser (M.Ö.744-727) Kapadokya'ya kadar birçok yeri zapt etmiştir²⁴⁸. Çemişgezek ve çevresi de bu dönemde tekrar Asur idaresi içerisine girmiştir. Bölgeden yurtdışına kaçırılan, kalkan taşıyan bir Asur kabartması da bunu doğrulamaktadır²⁴⁹.

²⁴⁴ Veli Sevin, “a.g.m.”, s. 52-56.

²⁴⁵ “Tunceli”, a.g.a., s. 7294.

²⁴⁶ Mürüvet Harman, a.g.e., s. 23.

²⁴⁷ Ertuğrul Danık, a.g.e., s. 19, 20.

²⁴⁸ Ali Kemali, a.g.e., s. 11.

²⁴⁹ Mürüvet Harman, a.g.e., s. 23.

M. Ö. IX. ve VIII. yüzyıllarda Çemişgezek ve çevresi Urartu egemenliğine girmiştir²⁵⁰. Urartular ile ilgili en eski bilgi Asur kaynaklarında geçmekte, Asur Kralı I. Salmanassar (M.Ö.1274-1245) iktidarının ilk senelerinde Urartu'ya (Asurca Uruatri) sefer yaptığından bahsedilmektedir²⁵¹. Hurri kültürü, M.Ö. I. bin yıllarında Doğu Anadolu yüksek yaylasını da içine alacak şekilde Transkafkasya'yı, Kuzeybatı İran'ı ve güneyde Urfa-Halfeti çevresini kapsayacak şekilde 300 yıl sürecek güçlü bir Urartu Krallığı'nın kurulmasını sağlamıştır²⁵².

M.Ö. II. binli yıllardan itibaren, insanlar yüksek yerleşim yerlerinden başka, yüksek kesimlerde ki su kaynaklarına, gür çayırıklara yakın olacak şekilde kaleler inşa etmeye başlamışlardır. Bu kaleler ile birlikte beyliklerin ortaya çıktığını Asur kaynaklarından öğrenmekteyiz. M.Ö. XII. yüzyılda hüküm sürmüş Asur Kralı I. Salmanassar (M.Ö. 1274-1245) ülkesinin kuzeyinde kalan topraklara, dağlık ülke anlamına gelen Uruatri (Van Gölü ve çevresi) adını kullanmış ve burada sekiz kabileden söz etmiştir²⁵³. Eski Ahitte (Tevrat) bu bölgeye Ararat denildiği de ifade edilmiştir²⁵⁴. Asur Kral I. Tukilti-Ninurta'da (M.Ö. 1244-1208) buraya Nairi ismini vermiş ve altmış beyinin olduğundan bahsetmiştir. Dağınık halde olan ve Hurri kökenli olduğu tasavvur edilen bu beylikler ancak M.Ö. IX. yüzyılda merkezi bir yönetim kurabilmiş, bunu da Urartuların ilk kralı Aramu (M.Ö. 850-840) başarmıştır. Fakat tam anlamıyla Urartu Krallığı, Kral I. Sarduri (M.Ö. 840-830) tarafından²⁵⁵ başkentleri Tuşba (Van) olarak kurulmuştur. Turani kökenli bir kavim olduğu yönünde ciddi araştırmaların olduğu²⁵⁶ Urartu Devleti'nin sınırları kuzeyde Aras, batıda Murat Suyu ile Karasu'nun birleşmesinden oluşan Fırat Nehri, güneydoğusunda Dicle Irmağı, güneyde Asur ülkesi

²⁵⁰ Yusuf Cengiz, *a.g.e.*, s. 12; Abdullah Özbek, *a.g.e.*, s. 30; Bülent Güner-M.Dursun Çitçi, "a.g.m.", s. 26.

²⁵¹ Afif Erzen, *a.g.e.*, s. 24.

²⁵² Afif Erzen, *a.g.e.*, s. 16.

²⁵³ Mürüvet Harman, *a.g.e.*, s. 24, 25.

²⁵⁴ Serkan Erdoğan, "Çivi Yazılı Kaynaklara Göre İ.Ö. II. Bin Yılda Dersim ve Çevresi", s. 116; Özlem Deniz, *Tevrat'ta Adı Geçen Kavim Adları ve Bunların Eskiçağ Tarihindeki Rollerini*, Afyon Kocatepe üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar, 2009, s. 25.

²⁵⁵ Mürüvet Harman, *a.g.e.*, s. 25.

²⁵⁶ İbrahim Yılmazçelik, *a.g.e.*, s. 18.

ve de güneybatıda Suriye'ye kadar uzanan bir coğrafyayı kapsamıştır²⁵⁷. Bu sınırların zaman içerisinde, Çemişgezek'i de içine alacak şekilde Bitlis, Harput, Dersim'e kadar uzandığı Asur hükümdarı Tiglatpilaser kitabelerinde belirtilmektedir²⁵⁸. Ayrıca Urartuların, Çemişgezek'in de içerisinde bulunduğu Tunceli yöresine M.Ö. VIII. yüzyılda hâkim olduklarına dair, İzoli (Habibuşağı)²⁵⁹, Bağın²⁶⁰, Mazgirt ve Palu'daki kral yazıtları²⁶¹ ve de Değirmentepe²⁶², Norşuntepe²⁶³ kazıları'nda²⁶⁴ önemli bilgiler içermektedir²⁶⁵. Çemişgezek yöresinin de içerisinde yer aldığı Yukarı Fırat Bölgesi M.Ö. I. binin ilk yarısında Urartu Krallığı ve Malatya Krallığı gibi yörede bulunan önemli iki güç tarafından paylaşılmıştır²⁶⁶. Kral İspuinis (M.Ö. 830-810) döneminde de Malatya (Meliddu) yöresine çok kez seferler yapılmıştır. Bu seferlere çıkarken Tunceli bölgesindeki kalelere uğranılırdı. Bunlardan biri de Mazgirt yakınlarındaki Bağın (Palin) Kalesi'dir. Muhtemelen burası üs olarak kullanılmış ve Peri Suyu vadisi de güzergâh

²⁵⁷ Ali Kaya, *a.g.e.*, s. 202.

²⁵⁸ Burhan Kocadağ, *a.g.e.*, s. 24.

²⁵⁹ Pınar Pınarcık, "Urartu Krallığı'nın Tarihi Coğrafyası Hakkında Yeni Öneriler", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 27, S. 2, 2012, s. 471.

²⁶⁰ Bağın Yazıtı, Palu'nun 29 km. kuzey-doğusunda bulunan yazıttır. Altan Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, İzmir, 1997, s. 33

²⁶¹ Mürüvet Harman, *a.g.e.*, s. 26.

²⁶² 1968 yılında başlatılan Keban Kurtarma Kazıları Projesi kapsamında Değirmentepe kazısı 1973 yılında gerçekleştirilmiştir. Elazığ'ın kuş uçuşu 22 km. doğusunda, Altınova'nın kuzey ucu yakınlarındaki İlemil Köy'ü sınırları içinde çapı 120 metre, yüksekliği 11 metre kadar olan bir höyüktür. ODTÜ'nün maddi desteğiyle İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi adına Refik Duru başkanlığındaki bir ekip tarafından kazı 1974'e kadar 1 yıl sürmüştür. 1974 yılı başlarında barajda su tutulmaya başlanmasıyla su seviyesinin de yükselmesi nedeniyle ana toprağa varılmadan kazı sona erdirilmiştir. . Yüksel Arslantaş, *Tarih Öncesi Dönemde Elazığ*, Elazığ Belediyesi Kültür Eserleri Serisi 29, Elazığ, 2018, s. 199.

²⁶³ Norşuntepe, Elazığ'ın 26 km güneydoğusunda Bingöl'e uzanan yoldan biraz içeride Alişam, Yukarı Ağınsı ve Aşağı Ağınsı köyleri arasında yer almaktadır. 1967 yılında R. Whallon ve S. Kantman tarafından incelenmiştir. 1968 yılında kazılar Alman Arkeoloji Enstitüsü adına H. Hauptman başkanlığındaki ekip tarafından gerçekleştirilmiştir. 1974 yılında bölge sular altında kalmaya başladığından kazı sona erdirilmiştir. "Yüksel Arslantaş, *Tarih Öncesi Dönemde Elazığ*, Elazığ Belediyesi Kültür Eserleri Serisi 29, Elazığ, 2018, s. 93.

²⁶⁴ Muhammet Beşir Aşan, *a.g.e.*, s. 23.

²⁶⁵ Bilal Aksoy, *a.g.e.*, s. 58.

²⁶⁶ Serkan Erdoğan, "Urartu Egemenliğinin Yukarı Fırat Bölgesi'ndeki Tarihsel Gelişimi", *Munzur Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 3, S. 5, 2014, s. 8.

olarak seçilmiştir²⁶⁷. Yörede bulunan maden ve mezar kalıntılarının incelenmesiyle Urartulardan önce bölgeye İskit akınlarının yapıldığı da anlaşılmaktadır²⁶⁸.

İşuva bölgesi ile ilgili ilk bilgiler Kral İşpuinis'in oğlu Urartu Kralı Menua (M.Ö. 810-785/80) dönemindeki Van ve Palu'da bulunan yazıtlardan anlaşılmaktadır. Kral Menua'nın Malatya (Meliterialhe) üzerine yaptığı seferleri de anlatan bu yazıtlarda Malatya'ya gelmeden önce Şebeteria²⁶⁹ (Palu), Huzana²⁷⁰ (Hozat) ve Şupa(ni) (Malatya-Elazığ) bölgelerini egemenliği altına aldığından bahsedilmektedir²⁷¹. Yazıtlardan Malatya ülkesinin bu dönemde Asur etki sahası içine girdiğinden ve Şulieuhali²⁷² adındaki kralının haraca bağlandığından da söz edilmektedir²⁷³. Butün bunlar Çemişgezek'in de için yer aldığı yörenin Kral Menua'dan önce Hatti kökenlilerin²⁷⁴ kurduğu Geç Hitit Krallığı olan²⁷⁵ Malatya Krallığı'nın egemenliğinde olduğunun güçlü delilleridir.

Urartu Devleti'nde Kral Menua' nın (Minuas) (M.Ö. 810-785/80) tahta çıkmasıyla beraber batıya doğru yönelinmiştir. İlk önce Fırat'ın doğusunda yer alan Çemişgezek yöresi de dâhil Elazığ ve Tunceli bölgeleri hâkimiyet içerisine alınmıştır²⁷⁶. Bu dönemle ilgili olarak Palu yazıtında “ (...) *Huzana kenti (URU huza-na) ülkesini fethetti. Şupa(ne) kentini (URU şu-pa-ni) fethetti (...)* Tanrı Haldi'nin gücü ile İşpuini oğlu Minua ilerledi (...) *Huzana kenti ülkesini fethetti, Hatti ülkesine (KUR ha-a-ti) kadar ilerledi. (...)*” şeklindeki ifade ile Bağın (Begin) yazıtında yer alan, “(...) *Minua der ki: Ben oraya eyalet yöneticisi olarak (LUEN. NAM) Titia(ni)yi (I ti-ti-a-ni) atadım. (...)*”²⁷⁷

²⁶⁷ Bilal Aksoy, *a.g.e.*, s. 60, 61.

²⁶⁸ Muhammet Beşir Aşan, *a.g.e.*, s. 23.

²⁶⁹ Kemalettin Köroğlu, *Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi*, s. 15; Ali Narçın, *A'dan Z'ye Urartu*, s. 428.

²⁷⁰ Ali Narçın, *A'dan Z'ye Urartu*, s. 224.

²⁷¹ Mürüvet Harman, *a.g.e.*, s. 26; Ali Narçın, *A'dan Z'ye Urartu*, s. 34; Rene Grousset, *a.g.e.*, s. 51.

²⁷² Bilal Aksoy, *a.g.e.*, s. 59.

²⁷³ Kemalettin Köroğlu, *Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi*, s. 74.

²⁷⁴ Bilal Aksoy, *a.g.e.*, s. 58.

²⁷⁵ Afif Erzen, *a.g.e.*, s. 29.

²⁷⁶ Ertuğrul Danık, *a.g.e.*, s. 20; Altan Çilingiroğlu, *a.g.e.*, s. 33; Serkan Erdoğan, “Urartu Egemenliğinin Yukarı Fırat Bölgesi'ndeki Tarihsel Gelişimi”, s.10.

²⁷⁷ Kemalettin Köroğlu, *Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi*, s. 48, 49.

Bu yazıttaki bilgilerden, Kral Menua Devri'nde Elazığ ve kısmen Tunceli'nin güney bölgelerinin “Supane” olarak, bugünkü Hozat ilçe merkezli dağlık Tunceli bölgesinin de “Huzana” şeklinde anıldığını ve tüm bu bölgeye eyalet valisi olarak da Tita²⁷⁸ adlı yöneticinin görevlendirildiğini öğrenmekteyiz²⁷⁹. Tunceli'nin Burmageçit Köyü'nde yapılan kaçak kazılar sonucunda Elazığ Müzesi'ne getirilen Urartu mezar kalıntıları ve bir miğferde Kral Menua adının açıkça okunması²⁸⁰, Çemişgezek ve çevresinin bir dönem Urartu egemenliğinde kaldığının başkaca kanıtlarıdır.

Kral Menua döneminde (810-785/80) bölgede bir takım inşaa faaliyetlerinin gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır²⁸¹. Bölgede, geçiş noktalarının güvenliğini sağlamak için askeri ve ekonomik amaçlı kaleler, bunları birbirine bağlamak için yol şebekeleri yapılmıştır. Urartu dönemi eserlerinden kaya mezarları ve kalelerin günümüze kadar ulaşmayı başardığı²⁸² Çemişgezek'in de içinde olduğu yöre, birer idare, kültür ve ticaret merkezi haline getirilmiştir²⁸³.

Urartu Kralı Menua'nın batıya sefer düzenleyerek Malatya (Meliterialhe) Krallığı ile Elazığ (Alzi) ve çevredeki bölgeleri ele geçirmek istemesinin nedeni, bu bölgelerin coğrafi konumlarının Urartulara göre batıya ve güneye doğru bir geçiş güzergâhı özelliği göstermesindendir²⁸⁴. Yine bir başka etken, Urartuların madencilik sahasında gelişmiş bir uygarlık olmasından dolayı, bölgedeki ekonomik değeri olan bakır ve demir yataklarını ele geçirmek istemesidir²⁸⁵.

Kral Menua'dan sonra tahta çıktığı anlaşılan oğlu Urartu Kralı I. Argiştı'nın (M.Ö 785/80-756) saltanatının 4. senesinde batıya sefere çıktığı yazıtlardan anlaşılmaktadır. Bu sefer sırasında Çemişgezek'in de içerisinde yer aldığı Şupa (Sophane, Dzopk), Malatya

²⁷⁸ Altan Çilingiroğlu, *a.g.e.*, s. 33; Ali Kaya, *a.g.e.*, s. 202; Serkan Erdoğan, “Çivi Yazılı Kaynaklara Göre İ.Ö. II. Bin Yılda Dersim ve Çevresi”, s. 116.

²⁷⁹ Ertuğrul Danık, *a.g.e.*, s. 20.

²⁸⁰ Kemalettin Köroğlu, *Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi*, s. 13

²⁸¹ Kemalettin Köroğlu, *Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi*, s. 74

²⁸² Mürüvet Harman, *a.g.e.*, s. 27

²⁸³ Afif Erzen, *a.g.e.*, s. 30

²⁸⁴ Altan Çilingiroğlu, *a.g.e.*, s. 33

²⁸⁵ Mürüvet Harman, *a.g.e.*, s. 26; Altan Çilingiroğlu, *a.g.e.*, s. 33; Ali Narçın, *A'dan Z'ye Urartu*, s. 455

(Meliterialhe) bölgesini ele geçirdiği²⁸⁶, Malatya (Meliterialhe) Krallığı'nın bazı kentlerine hoşgörölü yaklaştığı, Hate (Hitit) ülkesine ait topraklarda 29.284 kişiyi²⁸⁷ esir aldığı da yazıtlardan çıkarılmaktadır. Bir yıl sonra, bu esirlerin 6600 kadarının Erepuni²⁸⁸ (Erivan) kentine yerleştirildiği belirtilmiştir²⁸⁹.

I. Arğışti'den sonra tahta çıkan II. Sardur (M.Ö. 756-730) zamanında Urartular, en geniş sınırlarına ulaşmıştır. Kral II. Sardur batıya doğru yayılma siyaseti izlemiştir²⁹⁰. Bu dönemde batıya iki sefer düzenlenmiştir. İlkinde daha önceki diğer krallar gibi Malatya Krallığı hedef alınmış²⁹¹, Fırat Nehri'nin batısına geçildiği bu seferde 14 kale ve 70 kentin fethedildiği ya da Tumuşki ve Huzana (Hozat) kentlerinin de içinde olduğu 9 kalenin alındığı²⁹², Fırat kıyısındaki İzoli²⁹³ (Kömürhan) yazıtında belirtilmiştir²⁹⁴. Muhtemelen bu sefer sırasında Çemişgezek ve çevresinde Urartular egemenliği pekiştirilmiştir.

Urartuların bölgeyi ele geçirmesine rağmen, II. Sardur (M.Ö. 756-730) zamanında Asurlular ile Suriye'deki sınır nahiyelerini egemenlik altına alma çekişmesi yüzünden yaptıkları mücadelede başarısız olmuşlardır. M.Ö. 735'li yıllarda Asur Kralı III. Tukulti-apil-Eşarra (III. Tiglatpilaser) (M.Ö. 744-727), Alzi ve Şuppa olarak adlandırılan Elazığ ve Tunceli yörelerini egemenliği içerisine almış ve sonrasında başkent Tuşpa'ya (Van) dek ilerleyerek böylelikle bölgede geçici de olsa Asur egemenliği yeniden başlamıştır²⁹⁵.

²⁸⁶ Rene Grousset, *a.g.e.*, s. 53, 54

²⁸⁷ Mürüvet Harman, *a.g.e.*, s. 26; Ali Narçın, *A'dan Z'ye Urartu*, s. 424

²⁸⁸ Ali Narçın, *A'dan Z'ye Urartu*, s. 156

²⁸⁹ Altan Çilingiroğlu, *a.g.e.*, s. 36; Kemalettin Köroğlu, *Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi*, s. 79; Serkan Erdoğan, "Urartu Egemenliğinin Yukarı Fırat Bölgesi'ndeki Tarihsel Gelişimi", s.13

²⁹⁰ Afif Erzen, *a.g.e.*, s. 32; Serkan Erdoğan, "Urartu Egemenliğinin Yukarı Fırat Bölgesi'ndeki Tarihsel Gelişimi", s. 13

²⁹¹ Rene Grousset, *a.g.e.*, s. 56

²⁹² Kemalettin Köroğlu, *Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi*, s. 80, 81

²⁹³ Altan Çilingiroğlu, *a.g.e.*, s. 38

²⁹⁴ Ertuğrul Danık, *a.g.e.*, s. 20; Serkan Erdoğan, "Urartu Egemenliğinin Yukarı Fırat Bölgesi'ndeki Tarihsel Gelişimi", s. 13, 14.

²⁹⁵ Kemalettin Köroğlu, *Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi*, s. 93; Ertuğrul Danık, *a.g.e.*, s. 21; Rene Grousset, *a.g.e.*, s. 56, 57; Serkan Erdoğan, "Urartu Egemenliğinin Yukarı Fırat Bölgesi'ndeki Tarihsel Gelişimi", s. 17;

Asur egemenliği içerisinde bir süreliğine kalan Çemişgezek ve çevresinin de dâhil olduğu bölge daha sonra Asur Kralı II. Sargon (Sarrukin) döneminde (M.Ö. 721-705) elde tutulamıyarak yeniden Urartu hâkimiyeti içerisine girmiştir. Malatya hariç Yukarı Fırat Bölgesi'nin Urartu hâkimiyetine gidiği bu dönemde Urartuların başında Kral II. Arğişti (M.Ö. 714-685) bulunmaktadır. Urartu Kralı II. Arğişti zamanında Çemişgezek'in de içerisinde yer aldığı Tunceli/Bingöl bölgelerine giden yolda bir takım bayındırlık²⁹⁶ faaliyetlerinin gerçekleştirilmesi bölgeye verilen önemin göstergesidir²⁹⁷.

Muhtemelen M.Ö. 685 yılında tahta geçen Urartu Kralı II. Rusa (M.Ö. 685-645) zamanında Muşki, (Alzi, Elazığ ve çevresi²⁹⁸) Hate ve Halitu ülkelerinden insanların getirilerek Van'ın kuzeyinde kurulduğu anlaşılan bir kente yerleştirildiği Urartu kazılarında çıkan kil tabletlerden anlaşılmaktadır. II. Rusa'nın batıya sefer düzenlediği ve bu seferde nerelere dek gittiğinin de anlaşıldığı bu tabletlerde²⁹⁹ adı geçen yörelerin Tunceli ve dolayısıyla Çemişgezek'i de içine aldığından dolayı götürülüp yerleştirilen göçmenler içinde bu yörelerden insanlar olduğu da ihtimal dâhilindedir.

Batıya yapılan kapsamlı en son sefer Kral II. Rusa (M.Ö. 685-645) zamanında gerçekleşmiş olup buna dair bilgiler Mazgirt-Kaleköy yazıtında bulunmaktadır³⁰⁰. Kral II. Rusa özellikle bölgede Mazgirt³⁰¹ yöresine önem vererek, bayındır hale getirmiştir. II. Rusa'nın oğlu Kral III. Sardur (M.Ö. 645-635) zamanında Malatya civarına akınlarda bulunulmuştur.³⁰² Urartu Kralı III. Rusa döneminde (M.Ö. 625-609/585) bölgenin kesin bir biçimde Urartuların egemenliği içerisinde olduğunu anlamaktayız. Özellikle bu kesinlik Mazgirt Kaleköy yazıtında geçen, “(...) *Tanrı'nın gücü sayesinde Rusa (der ki) Arği(ştidi) (...) bütün emir altındakiler, İriunu insanları (...) Lubarhi insanlarına doğru (...) toprak olacak (...) yılın insanları, güneş tanrısının karşısında (...) güç (?) Haldi'ye (?) ülkelerde (...) Haldi (...) sonra da (...) O şehirler (...) herhangi bir şey*” ifadelerinden

²⁹⁶ Rene Grousset, *a.g.e.*, s. 59.

²⁹⁷ Serkan Erdoğan, “Urartu Egemenliğinin Yukarı Fırat Bölgesi'ndeki Tarihsel Gelişimi”, s. 18.

²⁹⁸ Veli Sevin, “a.g.m.”, s. 54.

²⁹⁹ Altan Çilingiroğlu, *a.g.e.*, s. 45.

³⁰⁰ Mürüvet Harman, *a.g.e.*, s. 26.

³⁰¹ Rene Grousset, *a.g.e.*, s. 61.

³⁰² Bilal Aksoy, *a.g.e.*, s. 58.

anlaşılmaktadır³⁰³. III. Sardur döneminde Yukarı Fırat Bölümü içerisinde bayındırlık faaliyetlerine ağırlık verilmiştir. Bu dönemde Urartuların muhtemelen “Andaria” adlı eyalet valisi Yukarı Fırat’ın önemli bir kısmını kontrol etmiştir³⁰⁴.

Urartu Devleti, daha sonraları devamlı mücadele içerisinde olduğu Asurluların³⁰⁵, yine devamında İskitlerin ve Medlerin³⁰⁶ saldırıları karşısında zayıflamış ve nihayet İskitler M.Ö. 609 tarihinden hemen sonra Urartu ülkesini ele geçirmişlerdir. İskitler Urartu Krallığı’nı ortadan kaldırdıktan sonra bölgede kalıcı olmayarak, güneye Suriye ve Mısır’a doğru inmişlerdir³⁰⁷. Çemişgezek ve çevresinin Urartu egemenliği içerisinde kalmasının M.Ö. VIII. yüzyıldan M.Ö. VII. yüzyılın sonuna dek devam ettiği sanılmaktadır³⁰⁸. Bölgedeki mücadelelerde Urartuların bir kısmının, Çemişgezek’in de içerisinde yer aldığı yer aldığı Dersim bölgesinin dağlık kesimlerine sığındıkları anlaşılmaktadır³⁰⁹.

Urartuların İskitler tarafından ortadan kaldırılmasından sonra, İskitlerin burada kalıcı olmayıp güneye inmeleri sonrasında Urartu topraklarına, doğudan batıya doğru yavaş yavaş ilerleyen Medler tarafından sahip olunduğu, M.Ö. 590 yılından önce bütün Doğu Anadolu ve Kapadokya’nın Med hâkimiyeti içerisine girdiği anlaşılmaktadır³¹⁰. Medler bölgeye egemen olmak için Anadolu’da, M.Ö. 585 yılında Lidya Kralı Alyot³¹¹ ile mücadele etmiş, Kızılırmak’ın doğusu Med egemenliğine girerken Kızılırmak ta doğal bir sınır olmuştur³¹². Böylece Çemişgezek ve çevresi de artık Med egemenliği içerisine

³⁰³ Ertuğrul Danık, *a.g.e.*, s. 21, 22.

³⁰⁴ Serkan Erdoğan, “Urartu Egemenliğinin Yukarı Fırat Bölgesi’ndeki Tarihsel Gelişimi”, s. 21, 22.

³⁰⁵ Abdullah Özbek, *a.g.e.*, s. 30; BurhanKocadağ, *Doğu’da Aşiretler, Kürtler, Aleviler*, İstanbul, 1997, s. 25.

³⁰⁶ Mürüvet Harman, *a.g.e.*, s. 25.

³⁰⁷ Afif Erzen, *a.g.e.*, s. 36 – 41.

³⁰⁸ Ali Kaya, *a.g.e.*, s. 202; Serkan Erdoğan, “Çivi Yazılı Kaynaklara Göre İ.Ö. II. Bin Yılda Dersim ve Çevresi”, s. 116.

³⁰⁹ İbrahim Yılmazçelik, *a.g.e.*, s. 18.

³¹⁰ Afif Erzen, *a.g.e.*, s. 41, 42.

³¹¹ Abdullah Özbek, *a.g.e.*, s. 30.

³¹² Ömer Kemal Ağar, *a.g.e.*, s. 26; Burhan Kocadağ, *a.g.e.*, s. 31.

girmiştir³¹³. Medler bölgeyi M.Ö. VII. yüzyılda oluşturdukları satraplık içinde yöneteceklerdir³¹⁴. Arkeolojik veriler de bölgeye önce İskitlerin daha sonra Medlerin hâkim olduğunu ortaya koymaktadır³¹⁵.

Med tarihine bakıldığında, Med aşiretlerinin liderlerinden Dayarikku (Keyaksar), M.Ö. 715’ lerde tüm Med aşiretlerini devlet çatısı altında birleştirmiştir. Başkentini “toplanma yeri”, “ toplanma meydanı” anlamlarına gelen “Ekmedana” oluşturunuyordu. Ekmedana İran’ın günümüzdeki Hemedan şehridir³¹⁶. Medler, Urartu Kralı II. Rusa’ nın (M.Ö.685-645) Doğu Anadolu’daki egemenlik yıllarında doğudan yükselen bir güç olarak ortaya çıkmıştır. Kral II. Rusa (M.Ö. 685-645) bu yeni gücün farkına vardığında bunlara karşı Asur Kralı Asurbanipal’e (M.Ö.668-627) elçiler göndererek ittifak girişimlerinde bulunmuş fakat istediği sonucu alamamıştır. II. Rusa’dan sonra Urartu tahtına oturan III. Sarduri (M.Ö.645-635), Erimeña (M.Ö.635-629), III. Rusa (M.Ö.625-609/585), ve IV.Sardur (...?) Med tehlikesini savuşturamamıştır. M.Ö.612 yıllarında İskitler ile ittifak eden ve Asurluların da desteğini alan Medler daha sonra Urartu egemenliğine son vermiş, Kızılırmak’a değin ilerlemişlerdir. Böylelikle Anadolu coğrafyasının önemli bir kısmında olduğu gibi Çemişgezek ve çevresi de dâhil Medlerin hâkimiyetine girmiştir³¹⁷. Medlerin Çemişgezek’in de içerisinde yer aldığı Tunceli yöresindeki hâkimiyetleri döneminde en önemli iz bıraktıkları alan din olmuş, bölgedeki Şiiliğin bir kolu olan “Ehl-i Hak” mezhebi önemli oranda Medlerin dini inancı Zerdüşlük’ten etkilenmiştir³¹⁸.

Pers Kralı I. Darius (Dara) (M.Ö. 521-486) döneminde İran’dan Kızılırmak’a uzanan coğrafyada egemenlik kurulmuştur. Böylece Persler Çemişgezek’in de içerisinde yer aldığı bölgede kesin bir egemenlik kurmuşlardır³¹⁹. Kral Darius’un Pers tahtına çıktığı

³¹³ Mürüvet Harman, *a.g.e.*, s. 27; Yusuf Cengiz, *a.g.e.*, s. 98; Bülent Güner-M.Dursun Çitçi, “a.g.m.”, s. 26

³¹⁴ Muhammet Beşir Aşan, *a.g.e.*, s. 23.

³¹⁵ Ertuğrul Danık, *a.g.e.*, s. 23.

³¹⁶ Bilal Aksoy, *a.g.e.*, s. 63.

³¹⁷ Ertuğrul Danık, *a.g.e.*, s. 22, 23.

³¹⁸ Bilal Aksoy, *a.g.e.*, s. 66, 67.

³¹⁹ Bilal Aksoy, *a.g.e.*, s. 69; Ertuğrul Danık, *a.g.e.*, s. 23; Abdullah Özbek, *a.g.e.*, s. 31; Birol Can, “Helenistik, Roma ve Bizans Dönemlerinde Erzurum ve Çevresi”, *Geçmişten Geleceğe Armağan:*

dönemde Çemişgezek'in de içerisinde bulunduğu Tunceli bölgesi tarihçi Potelmy tarafından Daranalis olarak adlandırılmakta ve bunun uzun bir zaman diliminde kullanıldığı anlaşılmaktadır³²⁰.

M.Ö. VII. yüzyılda Azerbaycan dolaylarında ortaya çıkan Medler zaman içerisinde Anadolu için tehdit oluşturup Fırat boylarına dek ilerleyerek bu bölgelere hâkim olmuşlardır. Ancak bir müddet sonra Ahameniş³²¹ hanedanına mensup II. Kiros (Kuraş) (M.Ö. 559-529) liderliğindeki Persler, Med merkezlerini ele geçirerek³²² Doğu Anadolu Bölgesi'nde satraplıklar³²³ kurmuşlardır.³²⁴ I. Darius, ülkeyi 23 satraplığa ayırmıştır³²⁵. Herodot'a göre bu sayı 20 dir³²⁶. Bu satraplıklar her biri üçer kişiden oluşacak şekilde idare edilmişlerdir. Bu üç kişinin statüleri şöyleydi: Khşutrapa: bugünkü vali olup, satrap da denirdi. Khşatrapan: Valinin yardımcısı, sekreteri idi ve valinin faaliyetlerini takip ederek bunu krala rapor ederdi. Kşatrapana: Satraplıklardaki askeri birliklerin komutanıdır.³²⁷

Çemişgezek ve çevresi Pers hâkimiyetine girdiğinde çeşitli adlar ile anılan satraplıklılar içerisinde idare edilmiştir. Pers Kralı I. Darius'un yaptığı düzenlemeye göre

Arkeolojik, Kültürel ve Estetik Yansımalar, (Editör: Mehmet Işıklı, Erhan Mutlugün, Mine Artu), Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 2010 s. 34.

³²⁰ “Bir Tutam Tunceli”, *T.C. Tunceli Valiliği*, Ankara, 2012, s. 10.

³²¹ M.Ö. 700 yıllarına doğru Parsua'ların başında Akhamaniş veya Ahameniş adında bir prens bulunuyordu. Pers imparatorluğu hükümdarları, Akhamaniş'i (M.Ö. 700-675) hanedanlarının hükümdarları olarak gördüklerinden bu sülale tarihte Akhamanişler (Ahameniş) adıyla bilinmektedir. Şemseddin Günlaltay, *İran Tarihi I. Cilt*, TTK., Ankara, 1987, s. 128.

³²² Bilal Aksoy, *a.g.e.*, s. 69; Yusuf Cengiz, *a.g.e.*, s. 12; Ertuğrul Danık, *a.g.e.*, s. 23.

³²³ Persler'in askeri güçleri sayesinde ele geçirdikleri yerlerde başarılı biçimde uyguladıkları idari yapıları içinde birçok uygarlıktan da esinlenerek geliştirdikleri satraplık/eyalet sistemi önemlidir. İlk kez M.Ö. 539 yılında Kyros tarafından yürürlüğe konarak imparatorluk genelinde satraplıklar kurulduğu belirtilmektedir. Ancak I. Darius bu sistemi yeniden gözden geçirip, geniş çapta düzenleyerek buna son halini veren kral olarak kabul edilmektedir. I. Darius Anadolu'da Kappadokia, Kilikia ve Armenia'nın da yer aldığı yeni eyaletler oluşturmuştur. Sevgi Sarıkaya, “Anadolu'da Pers Satraplık Sistemi”, *Akdeniz Ü. Akdeniz Uygarlıkları Araştırma Dergisi*, C. 4, 2016, s. 75, 76.

³²⁴ “Tunceli”, *a.g.a.*, s. 7294.

³²⁵ Droysen, *Büyük İskender Tarihi*, Çev. Bekir Sıtkı Baykal, İstanbul, 2007, s. 72; Bilal Aksoy, *a.g.e.*, s. 69

³²⁶ Herodotos, *a.g.e.*, s. 255.

³²⁷ Bilal Aksoy, *a.g.e.*, s. 69.

yöre “Armenia Satraplığı” içerisinde kalmıştır³²⁸. Sonraki dönemlerde bölge “XIII. Satraplık” içerisinde kalacaktır³²⁹. Ayrıca tüm Doğu Anadolu Bölgesi, Pers egemenliğinde “Kapadokya Satraplığı” içerisine de alınmıştır³³⁰. Yine bölge “Medya” adı verilen satraplık içerisinde de gösterilmiştir. Adı değişse de Çemişgezek’in içerisinde olduğu satraplık dâhilinde halkın çoğunluğunu Akilisenler³³¹ oluşturuyordu. Bunun dışında burada, Haldiler³³², Khalibler³³³, Mossinekler³³⁴ ve Kapadokya bölgesinden Kimmer saldırıları sonrası doğuya kaçan Ermeniler de bulunuyordu³³⁵.

Pers Krallığı oluşturduğu satraplıklara mali yükümlülükler getirmiştir. Çemişgezek’in de içerisinde olduğu satraplığın Pers hazinesine her sene 400 Babil

³²⁸ Ertuğrul Danık, *a.g.e.*, s. 23.

³²⁹ Burhan Kocadağ, *a.g.e.*, s. 37; Mürüvet Harman, *a.g.e.*, s. 28.

³³⁰ Birol Can, “a.g.m.”, s. 34.

³³¹ Akilisene, Erzincan çevresinin Bizans hâkimiyetindeki adıdır. Bilge Umar, *Türkiye’deki Tarihsel Adlar*, İstanbul, 1993, s. 41. Dolayısıyla burada oturanlara da Akilisenler denilmektedir.

³³² Haldi, Urartu Tanrılar listesinin 1. Tanrısı olarak tapınılmıştır. Haldi’nin Urartu ve Hurri listesine ait olmayan bir Tanrı olduğu ve Urartulardan önceleri Mezopotamya bölgesinde tapınılan biri olduğu belirtilir. Haldi’nin kökeni ve gerçek tapınıldığı merkezi bilinmemektedir. Ali Narçın, *A’dan Z’ye Urartu*, İstanbul, 2013, s.176; Haldi’nin Yakın Doğu kültürü içinde ilk kez Urartular ile çıktığı da belirtilmektedir. Daha önce hiçbir kültürde rastlanılmadığı ifade edilmiştir. Altan Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, İzmir, 1997, s.159. Haldilerden anlaşılan Haldi Tanrı’sına inanan topluluk olsa gerektir.

³³³ Khalibler, muhtemelen Karadeniz’in kuzeyinde yaşayan Skyth(İskit) boylarından Halizonların bir kolu olup, daha sonra Anadolu topraklarına yayılmışlardır. V. yüzyılın sonlarında bir kısım Khalibler Samsun’un doğusunda meskûn iken, ana grupları günümüz, Erzurum, Bayburt, Gümüşhane ve hatta Erzincan ilinin bir kısmının, içinde olduğu Otlukbeli ve Gümüşhane dağlarında yaşamaktaydı. Bazı kaynaklar onların Doğu Karadeniz’den Kızılırmak boylarına kadar yayıldıklarını ima etmektedirler. Madencilikle uğraştıklarından dolayı diğer bazı küçük kollarının Anadolu’nun demir, gümüş ve hatta bakır madeni olan dağınık bölgelerinde yaşama ihtimalleri de mümkündür. Muzaffer Demir, “Antik Dönemde Bir Doğu Karadeniz Kavmi: Khalybler”, *Uluslararası Giresun ve Doğu Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu, 09-11 Ekim 2008, Bildiriler I*, Giresun Belediyesi, 2009, s. 82, 83.

³³⁴ Bugünkü Giresun ile Ordu arasında Massagetler de denilen Mossinekler’in (Mossynoikler) İskitlerin bir kolu olduğu, birkaç grubu kapsadığı, onların bir bölümünün Hazar Denizi’nin doğusunda yaşadıkları belirtilmiştir. Bizans kaynaklarında Türk oldukları kayıtlı oldukları ifade edilmektedir. Mossinekler “ ağaç kule, ağaç kalede oturanlar” anlamına geldiği için bu adla anılmışlardır. Necati Demir, “Trabzon ve Yöresinde Ahşap Camiler, *Gazi Ü. Hacı Bektaş Vali Araştırma Dergisi*, S.29, Ankara, 2004, s. 170.

³³⁵ “Tunceli”, *a.g.a.*, s. 7294.

tolonton³³⁶ (Yaklaşık 10.500kg.) gümüşü vergi olarak ödemek ve İmparatora, Mithra³³⁷ bayramlarında 20.000 kadar at yollamak yükümlülüğü bulunmaktaydı³³⁸. Çemişgezek yöresinde yaşayanlardan da bu vergilerin alındığı muhakkaktır. Ayrıca Perslerin burada iskân amacı gütmemesi, istila amaçlı gelmeleri kalıcı eser bırakmamalarına neden olmuş³³⁹ ve böylece bölgedeki yerel kültürel yapı ve inançlar korunmuştur³⁴⁰.

Pers hükümdarı I. Darius dönemine denk gelen “Behistun/Bisütun yazıtında Doğu Anadolu’nun “Armina” (Ermenistan) olarak adlandırıldığı görülmektedir³⁴¹. Armenia Satraplığı ile ilgili olarak, Pers Kralı I. Artakserkses/Artahşatra döneminde (M.Ö. 425-395) yaşanan taht kavgalarına, Yunanistan’dan gelerek müdahil olan Yunan ordu komutanı Ksenophon “Anabasis, Onbinlerin Dönüşü” adlı eserinde bilgiler vermiştir. Buna göre “Armenia” olarak adlandırılan bölgede, Armenlerin, Mardların (Güney Armenia’da yaşarlar) ve Khalderalıların (Fırat’ın yukarı kısmında aşiret) yaşadığını ve Kentrites (Botan çayı) Irmağı’nın, güneyde “Armenia” yı Kardukhlar ülkesinden ayırdığını ifade etmiştir³⁴². Ermeni adına ilk defa M.Ö. VI. yüzyılda Pers Kralı I. Darius’un kitabelerinde rastlansa da, Ermeniler kendilerine hiçbir zaman Ermeni dememişlerdir. Kendilerini “Haikhlar” (Hay-Hayk) olarak adlandırmışlardır. Ermeni ismi Pers Kralı’nın bölgenin adından dolayı uydurmuş olduğu bir isimdir. Çünkü çivi yazılı belgelerden anlaşıldığına göre, M.Ö. III. bin yıldan beri Doğu Anadolu Bölgesine “Armanu” veya “Armenia” denilmekteydi. Yani yaklaşık 1600 yıl önce de, Ermeniler bölgeye gelmeden Doğu Anadolu “Armenia” adıyla bilinmekteydi. Dolayısıyla

³³⁶ Bilal Aksoy, *a.g.e.*, s. 70.

³³⁷ Perslerin dini inancı içerisinde en büyük tanrı olarak Ahuramazda görülmektedir. Bunun dışında tabiat unsurlarının isimlerini almış birçok tanrı bulunmaktadır. Bunlardan güneş tanrısına Mithra denilmektedir. Mithra’nın görevinin Cehennemden kötülükleri alıp, dünyaya gönderen ‘karanlıkların ruhu’ ile sürekli mücadele eden orduların komutanlığıdır. Savaşçılar Mithra’ya silahlarının koruyucusu olarak tapmışlardır. Erkan İznik, *Anadolu’da Mithra Kültü*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1999, s. 19, 79.

³³⁸ “Tunceli”, *a.g.a.*, s. 7294.

³³⁹ Ömer Kemal Açar, *a.g.e.*, s. 26.

³⁴⁰ Birol Can, “a.g.m.”, s. 34.

³⁴¹ Mürüvet Harman, *a.g.e.*, s. 27, 28.

³⁴² Ksenophon, *Anabasis, Onbinlerin Dönüşü*, Çev. Tanju Gökçöl, İstanbul, 1974, s. 121.

“Armenia” coğrafik bir ad olup, herhangi bir kavim ya da halk ile ilgisi yoktur³⁴³. Pers Kralı kendi hâkimiyeti altında bulunan göçmen olarak gelen bu yabancılara “Armenia bölgesinde oturanlar” anlamına gelen “Ermeniler” ismini vermiştir³⁴⁴.

Ermenilerin, Doğu Anadolu Bölgesi’ne nereden geldikleri ve kökenleri hususunda farklı fikirler olsa da, bölge, burada yaşayan bir halk ile ilişkilendirilerek isimlendirilmiştir³⁴⁵. Ermeniler büyük ihtimalle M.Ö. VIII. yüzyılda Trak göçleri neticesinde Anadolu’ya gelmişlerdir³⁴⁶. Anadolu’nun doğusuna ise M.Ö. VII. yüzyılın sonlarına doğru Frigya’dan geldikleri sanılan Ermenilerin zaman içerisinde Kızılırmak taraflarına doğru ilerledikleri anlaşılmaktadır. Daha sonra Fırat Nehri’nin doğusuna geçerek Malatya ve Kemah taraflarına gelip buraları işgal edip kendi egemenlikleri içerisinde, Romalıların “Küçük Ermenistan” dedikleri coğrafyada bağımsız bir satraplık oluşturmuşlardır³⁴⁷. Haliyle bu gelişleri neticesinde Çemişgezek civarı da Ermenilerin kontrolü içerisinde kalmıştır.

Doğu Anadolu’da Pers egemenliği 300 yıl kadar sürmüştür. Anadolu dâhil Asya içlerine kadar Yunanlaştırma (Hellenizasyon) siyasetini³⁴⁸ uygulayan Makedonyalı Büyük İskender M.Ö. 331 yılında başlayan mücadelelerde Granikos (Biga) Çayı yakınlarında Pers İmparatorluğu’na karşı zaferler elde ederek onları çökertmiştir³⁴⁹.

³⁴³ Tuncer Baykara, *a.g.e.*, s. 25; Ermenilerin kendilerinden önce Doğu Anadolu’da bulunan Urartuları (M.Ö. 9.-6. yüzyıllar arası) ataları olarak göstermeye ve dolayısıyla bölgenin gerçek sahibi olduklarını ispat etmeye çalışmaktadırlar. Ancak yapılan filolojik araştırmalar, Ermenilerin kullandıkları dilin Hint-Avrupa menşeli olduğu, Urartuların dilinin M.Ö. 3. Binyılda Doğu Anadolu’nun tamamında oturan, araştırmacılar tarafından Proto-Türkler oldukları ileri sürülen Hurri kavminin diliyle akraba olduğu, Asya kökenli dillerdendir. Bu açıdan Ermenilerin iddialarının yersiz olduğu ortaya çıkmıştır. Şayet bir akraba aranacaksa filolojik açıdan buna en layık olanların Türkler olduğu da ortadadır. Ekrem Memiş, Ermenilerin Kökeni ve Geçmişten Günümüze Türk-Ermeni İlişkileri, *Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, C.VII, S.1, 2005, s. 4.

³⁴⁴ Ekrem Memiş, Ermenilerin Kökeni ve Geçmişten Günümüze Türk-Ermeni İlişkileri, *Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, C.VII, S. 1, 2005, s. 4.

³⁴⁵ Mürüvet Harman, *a.g.e.*, s. 28

³⁴⁶ Ekrem Memiş, “a.g.m.,” s. 4.

³⁴⁷ Ali Kemali, *a.g.e.*, s. 10

³⁴⁸ Elmar Schwertheim, *Antikçağda Anadolu*, Çev. Nuran Batu, İstanbul, 2009, s. 53

³⁴⁹ Charles Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma Antik Akdeniz Uygarlıkları*, Çev. Suat Kemal Angı Ankara, 2003 s. 310; Ertuğrul Danık, *a.g.e.*, s. 23; Droysen, *a.g.e.*, s. 191, 192; Abdullah Özbek, *a.g.e.*, s. 31

Ancak, Büyük İskender'in Anadolu'ya yönelmeyip Hindistan'a doğru yol alması bazı Pers satraplarının işine gelmiştir. Bunlardan Orontes ve Mithrines bir ara bağımsız hareket etmişlerse de bu durum fazla sürmemiştir. Büyük İskender, III. Darius'un (M.Ö. 336-330) ordularını üç kez yenerek ve bölgedeki satrapları saf dışı bırakarak³⁵⁰ Persleri ortadan kaldırmış³⁵¹ ve böylelikle Çemişgezek'in de içerisinde yer aldığı Doğu Anadolu Bölgesi'nde Makedonya egemenliği başlamıştır³⁵². Büyük İskender bölgeyi yönetmesi için Eski Lidya-Sard Valisi Persli Mitrines'i satrap olarak göndermiştir. Ayrıca bölgeye Sabiktaş adındaki komutanını da atamıştır. İskender'in atadığı komutanların halka kötü davranmalarından dolayı³⁵³ Pers soylularından olan, I. Ariarates, Sabiktaş'a karşı ayaklanarak bölgede M.Ö. 332 yılında Kapadokya Krallığı adı verilen bir krallık kurmuşsa da³⁵⁴, İskender'in ölümünden sonra yerine geçen Perdikkas³⁵⁵ adlı komutan Kapadokya'yı işgal ederek³⁵⁶ yeniden M.Ö. 332'de aynı yıl içerisinde bölgeyi Makedonya topraklarına katmıştır. Böylece Çemişgezek'in de içerisinde yer aldığı Tunceli bölgesinde Makedonya hâkimiyeti sağlanmış olur. Kapadokya Krallığı'nın hükümdarı olan Kral I. Ariarates seksen yaşında olmasına rağmen çarımıha gerilerek öldürülmüştür³⁵⁷. Ancak I. Ariarates'in oğlu II. Ariarates halkı Makedonya'ya karşı örgütleyerek başlattığı direniş mücadelesi başarılı olunca, M.Ö. 301 yılında Kapadokya Krallığı ikinci kez kurulmuştur³⁵⁸. Bu krallık III. Ariarates zamanında egemenlik sahasını M.Ö. 230 yıllarında Malatya ve Tunceli Bölgesi'ni de içine alacak şekilde genişletmiştir³⁵⁹. Böylece zaman zaman Makedonyalılar ile Kapadokyalılar arasında el değiştiren Çemişgezek ve çevresinin egemenliği yeniden Kapadokya Krallığı'nın

³⁵⁰ Muhammet Beşir Aşan, *a.g.e.*, s. 23.

³⁵¹ Birol Can, "a.g.m.", s. 34.

³⁵² Burhan Kocadağ, *a.g.e.*, s. 37, 38; Hıdır Öztürk, *a.g.e.*, s. 1; Bilal Aksoy, *a.g.e.*, s. 75; Bülent Güner-M. Dursun Çitçi, "a.g.m.", s. 26; "Tunceli", *a.g.a.*, s. 7294.

³⁵³ Bilal Aksoy, *a.g.e.*, s. 75

³⁵⁴ Ertuğrul Danık, *a.g.e.*, s. 23

³⁵⁵ Ölüm döşeğindeki İskender'den iktidar simgesi olan mühürlü yüzüğü aldığı söylenen Perdikkas, büyük vezir olarak Asya hükümdarı oldu. Elmar Schwertheim, *Antikçağda Anadolu*, Çev. Nuran Batu, İstanbul, 2009, s. 53, 54

³⁵⁶ "Tunceli", *a.g.a.*, s. 7294

³⁵⁷ Bilal Aksoy, *a.g.e.*, s. 75, 76

³⁵⁸ Bilal Aksoy, *a.g.e.*, s. 76; Ertuğrul Danık, *a.g.e.*, s. 23

³⁵⁹ "Tunceli", *a.g.a.*, s. 7294; Yusuf Cengiz, *a.g.e.*, s.12

içerisine girmiştir³⁶⁰. Tunceli bölgesine kadar sınırları uzanan ve Çemişgezek'i de içerisine alan coğrafyaya kadar uzanan Kapadokya Krallığı bir süre daha Roma ve Pontus/Part bölgeleri arasında tampon bölge olarak varlığını devam ettirmiş, ancak Roma İmparatoru Vespasianus zamanında M.Ö. 55 senesinde Kapadokya Krallığı'nın bir kısmı Roma topraklarına katılmıştır³⁶¹.

İskender'in ölümünden sonra ülke, komutanları arasında üçe bölünmüştür. Bu bölünme sonucunda Çemişgezek havalisi General Selevkos'un egemenliği³⁶² bir başka kaynağa göre ise Doğu Anadolu Asya Krallığı³⁶³ içerisinde kalmıştır³⁶⁴. I. Selevkos'tan dolayı adının Selevkoslar/Selefkoslar olarak ya da Selevkidler/Selökidler olarak bilinen yeni imparatorluk devrinde Doğu Anadolu Bölgesi, dolayısıyla Çemişgezek yöresi, Büyük Ermenistan ve Sophane/Dzopk gibi³⁶⁵ haraç veren bağımlı krallıklar tarafından bir süre idare edilmiştir. Daha sonra III. Antiokhos döneminde egemenlik tam anlamıyla Selevkosların eline geçmiştir³⁶⁶. General Selevkos Antakya şehrini kurup buraya göç edince Çemişgezek yöresinde Selevkosların hâkimiyeti uzun sürmemiştir³⁶⁷. I. Selevkos'un (M.Ö. 306-280) egemenliği döneminde bölge büyük ölçüde gelişim göstermiştir³⁶⁸.

General Selevkos'un bölgeden ayrılmasından sonra oluşan boşluktan yararlanan yerel hanedanlıkların hâkimiyet kurmaya başladığı bu dönemde, en önemli hanedanlık Kars, Erzincan, Elazığ ve çevresine hâkim olan "Armenia Krallığı" olmuştur. M.Ö. 250 yılına kadar süren bu durum, Partların mahalli hanedanlıklara son vermesiyle sona ermiştir³⁶⁹. Selevkoslara ve yerli halkların Helenizme karşı bir tepkisi olarak ortaya çıkan

³⁶⁰ Bülent Güner-M.Dursun Çitçi, "a.g.m.", s. 26

³⁶¹ Ertuğrul Danık, *a.g.e.*, s. 24.

³⁶² Bilal Aksoy, *a.g.e.*, s. 76.

³⁶³ Burhan Kocadağ, *a.g.e.*, s. 46.

³⁶⁴ Birol Can, "a.g.m.", s. 34.

³⁶⁵ Mürüvet Harman, *a.g.e.*, s. 28.

³⁶⁶ Ertuğrul Danık, *a.g.e.*, s. 23; Hıdır Öztürk, *a.g.e.*, s. 1.

³⁶⁷ Abdullah Özbek, *a.g.e.*, s. 31.

³⁶⁸ Salim Cöhce, "Ermenistan'ın Tarihi Coğrafyası ve Ermeniler", *Türk-Ermeni Külliyyatı Tarihinde Türkler ve Ermeniler: İlkçağ ve Ortaçağ*, C.1, Ed. M. Metin Hülagü ve başk., Eds., Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s. 3.

³⁶⁹ Abdullah Özbek, *a.g.e.*, s. 31.

Partlar, Selevkoslarla yaşanan şiddetli çatışmaların sonucunda bölgeyi hâkimiyetleri altına alırlar³⁷⁰. Selevkoslar, Akdeniz'den Hindistan'a kadar yayılım gösterebilir de Medya (İran Azerbaycanı) ile Kapadokya arasında tam anlamıyla egemenliklerini kuramamışlardır. Bu bölgede gücü elinde bulunduran Araks Artavasd'ın M.Ö. 301 yılında yerini Artades alır. Daha sonra M.Ö. 240' da Arsames bu kez aynı göreve gelir. Arsames güçlü yönetimiyle ülkesini siyasi mültecilerin sığınacağı bir ülke konumuna getirmiş, örneğin Selevkos Kralı olan II. Antiokhos M. Ö. 228 yılında bir yenilgi üzerine Arsames'e sığınmıştır. Selevkosların Baktriya (Afganistan) satrabı Diadotos M.Ö. 255' de bağımsızlığını ilan etmiş, Partria (Horasan) satrabı Andragoras' da bağımsızlık için girişimde bulunmuş fakat Partlar buna izin vermeyerek kendi devletlerini kurmuşlardır³⁷¹.

M.Ö. 190 yıllarında Romalılar'ın Anadolu'ya akınlar yapması sonucunda yenilen Selevkoslar, M.Ö. 188 yılında "Apamenia" barışını yapmak durumunda kalmış ve bölgede bulunan Ermeni Satrapları da bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir³⁷². Selevkos krallarından III. Antiokhos zamanında doğuda yer alan bu satraplar arasında Antropaten ve Zariadres' de vardır. Bunların denetimi altında Araks ve Fırat satraplıkları bulunmaktadır. M.Ö. 170 yılında Araks Satraplığı'nı Artaksias genişleterek Murat Irmağına dek yayılmıştır. Bu tarihten sonra giderek egemenlik sahasını genişleten Araks Krallığı Tunceli bölgesinin büyük bir kısmını da ele geçirmiştir. Tunceli ve Elazığ bölgesinin hâkimi Sophen Krallığı'ndan aldıkları bu topraklar ile hâkimiyetlerini pekiştirip daha sonra diğer çevre bölgelere akınlar düzenlemişlerdir. Sophen Krallığı'nı etkisizleştiren Araksılar, bölgede Selevkoslara meydan okuyacak noktaya gelmişlerdir. Araks Krallığı farklı etnik kökenden gelenlerin oluşturmuş olduğu bir yapıydı. Krallığın içerisinde uzunca bir çekişme dönemi yaşanmış ve buna Partlar son vermiştir³⁷³.

M. Ö. 250 – M.S. 226 yılları arasında rahip kralların etkisi altında yönetilen Partlar, Selevkoslar devrinde kurulmuştur³⁷⁴. Selevkosların doğuyu Hellenleştirmelerine

³⁷⁰ Salim Cöhlce, "Ermenistan'ın Tarihi Coğrafyası ve Ermeniler", *Türk-Ermeni Külliyyatı Tarihte Türkler ve Ermeniler: İlkçağ ve Ortaçağ*, C.1, Ed. M. Metin Hülagü ve başk., Eds., Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s. 3.

³⁷¹ Bilal Aksoy, *a.g.e.*, s. 79.

³⁷² Ertuğrul Danık, *a.g.e.*, s. 23.

³⁷³ Bilal Aksoy, *a.g.e.*, s. 79, 80.

³⁷⁴ Burhan Kocadağ, *a.g.e.*, s. 46.

tepki olarak ortaya çıkmıştır³⁷⁵. Kurucusu I. Arsak olan ve bundan dolayı tarihte Arsaklar diye de anılan Partlar³⁷⁶, kültürel açıdan Medler ile benzerlik gösteren³⁷⁷, M.Ö. II. yüzyılın başında Akdeniz Bölgesi'nde yeni bir güç olarak ortaya çıkmış İranlı bir kavimdir. Birkaç yüzyıl Romalıların amansız bir rakibi olmuştur. Toros Dağları'nın doğusuna itilmiş olan Selevkoslar, M.Ö. 188 yılında Partlarla mücadele etmiş ancak iç sorunlarından ötürü Partların batıya ilerleyişlerini durduramamışlardır. M.Ö. 129 yılında Part Kralı II. Phraates, Selevkos ordusunu tamamen yok ederek Fırat'ın doğusundaki tüm toprakların Partların eline geçmesini sağlamıştır³⁷⁸. Yine Part Kralı II. Mitridates (M.Ö. 123-88) Yukarı Fırat Boyları³⁷⁹ ile Tunceli yöresini egemenliği altına almış³⁸⁰, Araksları M.Ö. 120 yılında yenilgiye uğratmıştır. Artık Arakslar prenslikler halinde varlıklarını devam ettirmişlerdir. Bu prensliklerden birini de Artavasd'ın oğlu Tigran (Dikran) yönetmiştir³⁸¹. Tigran, M.Ö. 89 yıllarında Çemişgezek'in de içerisinde bulunduğu Sophen (Tunceli-Elazığ) Krallığı'nı hâkimiyeti altına alarak Kapadokya'ya kadar ilerlemiştir. Tigran'ın liderliğindeki Arakslar, Pontuslular ve Partların bir kısım topraklarını ele geçirerek³⁸², Ön Asya'da en güçlü devlet haline gelmişlerdir. Bu devletin sınırları Medya'dan, Kilikya'daki Toroslara, güneyde Şeria Nehri'ne kadar uzanmıştır. Araks Krallığı M.Ö. 70' li yıllarda en parlak devrini yaşamıştır³⁸³. Bir dönem yerel Araks Krallığı'nın egemenliği altında bulunan Çemişgezek yöresi, Roma Ordusunun M.Ö. 53 yılında Partlara yenilmesi üzerine, Part hâkimiyeti içerisine girmiştir. Artık bölge M.S. III. yüzyıla değin Roma ve Part mücadelelerine sahne olmuştur³⁸⁴. Partlar, Araks hanedanlarının ve bölgedeki Ermeni prensliklerinin üzerinde baskılar kurarak, Çemişgezek'in de içerisinde yer aldığı Doğu Anadolu topraklarında hâkimiyet

³⁷⁵ Yusuf Kılıç, "Partlar", *Yeni Türkiye Dergisi*, S. 43, 2002, s. 178.

³⁷⁶ Bilal Aksoy, *a.g.e.*, s. 79.

³⁷⁷ Burhan Kocadağ, *a.g.e.*, s. 46.

³⁷⁸ Elmar Schwertheim, *a.g.e.*, s. 74.

³⁷⁹ Yusuf Kılıç, "Partlar", s. 178.

³⁸⁰ Bilal Aksoy, *a.g.e.*, s. 79; Bülent Güner-M.Dursun Çitçi, "a.g.m.", s. 26

³⁸¹ Bilal Aksoy, *a.g.e.*, s. 79, 80.

³⁸² Ertuğrul Danık, *a.g.e.*, s. 23.

³⁸³ Bilal Aksoy, *a.g.e.*, s. 80.

³⁸⁴ Muhammet Beşir Aşan, *a.g.e.*, s. 23.

kurmuşlardır³⁸⁵. Kısmen turani bir kavim³⁸⁶ olduğu da ileri sürülen Partlar M.S. 50 yılına doğru Doğu Anadolu'yu da kapsayacak şekilde Karadeniz'den İndus Nehri'ne kadar bütün Asya'nın hâkimi olmuşlardır. Partlar, Roma ile Hindistan arasındaki geçiş güzergâhında bulunması sayesinde büyük bir refaha kavuşmuştur³⁸⁷. M.S. 226 yılına kadar bölgede süren Roma-Part çekişmesi, Sasanilerin liderleri Ardeşir (Sasan'ın torunu) zamanında son Part hükümdarı V. Artabanus'a isyan edip³⁸⁸ Partları ortadan kaldırmasıyla, yerini Roma-Sasani mücadelesine bırakarak yeni bir dönem başlamıştır. Sasaniler, yaklaşık 476 yıl İran'da hüküm süren Partlara son verdikten sonra, Romalılar ile bir antlaşma yaparak bölgedeki toprakları kendi aralarında paylaşmışlardır. Bu paylaşımında Tunceli ve çevresi Büyük Roma İmparatorluğu içerisinde kalmış ve böylelikle Çemişgezek yöresinde de Roma egemenliği dönemi başlamıştır³⁸⁹.

M.Ö. 180 yıllarında Trakya Bölgesi'nden Anadolu'ya gelerek Kızılırmak yayı içerisinde yerleşen Galat oymakları ve yine Anadolu'yu ele geçirmek için çalışmalar yapan Romalılar, Kapadokya Krallığı üzerinde baskı kurmaya başlamışlardır. Krallığın kuzeyindeki komşusu olan Pontus Krallığı'nın, Roma'nın uydusuymuş gibi bir politika izlemeye başlayan Kapadokya Krallığı'na karşı çıkarak M.Ö. 100'lü yıllarda bölgeyi istila etmeye çalıştığı anlaşılmaktadır. Pontus Kralı VI. Mithridates Evpator, Romalılar karşısında etkisiz kalmıştır. Fakat doğuda Araks Prensi Tigran'ın desteğini alarak bölgeye bir süre hâkim olmuşsa da³⁹⁰, Romalı komutan Sulla, Part Kralı Arsakes'in elçisi Oroaranes (Orabazus) ile bir araya gelerek her iki devletin sınırının Fırat Nehri olması konusunda sözlü olarak anlaşmış³⁹¹, böylece Mitridates-Tigran işbirliğini M.Ö. 92 yılında çöktürmüştür³⁹². Ancak buna rağmen Roma'nın Anadolu egemenliği Fırat'ın batısındaki

³⁸⁵ "Tunceli", *a.g.a.*, s. 7295.

³⁸⁶ Yusuf Kılıç, "Partlar", s. 180.

³⁸⁷ Burhan Kocadağ, *a.g.e.*, s. 47.

³⁸⁸ Oktay Akşit, *Roma İmparatorluk Tarihi*, (M.S. 193-395), İstanbul Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1970, s. 87; Yusuf Kılıç, "Partlar", s. 180.

³⁸⁹ Abdullah Özbek, *a.g.e.*, s. 31.

³⁹⁰ Birol Can, "a.g.m.", s. 35.

³⁹¹ Mehmet Ali Kaya, "Anadolu'da Roma Egemenliği ve Pompeius'un Siyasal Düzenlemeleri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 13, S. 1, 1998, s. 163.

³⁹² "Tunceli", *a.g.a.*, s. 7294.

bölgelerde bile tamamen söz konusu değildir³⁹³. Çemişgezek-Tunceli bu dönemde Tigran'ın hâkimiyeti içerisinde bulunmuştur. Araks Krallığı'nın kaydettiği bu aşama karşısında batıda gücünü arttıran Roma İmparatorluğu, bu duruma kayıtsız kalmayarak M.Ö. 69 yılında Lukullus idaresindeki bir orduyu Tigran üzerine göndererek Melitene (Malatya), Sophane³⁹⁴ (Tunceli – Elazığ) bölgelerini yağmalamış ve Meyyâfarikin (Silvan) yöresine dek ilerlemişlerdir³⁹⁵. Yaşanan çatışmalardan sonra Tigran bir süre sonra hem kendisi hem de devleti, Roma hükümdarı Pompeius'a boyun eğmiştir³⁹⁶. Pompeius, Sophane bölgesini yönetmesi için Kapadokya kralı Ariobarzanes'i görevlendirmiştir³⁹⁷. Çemişgezek bu dönemde bu valinin idaresi içerisinde kalmıştır.

Roma hükümdarı Pompeius'un iktidarında, Fırat'ın batısı tamamen Roma topraklarına katılmıştır. Fırat Nehri'nin doğu kıyıları boyunca uzanan bölgeye ise daha kolay hükmedebilmek için, tampon bölge oluşturularak vasal krallar yerleştirilmiştir³⁹⁸. Pompeius'un M.Ö. 65/4 yıllarında Amisos'ta³⁹⁹ (Samsun) gerçekleştirdiği hükümdarlar toplantısında sınır ve iç ilişkilerin düzenlenmesi konusu yeniden ele alınmış⁴⁰⁰ buna göre bu dönemde Part İmparatorluğu'na sınır oluşturan Fırat Nehri'ne, artık Roma ile iyi ilişkiler içerisinde olan tampon ülkeler üzerinden ulaşılabileceği belirtilmiştir. Bu ülkeler arasında Ermenistan, Sophane, Gordyene ve Osrhoene krallıkları ile iç işlerinde serbest ancak diğer konularda Roma'ya bağlı olan Kommagene Krallığı da vardır⁴⁰¹. Böylece Sophane Krallığı içinde yer alan Çemişgezek'te Roma'ya bağlı yerel yöneticiler tarafından bu dönemde idare edilmiştir. Romalıların M.S. 20 yılından sonra doğuda yaptığı düzenlemeler ile bölgeye asker vali (legat) atanmış ve bir süre sonra bölge vilayet

³⁹³ Mehmet Ali Kaya, “Anadolu’da Roma Egemenliği ve Pompeius’un Siyasal Düzenlemeleri”, s. 163

³⁹⁴ Murat Arslan, *Mithradates VI Eupator Roma’nın Büyük Düşmanı*, İstanbul, 2007, s. 293.

³⁹⁵ Bilal Aksoy, *a.g.e.*, s. 80.

³⁹⁶ Ertuğrul Danık, *a.g.e.*, s. 23; Elmar Schwertheim, *a.g.e.*, s. 68; Charles Freeman, *a.g.e.*, s. 404; Kerim Altuğ, *Yazılı Kaynaklar ve Arkeolojik Verilerin Işığında Yukarı Fırat (Kappadokia) Sınırı “Roma Dönemi”* İstanbul. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2004, s. 3.

³⁹⁷ Rene Grousset, *a.g.e.*, s. 96; Murat Arslan, *a.g.e.*, s. 492.

³⁹⁸ Kerim Altuğ, “*a.g.t.*”, s. 353.

³⁹⁹ Mehmet Ali Kaya, “Anadolu’da Roma Egemenliği ve Pompeius’un Siyasal Düzenlemeleri”, s. 165

⁴⁰⁰ Murat Arslan, *a.g.e.*, s. 484.

⁴⁰¹ Elmar Schwertheim, *a.g.e.*, s. 78.

statüsü⁴⁰² içerisine alınmıştır⁴⁰³. Aynı zamanda “Armenia Minor” (Küçük Ermenistan) olarak adlandırılan bölge, Kapadokya Eyaleti içerisinde yer almıştır⁴⁰⁴. Bir kaynaktan Roma hükümdarı Vespasian’ın (M.S. 69-79), M.S. 72 yılında doğuda Armenia kralını tahtından azlederek burayı ve Kapadokya’yı “Galatia Eyaleti” ile birleştirerek bölgeye lejyonları⁴⁰⁵ yerleştirdiği belirtilmektedir. Bölgede vasal krallıklar yoluyla sağlanmaya çalışılan emniyet ve düzen artık Roma lejyonlarının varlıkları ile sağlanma yoluna gidilmiştir⁴⁰⁶. Böylelikle Çemişgezek’in de içerisinde olduğu bölgede doğrudan Roma hâkimiyeti başlarken⁴⁰⁷ Roma’nın Anadolu üzerindeki egemenliği sağlamlaştırmıştır⁴⁰⁸. Roma bölgede iskân amacından çok, askeri yönden güçlü olmayı ön plana çıkarmıştır⁴⁰⁹.

Roma döneminde Çemişgezek’inde içerisinde bulunduğu Küçük Ermenistan bölgesi, Kapadokya (Kappadokia) eyaletinin M.S. 113 yılında Galatia Eyaleti’nden ayrılıp tekrar ayrı bir eyalet yapılması üzerine bu eyaletin bir parçası olmaya devam etmiştir⁴¹⁰.

Roma hükümdarı Marcus Aurelius (M.S. 161-180) döneminde Partların, Roma’nın Kapadokya Valisi’ni öldürüp Armenia tahtına kendi adayını oturtması üzerine, Romalılarla Partlar arasında Armenia’nın kontrolü meselesi yüzünden “Armenia ve Parthia (*bellum Armeniacum et Parthicum*)” adını alan savaş meydana gelmiştir. M.S.

⁴⁰² Yusuf Cengiz, *a.g.e.*, s. 12.

⁴⁰³ “Tunceli”, *a.g.a.*, s. 7294.

⁴⁰⁴ Birol Can, “a.g.m.”, s. 36; “Tunceli”, *a.g.a.*, s. 7295.

⁴⁰⁵ Erken imparatorluk döneminde üç bölümden oluşan Roma ordusunun bölümlerinden biri Lejyonlar (legiones) dır. Lejyonlar merkezden uzakta görev yapmışlardır. Lejyonlar Roma vatandaşı askerlerden kurulu olma zorunluluğu olsa da daha sonra bu gereklilik doğunca ihlal edilebilmiştir. Mehmet Ali Kaya, “Roma Lejyonları ve Anadolu”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 24, S. 37, 2005, s. 88. Bir lejyonda yaklaşık 6000 asker bulunmaktaydı. Oktay Akşit, *Roma İmparatorluk Tarihi*, (M.Ö. 27-M.S. 192), İstanbul Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1976, s. 54.

⁴⁰⁶ Oktay Akşit, *Roma İmparatorluk Tarihi*, (M.Ö. 27-M.S. 192), İstanbul Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1976, s. 146.

⁴⁰⁷ Ömer Kemal Ağar, *a.g.e.*, s. 26.

⁴⁰⁸ Gürkan Ergin, *Anadolu’da Roma Hâkimiyeti Direniş ve Düzen*, İstanbul, 2013, s. 75.

⁴⁰⁹ Birol Can, “a.g.m.”, s. 36.

⁴¹⁰ Mehmet Ali Kaya, “Anadolu’da Roma Eyaletleri: Sınırlar ve Roma Yönetimi”, *Ankara Ü. Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 24, S. 38, 2005, s. 21.

163 yılındaki savaşı Roma kazanarak Armenia yeniden kontrol altına alınmıştır⁴¹¹. Böylelikle Çemişgezek'in de içerisinde bulunduğu bölge kısa bir Part nüfuzu sonrası yeniden Roma etki sahası içerisine girmiştir.

Roma ordularının Doğu Anadolu'ya seferleri ve yine Partların da eski güçlerinden uzak olmaları bölgede yaşayan insanlar arasındaki ekonomik krizi derinleştirmiş, halk yoksulluk içerisine düşmüştür. Bu karışık durumdan yararlanan Persepolisli prensler 226 yılında I. Ardeşir öncülüğünde Arsaklardan (Part) Kral Artaban'a karşı ayaklanmış ve Part hanedanlığına son verilerek toprakları üzerinde Sasani hâkimiyeti kurulmuştur⁴¹². I. Ardeşir'in babası, 212-224 yılları arasında Fas Krallığı da yapan Babek'tir. Sasani hanedeanlığının adı Babek'in babası Sasan'dan gelmektedir. Partların mirasçısı olan Sasaniler, Roma ve sonrasında Bizans ile uzun süren bir mücadele dönemi yaşamışlardır. Sasanilerin Roma ve daha sonra da Bizans ile mücadelelerinin asıl merkezi Doğu Anadolu olmuştur. Bu bölgede bulunan Ermenilerin Romalılardan yana tavır almaları ve yine Ermenilerin burada Hristiyanlığı yayma çabaları, Zerdüşlüğü özümsemiş Sasaniler ile mücadelelerin ana nedenleri olmuştur⁴¹³.

M.S. 226 yılından sonra Partların yerini alan Sasaniler ile Roma arasında, bölgeye sahip olma mücadeleleri başlamıştır. Çekişme halinde olan bu iki devlet, M.S. III. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kuzeyden Anadolu'ya gelen, Akdeniz'e kadar saldırılar düzenleyen Gothlar karşısında, bölgedeki egemenliklerini korumak ve doğu sınırı meselesini görüşmek⁴¹⁴ için M.S. 297 yılında Nisibis'te (Nusaybin) bir araya gelmişlerdir⁴¹⁵. Bunun sonucunda yaptıkları barış antlaşması ile Armenia üzerinde Roma kontrolü sağlanmıştır. Dicle (Tigris) Nehri'nin karşısındaki bölgelerden olan Sophane'de Roma sınırları içerisine girmiştir. Böylelikle Sophane bölgesinde yer alan Çemişgezek ve çevresi de bir sınır hattı hüviyetine bürünerek Roma egemenliğine dâhil olmuştur⁴¹⁶. Bölge toprakları paylaşılmış olmasına rağmen bu iki devlet daha sonra yaptıkları antlaşmaya uymayarak birbirleriyle mücadeleye devam etmişlerdir. Sasaniler, önce

⁴¹¹ Oktay Akşit, *Roma İmparatorluk Tarihi*, (M.Ö. 27-M.S. 192), s. 226-228.

⁴¹² Burhan Kocadağ, *a.g.e.*, s. 47.

⁴¹³ Bilal Aksoy, *a.g.e.*, s. 85.

⁴¹⁴ Burhan Kocadağ, *a.g.e.*, s. 50.

⁴¹⁵ Birol Can, "a.g.m.", s. 36.

⁴¹⁶ Ernst Honigman, *a.g.e.*, s. 2; Oktay Akşit, *Roma İmparatorluk Tarihi*, (M.S. 193-395), s. 221.

Büyük Roma ile daha sonra Bizans ile mücadele etmiş fakat başlangıçta başarılı olamamışlarsa da sonrasında Bizans'ın iç meselelerinden yararlanarak durumu tersine çevirmişlerdir⁴¹⁷.

⁴¹⁷ Abdullah Özbek, *a.g.e.*, s. 31, 32.

1.2. ORTAÇAĞDA ÇEMİŞGEZEK

Roma İmparatoru I. Konstantinos'un (M.S. 324-337⁴¹⁸), başkent Roma'nın askeri amaçlar için sınırlardan uzak olması, cumhuriyet taraftarlarının çok olması ve başlıca tehlikelerin ülkenin doğusundan gelmesi gibi sebeplerle⁴¹⁹ imparatorluğu kademeli olarak ikiye ayırmış ve başkenti doğuya taşımıştır. Başkenti Konstantinopolis olan bölge Doğu Roma olarak isimlendirilmiştir⁴²⁰. İmparator I. Theodosios (379-395), ölümünden hemen önce İmparatorluğu iki oğlu arasında paylaştırmış, ülkenin batı yönetimini Honorios'a, doğuyu ise Arkadios'a vermiştir. Bu bölünmede birlik anlayışı devam ettirilerek fermanlar iki imparator adına çıkartılmışsa da 395 yılı Roma İmparatorluğu'nun kesin bölünme tarihi olmuştur⁴²¹. Tarihçiler daha sonra Doğu Roma'ya Bizans adını vermişlerdir.

395 yılında Roma İmparatorluğu'nun ikiye bölünmesiyle, Anadolu coğrafyası bütünüyle Doğu Roma'nın (Bizans) egemenlik sahası içerisinde kalmıştır. Böylelikle Tunceli-Çemişgezek yöresi de⁴²² Bizans'ın hâkimiyet sahası içerisine dâhil olmuştur⁴²³. Yaşanan bölünmeyle, merkezi otorite bölgede değişmiş olsa da sosyal yaşam açısından herhangi bir değişiklik olmamıştır. Fakat bölünme sırasında yaşanan otorite boşluğu bölgedeki farklı güçleri, buraları ele geçirme noktasında cesaretlendirmiştir⁴²⁴. Bölgede, Bizans dönemi hâkimiyetinin ilk yıllarındaki sıkıntılı süreç, Sasanilerin Doğu Anadolu üzerinde baskılarını artırmasına ve bölgede kontrolün zorlaştığı bir dönemin oluşmasına neden olmuştur⁴²⁵. Bizans'a bağlı federatif bir yapının sürdüğü Erzincan, Erzurum, Kars ve Kafkasya dolayları da I. Theodosios (379-395) zamanında tamamen Sasanilere

⁴¹⁸ Araştırmamızda yer alan Bizans hükümdarlarının iktidarda oldukları dönemlerin tarihleri uygulamada birlik olması açısından Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. Fikret Işıltan, TTK., Ankara, 2011, s.535 ve 536 da ki liste gözetilerek belirtilmiştir.

⁴¹⁹ Oktay Akşit, *Roma İmparatorluk Tarihi*, (M.S. 193-395) s. 272.

⁴²⁰ Mürüvet Harman, *a.g.e.*, s. 30.

⁴²¹ Sezgin Güçlüay, "Bizans İmparatorluğunda Toprak Sistemi İçerisinde Themalar (IV-VII. Yüzyıllar)", *Fırat Ü. Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, C. 9, S. 1, Elazığ, 2013, s. 72.

⁴²² Abdullah Özbek, *a.g.e.*, s. 31; "Tunceli", *a.g.a.*, s. 7295.

⁴²³ Bilal Aksoy, *a.g.e.*, s. 9; Ertuğrul Danık, *a.g.e.*, s. 25; Yusuf Cengiz, *a.g.e.*, s. 99; Celal Yıldız, *10. Yüzyıldan Günümüze Dersim Tarihi*, Ankara, 2014, s.17; Burhan Kocadağ, *a.g.e.*, s. 50.

⁴²⁴ Ertuğrul Danık, *a.g.e.*, s. 25.

⁴²⁵ Ertuğrul Danık, *a.g.e.*, s. 25; Mürüvet Harman, *a.g.e.*, s. 30.

bağlanmışır⁴²⁶. Böylelikle Çemişgezek ve çevresinde Sasani etkisi, daha çok hissedilir olmaya başlamıştır.

387 yılında Bizans ve Sasaniler arasında yapılan antlaşmada Doğu Anadolu bu iki devlet arasında paylaşılmıştır. Bölgenin büyük bölümü Sasani egemenliği içerisinde kalırken, Tunceli-Çemişgezek'in de içerisinde bulunduğu yaklaşık dörtte birlik kısım Bizans Devleti içerisinde kalmıştır⁴²⁷. Bir başka ifadeyle Fırat'ın batısı Bizans'ın, doğusu Sasanilerin hâkimiyetine girmiştir. Çemişgezek ve çevresinin egemenliği zaman içerisinde iki devlet arasında sürekli el değiştirmiştir⁴²⁸. Bölge Sasanilere bağlı marzbanlar⁴²⁹ ile Bizans'ın görevlendirdiği generaller tarafından yönetilmiştir⁴³⁰. Bölgeye hâkim oldukları dönemde Sasaniler, Roma ve Bizans gibi batılı devletlere karşı adeta doğunun savunucusu rolünü üstlenmişlerdir⁴³¹.

Bölgede, Sasaniler ile Bizans egemenliğindeki Ermeniler arasında mücadeleler yaşanmıştır. 301 yılında Hıristiyanlığı kabul eden Ermenilere karşı, kendi dinlerini kabul ettirmek isteyen Sasanilere, Ermeniler dini bağımsızlıklarını kabul ettirmişlerdir⁴³². Sasani hükümdarı I. Kubad (488-531), Ermenilerle 499 yılında bir antlaşma ile onları itaat altına almıştır. Bu antlaşmaya göre, Ermeniler Bizans'a karşı tavır alacaklar bunun neticesinde dini özgürlüklerini kazanacaklardır⁴³³. Bölgedeki Ermeni idareleri ile Sasaniler arasındaki mücadelelerde bölge insanları Ermenilere sadık kalmıştır. Bizans

⁴²⁶ Burhan Kocadağ, *a.g.e.*, s. 49.

⁴²⁷ Mürüvet Harman, *a.g.e.*, s. 30, 31.

⁴²⁸ Muhammet Beşir Aşan, *a.g.e.*, s. 23.

⁴²⁹ Abdullah Özbek, *a.g.e.*, s. 32; Marzban: Bölge valisi. Mehmet Özmenli, "V.-VI. Yüzyıllarda Bizans Devleti-Sasani Devleti-Ermeni Derebeylerinin Mücadeleleri ve Türkler", Çukurova Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C. 17, S. 3, 2008, s. 327; Marzban, İranlıların (Sasani) Ermenilerin yaşadığı bölgeleri idare eden sınır vilayetleri valileri olarak ta tanımlanmaktadır. Salim Cöhce, "Ermenistan'ın Tarihi Coğrafyası ve Ermeniler", *Türk-Ermeni Külliyyatı Tarihte Türkler ve Ermeniler: İlkçağ ve Ortaçağ*, C.1, Ed. M. Metin Hülagü ve başk., Eds., Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s. 5.

⁴³⁰ Güner Sağır, "Bizans İmparatorluğu Döneminde Anadolu'da Ermeni Yerleşimleri", *Türk-Ermeni Külliyyatı Tarihte Türkler ve Ermeniler: İlkçağ ve Ortaçağ*, C.1, Ed. M. Metin Hülagü ve başk., Eds., Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014 s. 184.

⁴³¹ Bilal Aksoy, *a.g.e.*, s. 88.

⁴³² Mürüvet Harman, *a.g.e.*, s. 31.

⁴³³ İman S. Rezaei, "V.VII. yüzyıllarda Bizans-Sasani İlişkileri", *İraniyat Dergisi/Journal of Iranian Studies*, S.1, No.1, 2016, s. 19, 20.

döneminde bölgedeki Ermeni hâkimiyetine son verildiğinde ele geçirilen Çemişgezek dâhil Dersim bölgesi halkından, Trakya'ya sürgün edilenler olmuş ve bunlar Bulgarlara karşı mücadelede asker olarak kullanılmışlardır. Bizans tüm çabasına rağmen bölgede kesin bir hâkimiyet kuramamıştır⁴³⁴.

Bizans'ın Ermeni eyaletini lağvetmesinden sonra bölge, Ermeni feodal beyler tarafından yönetilmiştir. Bizans, bunlara müdahale etmemiş ancak atadığı komutanlar aracılığıyla kontrol etme yoluna gitmiştir. Bizans İmparatorluğu V. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Ermenilere karşı bir asimilasyon politikası uygulamaya başlamıştır. İmparator I. Leon (457-474) döneminde başlayan, damadı Zenon (474-475 ve 476-491) devrinde yoğunlaşan bu politika karşısında, bölgeye hâkim durumunda olan Ermeni aşiretler isyan etmiş, Bizans etki sahası içindeki Sophane, Anzitene ve Asthianene deki Ermeniler ayaklanmışlardır. İmparator Zenon döneminde meydana gelen bu ayaklanma 482-488 yılları arasında sürmüştür ve Zenon tarafından güçlükle bastırılabilmiştir. Bundan sonra Zenon, Ermeni ailelerin elinde bulunan ve veraset yoluyla geçen toprak imtiyazlarına son vererek, bölgeye Bizans'tan memurlar atayarak bu imtiyazları onlara vermiştir⁴³⁵. Buradan anlaşılan o ki Sophane bölgesi içerisine giren Çemişgezek yöresindeki Ermeniler de bundan etkilenmiş ve bazı imtiyazlarını kaybetmişlerdir. Ayrıca 484 yılında Ermenilerin, Sasaniler ile mücadelelerinde Bizans sınırında bulunan Hanzit (Harput) Dzopk ve Haşdiank (Anzitene ve Sophanene) gibi birçok bölgeden adam toplama girişiminde bulunmalarından⁴³⁶ anlaşıyor ki Çemişgezek bu dönemde Ermeni feodal beyliklerin kontrolündedir.

Sasanilerin Doğu Anadolu'da ele geçirdiği toprakların çoğu I. Kubad (488-531) döneminde gerçekleşmiştir. I. Kubad, Erzurum (Theodopolis) ve Diyarbakır (Amida) kentlerini Bizans'tan alarak etki sahasını Çemişgezek'in de içerisinde yer aldığı Tunceli bölgesine kadar genişletmiştir. Ancak Çemişgezek'in de içerisinde olduğu yörenin coğrafik özelliklerinin olumsuzluğu, bütün devletler açısından olduğu gibi Sasanileri de etkileyerek yörede tam bir hâkimiyet kurulmasını zorlaştırmıştır. I. Kubad, İstakhr

⁴³⁴ M. Nuri Dersimi, *a.g.e.*, s. 73, 74.

⁴³⁵ Rene Grousset, *a.g.e.*, s. 225, 226; Engin Öztürk, "Bizans İmparatorluğu Devrinde Anadolu'da Ermeniler (330-641)", İzmir Katip Çelebi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2017, s. 79, 80.

⁴³⁶ Mürüvet Harman, *a.g.e.*, s. 32.

(Persepolis) kentinde ortaya çıkan Mazdek⁴³⁷ adlı din reformcusunun “mülkiyetin hakça paylaşımı” şeklindeki görüşlerini benimsemiştir. Bu durum yüksek zümrelerin ve imtiyazlı kesimin hoşuna gitmeyerek isyanlar çıkarmalarına neden olmuştur. Bunun sonucunda I. Kubad 497 yılında tahtan indirilmiş ve yerine Camasp getirilmişse de bir süre sonra damadı olduğu Akhunların desteğini alarak tekrar tahta oturmuştur. I. Kubad Camasp’ı tutuklasa da, sonrasında onu Ermeniye Valiliği’ne atamıştır. Çemişgezek’ in de dâhil olduğu bölge bir süre Camasp’ın valiliği içerisinde idare edilmiştir⁴³⁸.

527 yılında I. Justinianos (527-565) Bizans tahtına çıkmış ve kuvvetlerinin büyük bir kısmını batıya sevk etmiştir. Bizans batıda parlak başarılar elde etmiştir. Ancak bu başarılar devletin ekonomik olarak sorunlar yaşamasına, ayrıca orduların batıya sevk edilmesi üzerine de doğunun Sasanilerin istilasına açık hale gelmesine neden olmuştur⁴³⁹. Bir başka kaynağa göre ise, I. Justinianos doğu sınırını güvenli hale getirip, batıda sefer yapabilme isteğinden dolayı Sasanilerle antlaşma zemini aradığı ifade edilmektedir⁴⁴⁰. Çemişgezek-Tunceli yörelerini de kapsayan hudut bölgelerinde yaşanan çatışmalar sebebiyle, bölgenin sürekli farklı güçlerin eline geçmesinden dolayı, 532 yılında İmparator I. Justinianos, Sasaniler ile “Ebedi Barış” olarak⁴⁴¹ nitelendirilen bir antlaşmayı imzalamıştır. Fakat buna kendisi sadık kalmamıştır. Tekrar başlayan mücadeleler sonucunda yapılan antlaşma ile Fırat (Euphrates) Nehri sınır olarak kabul edilmiştir. Malatya dâhil Fırat’ın batı tarafı Bizans’ın, doğu kısmında kalan tüm yöreler ise Çemişgezek-Tunceli, Elazığ dâhil Sasanilere bırakılmıştır. Bölge, Bizans ve Sasani devletleri arasındaki mücadelelerden ötürü sürekli el değiştiren bir devri yaşamıştır⁴⁴².

⁴³⁷ Mezdek b. Bâmdâd, Sasaniler döneminde İran’da Kubâd’ın saltanatı sırasında yaşamış, bir çeşit komün toplum yapısını savunan reformisttir. Asıl adının “İndarazar” olduğuda söylenmektedir. Kenan Has, “Mezdekiyye” *TDV. İ.A, C, 29*, Ankara, 2004, s. 523.

⁴³⁸ Bilal Aksoy, *a.g.e.*, s. 86, 87.

⁴³⁹ İman S. Rezaei, “a.g.m.”, s. 20, 21.

⁴⁴⁰ Gürhan Bahadır, “Anadolu’da Bizans-Sasani Etkileşimi (IV.-VII. Yüzyıllar)”, *Turkish Studies*, C. 6, S.1, 2011, s. 714.

⁴⁴¹ Ertuğrul Danık, *a.g.e.*, s. 25; Mehmet Özmenli, “V.VI. Yüzyıllarda Bizans Devleti-Sasani Devleti-Ermeni Derebeylerinin Mücadeleleri ve Türkler”, *Çukurova Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 17, S. 3, 2008, s. 329.

⁴⁴² Bilal Aksoy, *a.g.e.*, s. 99.

Bizans İmparatoru I. Justinianos (527-565) döneminde Sasaniler ile barış yapıldıktan bir süre sonra bölge yeniden Bizans hâkimiyeti içerisine girmiş, ülkenin doğu topraklarında sukunet kısmen sağlanmıştır. Doğu bölgesinde kalıcı olabilmek için Ermeniler kilit rol oynadığından, İmparator I. Justinianos, Ermenilerin yaşadığı bölgelerde bazı reformlar yapmıştır. 18 Mart 536 tarihinde çıkarttığı bir kanunla⁴⁴³ Ermeni bölgesini yeniden idari açıdan şekillendirmiştir. Bu idari yapılandırma içerisinde bölge dört yönetim bölgesine ayrılmıştır. Çemişgezek'in de içerisinde yer aldığı Sophane, Azitene, Balabitene (Palu) ve Asthianene'yi kapsayan coğrafyada IV. Ermenistan Eyaleti⁴⁴⁴ (Armenia Quarta) oluşturulmuştur. Bölge, önceden yönetimin veraset yoluyla geçtiği Ermeni aileler tarafından idare edilirken, bu kanunla veraset sistemi kesin olarak kaldırılmıştır. Böylelikle Bizans devlet adamları eyaletlere atanarak bölgenin güvenliği sağlanmaya çalışılmış ve yine Ermenileri kontrol altında tutarak Sasaniilere karşı birlikte mücadele etmek amaçlanmıştır⁴⁴⁵. Ayrıca I. Justinianos eyaletlerdeki askeri ve sivil otoritelerin birbirinden ayrı olan yönetim anlayışlarının yerine, bu iki yetkinin birleştirildiği bir yönetim örgütü oluşturmaya çalışmıştır. Bu uygulamada, bazı eyaletlerde askeri bazılarında ise sivil iradenin yetkisi öne çıkarılmıştır. Yine sivil ve askeri otoritenin arasında çıkabilecek sıkıntıları önlemeye yönelik düzenlemeler de yapılmıştır⁴⁴⁶.

Hız. Peygamber'in adaletini örnek gösterdiği bir hükümdar⁴⁴⁷ olan Nuşirevan - Adil olarak bilinen ve aynı zamanda Sasani hükümdarı I. Kubad'ın oğlu olan I. Hüsrev'in (531-579) iktidarda kaldığı 48 yıllık dönemde Sasaniler en parlak dönemlerinden birini yaşamıştır. Çemişgezek ve çevresi onun zamanında yeniden Sasani etki sahası içerisine girmiştir⁴⁴⁸. Sasani hükümdarı Nuşirevan'ın 579 yılında ölümü üzerine devlet içerisinde ki aksamalar Bizans'ın işine yaramıştır. Doğu Anadolu büyük ölçüde Bizans'ın egemenliğine girerken Çemişgezek ve çevresi de bir kez daha Bizans'ın egemenliği

⁴⁴³ Ernst Honigman, *a.g.e.*, s. 14; Rene Grousset, *a.g.e.*, s. 230, 231.

⁴⁴⁴ Mürüvet Harman, *a.g.e.*, s. 32, 33.

⁴⁴⁵ Engin Öztürk, "*a.g.t.*", s. 89, 90.

⁴⁴⁶ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. Fikret Işıltan, TTK., Ankara, 2011, s. 68; Sezgin Güçlüay, "*a.g.m.*", s. 73.

⁴⁴⁷ Ahmet Şimşirgil, "Nuşirevan", *Tarih ve Medeniyet Dergisi*, S. 57, Aralık 1998, s. 54.

⁴⁴⁸ Bilal Aksoy, *a.g.e.*, s. 86.

içerisine dâhil olmuştur⁴⁴⁹. Bizans İmparatorluğu, Çemişgezek ve çevresinin de içerisinde yer aldığı bölgede hâkimiyet kurabilmek için Sasaniler ve farklı devletlerle mücadele etmiştir. Bizans'ın bölgeye 591 yılında tamamen hâkim olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁵⁰ Bizans İmparatoru Flavios Mavrikios Tiberios (582-602) zamanında, bölgedeki Ermeni eyaletleri idari açıdan yeniden düzenlenerek “Mesopotamia” (Mezopotamya) adını almıştır⁴⁵¹.

İmparator Heraklios zamanında (610-641) vücuda getirilen themalar Ortaçağ Bizans Devleti'nin temelini oluşturmuştur⁴⁵². Heraklios, Bizans idaresini ele aldığı anda devlet siyasi, ekonomik ve askeri açıdan sıkıntılar yaşıyordu. Devletin içinde bulunduğu bu zor durumdan kurtarmak için Heraklios, batıda Kartaca ve Ravenna eksarkhlıklarında (Kuzey Afrika ve batıdaki Bizans illeri) uygulanan askeri idare sistemini doğuda da uygulamaya koymuştur. Böylece Anadolu'nun kuzey batısında Opsikion, Doğu Anadolu'da Armeniakon, Batı Anadolu'dan başlayarak Orta Anadolu'yu kapsayan bölgede Anatolikon themaları ile Anatolia civarında Kibyrraioton (Karabision) adlı deniz teması⁴⁵³ oluşturulmuştur⁴⁵⁴. Çemişgezek yöresi “Armeniakon Theması” içinde yer almıştır. Daha sonra yöre yeni düzenlemelerle oluşturulacak “Mezopotamya Theması” (Roma Mezopotamyası) içerisinde de kalmıştır⁴⁵⁵.

625 yılında imparator Heraklios devrinde, Sasanilere karşı yapılan savaşta Bizans mağlup olmuştur. Ancak buna rağmen Bizans Çemişgezek'in de dâhil olduğu bölgedeki birçok kentte, halka baskılar yapmıştır. Bizans bu savaşta Kelkit Vadisi'nde bulunan Laz, Gürcü ve Abazaların desteğini almalarına rağmen, önce Anadolu'ya gelen Avarların saldırısına maruz kalmış, sonrasında ise Şahbaraz'ın komuta ettiği Sasani askerleri karşısında büyük bir hezimete uğramışlardır. Bizans bu mücadelede Hazarlar ile ittifak

⁴⁴⁹ Güner Sağır, “a.g.m.”, s. 186; Bilal Aksoy, *a.g.e.*, s. 94; Ertuğrul Danık, *a.g.e.*, s. 25.

⁴⁵⁰ Abdullah Özbek, *a.g.e.*, s. 32.

⁴⁵¹ Mürüvet Harman, *a.g.e.*, s. 33.

⁴⁵² Georg Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 99.

⁴⁵³ Sezgin Güçlüay, “a.g.m.”, s. 83; Mehmet Ertan Bamyacı, Sezgin Güçlüay, “İmparator Herakleios Dönemi (610-641) Bizans İmparatorluğu'nun Genel Ekonomisi ve Ticaret Politikası”, *Fırat Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 28, S. 1, 2018, s. 284.

⁴⁵⁴ Işın Demirkent, “Herakleios”, *TDV. İ.A.*, C.17, İstanbul, 1998, s. 210, 211.

⁴⁵⁵ Muhammet Beşir Aşan, *a.g.e.*, s. 23; Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, İstanbul Ü. Yayınları, İstanbul, 1944, s. 32, 33.

yaparak, Sasaniilere karşı Doğu Anadolu’da mücadele etmişlerdir⁴⁵⁶. 627 yılında imparator Heraklios’un İran’a büyük seferi başlamıştır. 628 yılında İran’ın önemli kentlerinden Dastagerd’in ele geçirilmesi ve Sasani İran Şahı II. Hüsrev’in (590-628) tahtından düşürülerek öldürülmesi neticesinde, yerine geçen oğlu II. Kubâd (II. Kavâd) hemen Bizans ile bir antlaşma yaparak, Armenia, Roma Mezopotamyası, Suriye, Filistin ve Mısır gibi yerlerin Bizans İmparatorluğu’na iade edilmesini kabul etmiştir⁴⁵⁷. Böylelikle o dönemde Roma Mezopotamya’sı içerisinde yer alan Çemişgezek’in egemenliği yeniden Bizans’ın eline geçmiştir⁴⁵⁸. Sasaniiler daha sonra bu yöreyi yeniden ele geçirip İstanbul’a kadar uzansalar da Müslüman Araplar tarafından tarihten silinmişlerdir⁴⁵⁹. Çemişgezek’in de içerisinde olduğu Yukarı Fırat Havzası, İslam hâkimiyetine girmeden önce, yüzyılları bulan zaman içerisinde Bizans-Sasani mücadelelerine sahne olmuştur. Bu savaşlar ve çekişmeler neticesinde her iki devlet de zayıf düşmüştür. Bu durum Arapların Anadolu içlerine kadar girmelerine zemin hazırlamıştır⁴⁶⁰. Bizans bölgeyi hâkimiyeti içerisinde tutmak için kaleler inşa ederek, Balkanlardan getirdikleri askerlerle buraları tahkim etmişlerdir. Böylelikle Arap akınlarına karşı bir üs olarak bölgeyi kullanmışlardır⁴⁶¹. Çemişgezek Bizans döneminde müstahkem bir kale konumunda olmuştur⁴⁶². Çemişgezek-Dersim bölgesi, Arapların yöreye gelmesi ile beraber Bizans-Arap mücadelesi içerisinde sık el değiştirmiştir. Bölge bu dönemde, ister Hristiyan olsun isterse de Müslüman olsun özellikle resmi din karşıtlarının sığındığı bir yer olma özelliği de göstermiştir⁴⁶³.

Bizans dönemindeki ağır vergilerden bunalan Anadolu halkı için İslamiyet bir umut kaynağı olmuş, bölgedeki birçok eyalet valileri Bizans’a tavır alırken, farklı etnik

⁴⁵⁶ Bilal Aksoy, *a.g.e.*, s. 95; Şahin Uçar, *Anadolu’da İslâm-Bizans Mücadelesi*, İstanbul, 1990, s. 55.

⁴⁵⁷ Georg Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 96.

⁴⁵⁸ Burhan Kocadağ, *a.g.e.*, s. 50, 51; “Tunceli”, *a.g.a.*, s. 7295.

⁴⁵⁹ Ertuğrul Danık, *a.g.e.*, s. 25.

⁴⁶⁰ Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, Çev. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, 2009, s. 72; Georg Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 103; Muhammet Beşir Aşan, “Yukarı Fırat Havzası Ortaçağ Yüzey Araştırması”, *Uluslararası XI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Ankara, 1994, s. 778; Gürhan Bahadır, “Anadolu’da Bizans-Sasani Etkileşimi (IV.-VII. Yüzyıllar)”, *Turkish Studies*, C. 6, S. 1, 2011, s. 718.

⁴⁶¹ Muhammet Beşir Aşan, “Yukarı Fırat Havzası Ortaçağ Yüzey Araştırması”, s. 779.

⁴⁶² Zeki ARIKAN, “a.g.m.”, s. 104, 105.

⁴⁶³ İbrahim Yılmazçelik, *a.g.e.*, s. 20.

unsurlardan oluşan Bizans ordusundaki Slavlar Araplardan yana tavır alarak Bizans’a karşı zaman zaman mücadele içerisine de girmişlerdir. Bizans-Arap mücadelesinde bölge ekonomik açıdan giderek daha kötüleşmiş, bu da halkın bölgede sık sık isyan etmesine neden olmuştur. VII. yüzyılda yoğunlaşan isyanlar, Çemişgezek’in de içerisinde yer aldığı Tunceli bölgesinde daha bir sık yaşanmıştır. İsyanlar VIII. ve IX. yüzyıllara kadar farklı zamanlarda sürmüştür⁴⁶⁴.

Hiz. Ömer Devri’nde (634-644) İran üzerine yapılan seferde İslam Ordusu’nun 636 yılında Kadisiye⁴⁶⁵, 642 yılında Nihavend⁴⁶⁶ savaşıyla İran kuvvetlerini yenilgiye uğratması, Tunceli yöresine de hâkim olan ve yaklaşık 400 senelik bir geçmişi olan Sasanilerin tarihten silinmesine neden olmuştur.⁴⁶⁷ Sasanilerin yıkılmasından sonra VII. yüzyıldan itibaren Doğu Anadolu hâkimiyeti için Bizans - Arap çekişmesi başlamış, bölge 1071 yılındaki Malazgirt Savaşı’na kadar⁴⁶⁸ sürekli bu iki gücün çekişmesine sahne olmuştur⁴⁶⁹.

Anadolu coğrafyasında ilk İslam fetihleri Avrupalıların “Yukarı Mezopotamya”, Arapların “el-Cezire” dedikleri bölgelerde gerçekleşmiştir⁴⁷⁰. Yukarı Mezopotamya bölgesinin Bizans’ın hâkimiyeti altında olması Müslümanlar için bölgede tehdit oluşturmıştır⁴⁷¹. Araplar Suriye’yi fethettikten sonra Anadolu’ya akınlar yapmaya başlamışlardır. İlk akınlar keşif mahiyetinde olup genelde yaz aylarında gerçekleştirilmiştir. Her sene gerçekleştirilen seferler ile bölgede yağma hareketlerine de girişmişlerdir. Bunun sonucunda elde edilen esirlerin satışlarından ekonomik kazançlar da sağlamışlardır. Anadolu’da gerçekleşen Arap fütuhatının zaman içerisindeki karakteristik özelliği, istila edilen bölgelerin elde tutulabilmesine gayret göstermekle birlikte, kendilerine karşı hiç direnilemeyecek bölgelerde yerleşme gayesi güdülmesi şeklindedir. Özellikle “Armenia” bölgesinde Arapların yerleşmiş olmaları bu durumu

⁴⁶⁴ Bilal Aksoy, *a.g.e.*, s. 104; Ali Kaya, *a.g.e.*, s. 222.

⁴⁶⁵ Hayrettin Yücesoy, “Kadisiye Savaşı”, *TDV. İA*, C. 24, İstanbul, 2001, s. 136.

⁴⁶⁶ İbrahim Sarıçam, “Nihavend”, *TDV. İA*, C. 33, İstanbul, 2007, s. 98.

⁴⁶⁷ Bilal Aksoy, *a.g.e.*, s. 102, 103; Abdullah Özbek, *a.g.e.*, s. 32.

⁴⁶⁸ Yusuf Cengiz, *a.g.e.*, s. 99.

⁴⁶⁹ Mürüvet Harman, *a.g.e.*, s. 31.

⁴⁷⁰ Mevlüt Koyuncu, “ İlk İslam Fetihleri Döneminde el- Cezire Bölgesi ve İslamlaşma Süreci”, *Sakarya Ü. Fen Edebiyat Dergisi*, C. 10, S. 1, Adapazarı, 2008, s. 132.

⁴⁷¹ Mevlüt Koyuncu, “a.g.m.”, s. 134.

ortaya koymaktadır⁴⁷². VII. yüzyıla gelindiğinde, elinde büyük oranda Anadolu coğrafyasındaki toprakları kalan Bizans'ın, hâkim olduğu Anadolu'nun kuzey-doğusunun bir kısmını içeren Ermeni bölgesi, Arap-İslam akınları yapıldığı zaman Bizans ile İslam Devleti arasında tampon bölge görevi görmüştür⁴⁷³.

Arap-İslam fetihlerinin yoğunluğu Hz. Ömer dönemine rastlar⁴⁷⁴. Hz. Ömer, el-Cezire'nin (Yukarı Mezopotamya) fethi için Ebu Ubeyde b. El –Cerrah'tan sonra⁴⁷⁵, İyaz b. Ganem'i bütün birliklerin genel komutanlığına getirmiştir. İyaz b. Ganem yönetiminde İslam ordularının başarılı seferleri sonucunda bölgenin kuzeyi 639/640 senesinde fethedilmiştir⁴⁷⁶. Yukarı Mezopotamya bölgesinin kuzey sınırının günümüz Keban kentinin önünden geçen Fırat Nehri⁴⁷⁷ olduğu düşünülecek olursa bu dönemde yapılan fetihlerin Çemişgezek çevresine kadar ulaşmadığı söz konusu olsa da yörede etkiler bıraktığı muhakkaktır. Çemişgezek'in de içerisinde yer aldığı Tunceli bölgesinin Halid bin Velid tarafından fethedildiği belirtilmişse de⁴⁷⁸ bu gerçekçi değildir⁴⁷⁹. İslam halifesi Hz. Ömer devrinden itibaren başlayan İslam fütuhatı zaman içerisinde Anadolu'ya kadar uzanmıştır. 640 yılında İyaz b. Ganem Bitlis ve çevresini fethetmiş, buraya gelerek Türk kabilelerinin yanında yaşayan Ermenileri bölgeden sürmüş, birçoğunu o dönem Bizans'ın elinde bulunan Erzincan'a göçe zorlamıştır⁴⁸⁰.

El-Cezire'nin (Yukarı Mezopotamya) fethine Halid Bin Velid'in de katıldığına dair bilgiler olsa da bu da net değildir⁴⁸¹. Yine İrmîniyye'nin (Ermeni bölgesi) ilk valisi

⁴⁷² Şahin Uçar, *a.g.e.*, s. 67.

⁴⁷³ Umberto Eco, *Ortaçağ*, C.1, Çev. Leyla Tonguç Basmacı, İstanbul, 2014, s. 187.

⁴⁷⁴ Bilal Aksoy, *a.g.e.*, s.101; Fahrettin Kırzioğlu, *Dağıstan-Aras-Dicle-Altay ve Türkistan Türk Boylarından Kürtler*, Ankara, 1984, s. 15; İbrahim Yılmazçelik, *a.g.e.*, s. 19.

⁴⁷⁵ İbn Hazm el-Endelüsi, *Halifeler ve Fetihler*, Çev. Şaban Öz, Avrasya Yay, Ankara, 2004, s. 81, 82.

⁴⁷⁶ İbnü'l Esir, *İslam Tarihi El Kamil Fi't – Tarih Tercümesi*, Çev. M. Beşir Eryarsoy, C. 2, İstanbul, 1991, s. 520; Halife b. Hayyat, *İslam Tarihinin En Güvenilir Kaynağı Halife b. Hayyat Tarihi*, Çev. Abdulhalik Bakır, Ankara, 2001, s. 171; Georg Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 103; Mevlüt Koyuncu, “a.g.m.”, s. 134, 135.

⁴⁷⁷ Mevlüt Koyuncu, “a.g.m.”, s. 132.

⁴⁷⁸ Ömer Kemal Ağar, *a.g.e.*, s. 26.

⁴⁷⁹ İbrahim Yılmazçelik, *a.g.e.*, s. 19; Bilal Aksoy, *a.g.e.*, s. 101; Ali Kaya, *a.g.e.*, s. 222.

⁴⁸⁰ M. Şerif Fırat, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, Ankara, 1970, s. 68.

⁴⁸¹ İbnü'l Esir, *İslam Tarihi El Kamil Fi't – Tarih Tercümesi*, C. 2, s. 489.

olan Safvan b. El-Muattıl, Amed (Diyarbakır) ve bölgedeki diğer yerleri fethetmiştir⁴⁸². 641 senesinde Bizans İmparatoru Heraklios (610-641) öldüğünde Cezire bölgesi tamamen Müslümanların elinde bulunuyordu⁴⁸³. Hz. Ömer devrinde 639 senesinde Anadolu'nun doğusuna fetihler yapılmışsa da bu fetihlerin Çemişgezek yöresine kadar uzanmadığı anlaşılmaktadır⁴⁸⁴. El-Cezire fatihi İyaz b. Ganem 640 yılı içerisinde Anadolu'nun kuzey taraflarını fethetmek için görevlendirilmiş, bölgede sınırlar sürekli değişim göstermiş 641 yılında Muş⁴⁸⁵, Bitlis, Ahlât, Erzurum ile Kemah taraflarını zapt etmiştir. Bu tarihte bölge Bizans'ın hâkimiyetinde olup, bölgede yaşayan Ermenilerin Arap egemenliğine girmesine üzülen Heraklios'un torunu II. Konstans⁴⁸⁶ (641-668) buraya 643 yılında Simbat adında bir komutanı vali olarak görevlendirmiştir. Simbat İslam Devleti'ne vergi ödemeyi kabul ederek yeni bir Arap akınıyla karşılaşmamak için ve de Bizans'ın olumsuz tutumu yüzünden⁴⁸⁷ Hz. Ömer'e tabi olmuştur⁴⁸⁸. 642-643 yılları içerisinde Suriye Valisi Muaviye Anadolu'ya sefer düzenlemiştir. Bizans bölgedeki Ermeni kuvvetleriyle karşı taarruza geçerek Diyarbakır'dan sonra Urfa'ya kadar ilerlemişse de mağlup olmuştur⁴⁸⁹. 644 yılı itibarıyla Çemişgezek yöresinin de İslam Devleti egemenliği içerisine girmesi söz konusu olabilir, fakat bu kesin değildir. Bölgenin coğrafik şartları da tam hâkimiyetin kurulmasını engelleyen etkenlerden biri olmuştur⁴⁹⁰. 648-649 tarihlerinde bölgedeki siyasi şartlar değişmiş, Simbat'ın ölümü üzerine ondan sonra yerine geçenler Arap hâkimiyetine bağlı kalmamışlar ve bu tutumları karşısında Hz. Ömer ve daha sonra da Emevi döneminde Muaviye onlar üzerine 651 yılında ordu

⁴⁸² İbn Hazm el-Endelüsi, *a.g.e.*, s. 82; Bilal Aksoy, *a.g.e.*, s. 96.

⁴⁸³ Marshall G. S. Hodgson, *İslam'ın Serüveni İslam'ın Klasik Çağı*, C.1, Çev. Berkay Ersöz, Ankara, 2017, s. 258.

⁴⁸⁴ Bilal Aksoy, *a.g.e.*, s. 102.

⁴⁸⁵ Burhan Kocadağ, *a.g.e.*, s. 53; C. Brockelmann, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi I*, Çev. Neşet Çağatay, Ankara, 1964, s. 51.

⁴⁸⁶ Salim Cöhce, "Ermenistan'ın Tarihi Coğrafyası ve Ermeniler", *Türk-Ermeni Külliyyatı Tarihte Türkler ve Ermeniler: İlkçağ ve Ortaçağ*, C.1, Ed. M. Metin Hülagü ve başk., Eds., Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s. 6.

⁴⁸⁷ Bilal Aksoy, *a.g.e.*, s. 102; Celal Yıldız, *a.g.e.*, s. 17; Ali Kaya, *a.g.e.*, s. 222.

⁴⁸⁸ Ali Kemali, *a.g.e.*, s. 25, 26.

⁴⁸⁹ Şahin Uçar, *a.g.e.*, s. 68.

⁴⁹⁰ İbrahim Yılmazçelik, *a.g.e.*, s. 19, 90.

sevk etmiştir. Yörede Arap-İslam egemenliği VII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren büyük oranda sağlanmıştır⁴⁹¹.

651 tarihinde Arap-İslam Devleti'nde Habib b. Mesleme tarafından Erzurum bölgesi içerisinde fetihler yapılmıştır. Bölgedeki Ermeni prensliklerinde bu sırada destekleri alınmıştır. Bizans İmparatoru II. Konstans (641-668) bu durumu yeniden kendi lehine olacak şekilde döndürebilmek için Çemişgezek-Tunceli bölgesi dâhil Erzincan ve Erzurum yörelerine sefer düzenlemiştir. Bu bölgede başarılı sonuçlar alan Bizans'a karşı daha sonra Habib b. Mesleme yeniden bölgeye gelerek Ermeni valilerin de desteğini alarak 653 yılında denetimi tekrar sağlamıştır⁴⁹². Ancak kısa bir zaman sonra Hz. Ali ve Muaviye arasındaki olaylar, ihtilaflar ve meydana gelen muharebeler neticesinde İslam orduları büyük oranda Anadolu'dan geri çekilmek zorunda kalmış ve ele geçirilen birçok yer yeniden Bizans hâkimiyeti içerisine girmiştir. Ancak Muaviye'nin iktidarı döneminde asker gönderilerek Ermenistan diye tabir edilen bölgenin cizyeye bağlanması söz konusu olmuştur⁴⁹³.

669 yılında Erzincan ve çevresinin Arapların idaresi altına girmesiyle bu çevrede bulunan Ermeniler Bizans'a sığınmak yerine doğu ilerindeki Türklere sığınmışlardır⁴⁹⁴. Bu dönemde Çemişgezek-Tunceli bölgesi sürekli olarak Arap ve Bizans devletleri arasında el değiştirmeye başlamıştır. 686 yılında Bizanslı General Leonthius Tunceli - Çemişgezek yöresini alırken 700 yılında Abdullah b. Abdumelik komutasında ki ordu bölgeyi yeniden Arap-İslam hâkimiyeti içerisine katmıştır. Daha sonra 752 yılında Konstantin Kopronimos (V. Konstantinos 741-775) bölgeyi Bizans egemenliği içerisine almış, ancak 756 yılında Tunceli yöresi Abbasilerin⁴⁹⁵ denetimi içerisine girmiştir⁴⁹⁶.

Hicri 25. (678/679) yılında Emeviler döneminde Müslümanlar Umeyr b. Hubab es-Sülemi'nin komutanlığında Kemah kalesine sefer düzenlemiş ve şehri

⁴⁹¹ Bilal Aksoy, *a.g.e.*, s. 102; Ali Kemali, *a.g.e.*, s. 26.

⁴⁹² Nebi Gümüş, "İslam Kaynaklarında Ermeniler", *Türk-Ermeni Külliyyatı Tarihinde Türkler ve Ermeniler: İlkçağ ve Ortaçağ*, C.1, Ed. M. Metin Hülagü ve başk., Eds., Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s. 211.

⁴⁹³ Ali Kemali, *a.g.e.*, s. 26.

⁴⁹⁴ M. Şerif Fırat *a.g.e.*, s. 69.

⁴⁹⁵ Güner Sağır, "a.g.m.", s. 187.

⁴⁹⁶ Bilal Aksoy, *a.g.e.*, s. 106, 107; Ali Kaya, *a.g.e.*, s. 211; Ertuğrul Danık, *a.g.e.*, s. 25.

fethetmişlerdir⁴⁹⁷. Çemişgezek 'in de bu sefer sonrasında İslam Devleti'nin egemenliği içerisinde olduğu olasıdır.

Bizans hükümdarı II. İustinianos (685-695) zamanında bölgedeki Ermenilerin yeniden Rum idaresi içerisine alınma gayretlerine karşı Ermeniler olumsuz tavır sergileyerek İslam idaresinden çıkmamışlardır. Bunda Bizans'ın Ermenilere uyguladığı dini baskıların da rolü büyük olsa gerektir. Muaviye'nin vefatından sonra Emevi - Arap Devleti içerisinde başlayan hilafet davası, iç çekişmeleri beraberinde getirmiş ve bu durumdan faydalanan Bizans İmparatoru II. İustinianos (685-695) bölgeyi yeniden ele geçirmiştir. Ancak daha sonra 699 yılında Emevi halifesi Abdülmelik zamanında Anadolu'nun kuzey taraflarına akınlar düzenlenerek Erzurum ve Ermenistan denilen bölge fethedilmiştir.⁴⁹⁸ Böylelikle Çemişgezek yöresi de kesin olarak İslam egemenliği içerisine girmiştir.

VIII. yüzyılın başlarında Emeviler döneminin sonlarına doğru, Hazar Türkleri Doğu Anadolu illerine akınlar yapıp buradaki Arapları yenmişlerdir⁴⁹⁹. Çemişgezek Abbasiler döneminde İslam Devleti'nin eline geçmiştir. Hazar Türkleri de bu bölgeye bu dönemde akınlar yapmışlardır. Emevi Halifesi Hişam (724-743) zamanında Hazar Türklerinin yaptıkları akınları önlemesi için kardeşi Mesleme'yi göndermiş fakat başarılı olunamamıştır⁵⁰⁰. Annesi, Hayzuran Hatun adında bir Türk olan⁵⁰¹, Abbasi Halifesi Harun Reşit zamanında, Abbasi veziri ile evli olan Hazar Hakanı'nın kızının zehirlenerek öldürüldüğü söylentileri üzerine⁵⁰² Kafkaslardan gelerek İslam orduları ile mücadele eden Hazar Türkleri Dersim coğrafyasına geldiklerinde binlerce yıl evvel gelmiş olan soydaşları ile karşılaşmışlardır⁵⁰³. Bu durum Türklerin çok öncesinden bölgeyi tanıdıklarını ve yerleştiklerini göstermektedir. Anadolu'da Müslüman Araplar ile Hazar

⁴⁹⁷ İbnü'l Esir, *İslam Tarihi El Kamil Fi't – Tarih Tercümesi*, Çev. Ahmet Ağırakça, C. 3, İstanbul, 1991, s. 526.

⁴⁹⁸ Ali Kemali, *a.g.e.*, s. 26.

⁴⁹⁹ M. Şerif Fırat, *a.g.e.*, s. 69.

⁵⁰⁰ İbrahim Yılmazçelik, *a.g.e.*, s. 20.

⁵⁰¹ Zekiye Tunç, "Malazgirt Öncesi Kafkasya'da Türk Varlığı", Fırat Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ, 2012, s. 97.

⁵⁰² Ahmet Taşağıl, "Hazarlar" *TDV. İ.A.*, C.17, İstanbul, 1998, s. 118.

⁵⁰³ Ömer Kemal Ağar, *a.g.e.*, s. 26.

Türkleri arasındaki mücadelelerde, Çemişgezek'in de içerisinde yer aldığı Dersim bölgesinin halkı Hazar Türklerinden yana tavır almışlardır⁵⁰⁴.

751 yılında Bizans kralı V. Konstantinos (741-775) İslam Devleti içerisinde yaşanan kargaşadan faydalanarak⁵⁰⁵ Müslümanların elinde bulunan Malatya ve Kemah'ı kuşatmıştır. Önce Kemah daha sonra da Malatya Bizans hâkimiyeti içerisine girmiştir. Ancak buraları yağmalayıp gitmişlerdir. Buralardaki Müslüman ahali diğer İslam beldelerine göç etmek zorunda bırakılmışlardır⁵⁰⁶. H. 38 - M. 755-756 yılında Bizans İmparatoru V. Konstantinos İslam beldelerine yeni bir sefer düzenlemiş ve Malatya'ya zorla girerek surlarını yıktırmıştır. Aynı yıl Halife Mansur'un (754-775) emriyle Müslümanlar Mısır Valisi Salih b. Ali komutasında Bizans üzerine sefere çıkarak tahrip edilen Malatya surlarını yeniden onarmışlardır⁵⁰⁷. Ayrıca Bizans imparatoru V. Konstantin'in bölgeye seferi sırasında aldığı Müslüman esirlerin serbest bırakılması için bir antlaşma yapılarak, fidye karşılığında esirler bırakılmışlardır⁵⁰⁸. 756-757 yıllarının el-Cezire Valisi Abdullah b. İbrahim, Halife Mansur'un emriyle bölgeye Horasan Türklerinden oluşan birçok insan yerleştirmiştir⁵⁰⁹. Yine Halife Mansur döneminde Hazarların saldırılarına karşı bölgede güçlü bir askeri birlik oluşturmak için maaşlı profesyonel ordunun yanında, hapisanelerden 8 bin kişi ve inşaat ustalarından oluşan guruplar bölgeye gönderilerek Kemâh ve Babı Vâk gibi şehirlere yerleştirilmişlerdir⁵¹⁰. Öyle anlaşıyor ki Çemişgezek ve çevresi de bu dönemde Abbasi askeri birliklerinin konuşlandırıldığı bir durumun içerisindeydi.

⁵⁰⁴ Naşit Hakkı Uluğ, *Tunceli Medeniyete Açılıyor*, İstanbul, 2007, s. 27.

⁵⁰⁵ Casim Avcı, *İslam Bizans İlişkileri*, İstanbul, 2003, s. 87.

⁵⁰⁶ İbnü'l Esir, *İslam Tarihi El Kamil Fi't – Tarih Tercümesi*, Çev. Yunus Apaydın, C. 5, İstanbul, 1986, s. 363; Halife b. Hayyat, *a.g.e.*, s. 495.

⁵⁰⁷ İbnü'l Esir, *İslam Tarihi El Kamil Fi't – Tarih Tercümesi*, C. 5, s. 395, 396; İbn Kesir, *El Bidaye Ve'n-Nihaye Büyük İslam Tarihi*, Çev. Mehmet Keskin, C.10, İstanbul, 1994, s. 128; Bahriye Üçok, *İslam Tarihi Emeviler-Abbassiler*, Ankara, 1968, s. 83; Ahmed b. Yahya el-Belazuri, *Fütuhul Buldan*, Çev. Mustafa Fayda, İstanbul, 2013, s. 217, 218.

⁵⁰⁸ Casim Avcı, *a.g.e.*, s. 88.

⁵⁰⁹ İbrahim Yılmazçelik, *a.g.e.*, s. 24.

⁵¹⁰ Zekiye Tunç, "Malazgirt Öncesi Kafkasya'da Türk Varlığı", Fırat Ü, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ, 2012, s. 96.

Belazuri Fütuhul Buldan adlı eserinde H. 133. yılında (M.751) Bizans İmparatoru V. Konstantin'in Malatya'dan sonra Şimsat üzerine yürüdüğünü ancak burasını alamadığını, Habib b. Mesleme'nin Şimsat'dan sonra Kemah üzerine yürüdüğünü ancak burasını ele geçiremediğini ifade eder. Sonrasında Umeyr b. El-Hubab es-Sülemi tarafından Kemah'ın fethedildiğini ancak sonradan yeniden kaybedildiğini, fakat Mesleme b. Abdilmelik tarafından yeniden fethedildiğini belirtir. Kemah'ın İslam Devleti ile Bizans arasında sürekli yer değiştirdiğini vurgular. Bu durumun H. 149 yılına (M. 767) kadar bu şekilde sürdüğünü ifade eder⁵¹¹. Buradan anlaşıldığına göre yaşanan mücadeleler içerisinde bölgenin içerisinde yer alan Çemişgezek'in de bu dönemde sürekli Bizans ve İslam Devleti arasında egemenliğinin el değiştirdiğini ifade etmemiz mümkündür.

756 yılından itibaren Abbasi hâkimiyetinin etkili olduğu bölgede Abbasilerin baskıcı uygulamaları Tunceli bölgesindeki insanların isyan etmesine neden olmuştur. Halife Ebu Cafer Mansur zamanında Ermeniye valisi olan Hasan. B. Kahtana (770-772)'nin bölgedeki yöneticiliği zamanında⁵¹² 772 yılında Çemişgezek dâhil yöre de genel bir ayaklanma meydana gelmiş, bu isyan içerisinde bir kısım Ermeni kökenli boylarda yer almışlardır. Bu dönemde VIII. yüzyılda Tunceli bölgesinde Mamikon⁵¹³ boyunun etkinliği vardır⁵¹⁴. Bu dönemde Çemişgezek ve çevresinde de Mamikonların etkisinin varlığından söz etmek yanlış olmaz.

İslam döneminde, Hulafa-i Raşidin ve Emeviler devirlerinde Anadolu'nun güney ve doğu kısımları Arapların eline geçmiştir. Bölge Müslüman Arap ile Bizans arasında

⁵¹¹ Ahmed b. Yahya el-Belazuri, *a.g.e.*, s. 214, 215.

⁵¹² Bilal Aksoy, *a.g.e.*, s. 108.

⁵¹³ Mamikonlar, İşguz kökenli Arsaklı hanedanından sonra Ermenistan bölgesinde ortaya çıkan büyük nüfusa sahip ailelerden biri olmuşlardır. Mamikonların Türk asıllı oldukları görüşü hâkimdir. Grabarca (eski Ermenice) kaynaklarda bu ailenin Çin tarafından geldiği ifade edilmektedir. Bundan dolayı uzun bir süre Grabar kaynaklarında “Çenstan” tabiri kullanılmıştır. Mamikonların kurucusu Mamgun/Mamak/Mamikon adını taşıdığından bu adı almışlardır. Mamikonlar Hristiyanlığı kabul ettikten sonra Türk kimliklerinin kaybetmişlerdir. Zamanla dinin ve kilisenin etkinliğiyle Hayca konuşan gruplar içerisinde erimişlerdir. İsmail Mehmetov, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, İstanbul, 2009, s. 127.

⁵¹⁴ Bilal Aksoy, *a.g.e.*, s. 107; Celal Yıldız, *a.g.e.*, s. 18; Ali Kaya, *a.g.e.*, s. 224.

sınır durumuna gelmiştir⁵¹⁵. Abbasiler dönemindeki fetihler Emeviler devrindeki kadar başarılı olmamıştır. Özellikle Abbasi Halifesi Mansur'un (754-775) karşı akınları savunma özelliği taşımaktadır⁵¹⁶. Abbasiler devrinde sınır bölgeleri “Sugur”⁵¹⁷, “el-Avasım”⁵¹⁸ adıyla anılmaya başlamış ve bölge idari açıdan da bağımsız bir hale getirilmiştir. Ortaçağda bölge “el-Cezire” olarak anılmaktaydı⁵¹⁹. Abbasi halifesi Mehdi (775-785), 780 yıllarında Suriye ve Ermenistan sınırları boyunca iki yönde de “sugur” denilen berkitilmiş destek hattını oluşturmuştur. Bu hat üzerinde konuşlanmış asker ve gönüllüler, Bizans’a karşı sürekli bir cihat mücadelesi içerisinde olmuşlar ve yapılan bağış ve ganimetlerle geçinmişlerdir. Aynı şekilde sınırın öte tarafında Bizans gönüllüleri de çapulculuk ve yağma ile geçinir, bu şekilde Hıristiyan dünyasını savunmuşlardır⁵²⁰. Abbasi Halifesi el-Mehdi, Bizans ile askeri mücadele sahası olan İskenderun, Maraş, Malatya, Kemah, Harput, Adıyaman, Diyarbakır vs. gibi şehirleri içine alan Sugur bölgesine çeşitli bölgelerden getirilen Türkleri yerleştirmiştir⁵²¹. Halife Mehdi döneminde Ermeniye Valisi Yezid b. Useyd 779-780 senesinde Bizans’a girişeceği seferler sırasında asker ihtiyacını Çemişgezek’in de içerisinde yer aldığı bölgeden karşılamıştır⁵²².

“Sugur” adı verilen teşkilat, bir hat üzerinde kurulmuştur. Malatya’dan Tarsus’a kadar asker yerleştirilen bir hat boyunca, belli yerlerde oluşturulan uç noktaları ile Anadolu’ya yapılan seferlerde buralar üs olarak kullanılmıştır. Çemişgezek’in de

⁵¹⁵ Muhammet Beşir Aşan, “Yukarı Fırat Havzası Ortaçağ Yüzey Araştırması”, s. 778.

⁵¹⁶ Bilal Aksoy, *a.g.e.*, s. 107.

⁵¹⁷ Bizans ile İslam ülkesi arasındaki kara ve denizdeki sınır bölgesi, geçiş noktasına verilen ad. Casim Avcı, “Sugur” *TDV. İ.A.*, C.37, İstanbul, 2009, s. 473; Corci Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, C.1, İstanbul, 2012, s. 261

⁵¹⁸ Avasım sözlükte “Koruyanlar, müstahkem mevkiller” demektir. Bu müstahkem mevkiller, İslam ordularının cihad amacıyla sınırdan uzaklaştıkları zaman ya da gazâdan dönerken ülkeye girmeden önce düşman saldırılarına karşı sığınıp korundukları bölgeler olduğu için bu adla ifade edilmiştir. Hakkı Dursun Yıldız, “Avâsım”, *TDV. İ.A.*, C.4, İstanbul, 1991, s. 111.

⁵¹⁹ Muhammet Beşir Aşan, “Yukarı Fırat Havzası Ortaçağ Yüzey Araştırması”, s. 778.

⁵²⁰ Andre Clot, *Harun Reşid ve Abbasiler Dönemi*, Çev. Nedim Demirtaş, İstanbul, 2007, s. 129.

⁵²¹ Aydın Çelik, Taner Yıldırım, “ İlk İslam Fetihlerinden Beylikler Dönemine Harput”, *Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu, Elazığ 23-25 Mayıs 2013, Bildiriler*, C.2, (Editör: Enver Çakar), Fırat Ü. Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi, Elazığ, 2013, s. 547.

⁵²² Bilal Aksoy, *a.g.e.*, s. 108.

içerisinde yer aldığı Elazığ, Tunceli ve Bingöl yöreleri “Sugur ul-İslam” adı verilen sınır şeridi içerisinde kalmış ve “Sugur ül-Cezire” adıyla bilinmiştir⁵²³. Arap coğrafyacıları Sugur’u bazen müstakil bir bölge, bazen da Avasım’a bağlı ikinci derecede bir idari bölge olarak belirtmişlerdir⁵²⁴.

Halife Harun Reşit (786-809) döneminde, 786-787 yılında oluşturulan “el-Avasım” adı verilen savunma hattı, Bizans’a karşı Çukurova’dan Munzur Dağları’na kadar uzanmıştır. Harun Reşit te bu bölgede bulunarak yapılan akınları kontrol etmiştir. Çemişgezek yöresi de muhtemelen Abbasiler tarafından oluşturulan savunma amaçlı bu Avasım eyaleti sınırları içerisinde yer almıştır⁵²⁵. El- Cezire bölgesinin en belirgin uç şehirleri (Avasım) arasında Hısn Ziyad (Harput), Şimsat (Arsamat, Arsamosata) diye anılan günümüz Haraba yer alıyordu. Oldukça verimli olan bu şehirler, ticari yollarında geçtiği üretim ve ticaret merkezleriydi. Abbasilerin gelir bütçelerinde önemli gelir kaynağı olan bu yerler, sınır bölgesi oldukları için özellikle Horasan ve Türkistan’dan getirilen Türklerin, gazilerin, iskân edildiği yöreler olmuştur. Halife el-Mütevekkilallah tarafından Şimsat’ın da içinde yer aldığı bölgeye vali olarak Boğa el- Kebir adında bir Türk komutan tayin edilmiştir⁵²⁶. Abbasi Halifesi Harun Reşit zamanında Türklere gösterilen ilginin neticesinde doğu ilerindeki Türk kabileleri adeta derebeyi gibi yaşamışlardır⁵²⁷. Harun Reşit döneminde Çemişgezek ve çevresi Arapların eline yeniden geçmişse de sonraki dönemlerde yörede Bizans-Arap hâkimiyet mücadelesi devam etmiştir⁵²⁸. Abbasilerin önceliği İslam dinini yaymak olduğu için Çemişgezek dâhil Dersim bölgesinde Arap medeniyetine ait herhangi bir eserin ortaya çıkmaması bu açıdan değerlendirilebilir⁵²⁹.

⁵²³ Muhammet Beşir Aşan, *a.g.e.*, s. 23, 24.

⁵²⁴ Hakkı Dursun Yıldız, “Avâsım”, *TDV. İA*, C.4, İstanbul, 1991, s. 112.

⁵²⁵ Bilal Aksoy, *a.g.e.*, s. 107.

⁵²⁶ Muhammet Beşir Aşan, “Yukarı Fırat Havzası Ortaçağ Yüzey Araştırması”, s. 778.

⁵²⁷ M. Şerif Fırat, *a.g.e.*, s. 69.

⁵²⁸ İbrahim Yılmazçelik, *a.g.e.*, 20, 21.

⁵²⁹ Mehmet Zülfü Yolga, *Dersim (Tunceli) Tarihi*, Yay. Haz. Ahmet Halaçoğlu, İbrahim Yılmazçelik, Ankara, 1994, s. 48; Abdullah Özbek, *a.g.e.*, s. 33.

Bizans İmparatoru Theofilos (829-842) zamanında Abbasilerle mücadele içerisine girilmiştir⁵³⁰. Abbasiler çıkan Babek isyanı⁵³¹ ile uğraşırken, Bizans Babek ile işbirliği⁵³² içerisine girerek 837 yılında Zibatra (Doğanşehir), Malatya, Elazığ ve de Tunceli'yi işgal etmişlerdir⁵³³. Halife Mutasım (833-842) isyanı bastırmak için ordusuyla iki koldan saldırıya geçmiş ve Afşin⁵³⁴ komutasındaki kuvvetler 838 yılında Ankara'ya kadar ulaşmışlardır⁵³⁵. 837 yılındaki Bizans'ın bu seferi sırasında Çemişgezek yöresi de Bizans'ın işgaline uğrayarak talan edilmiştir. 863 yılında ise bu kez Bizanslı komutan Petronas tüm bölgeyi yağmalamıştır⁵³⁶.

846 yılına gelindiğinde Abbasi Devleti'nin Suriye hududu kalelerinin içinde en uç karakol görevi gören Kemah Kalesi'nde yer almıştır⁵³⁷. Kemah ile Çemişgezek'in coğrafik olarak yakınlığı ve konumu dikkate alındığında Çemişgezek'in de Abbasi sınır bölgesi içerisinde değerlendirilmesi mümkündür. Çemişgezek ve çevresi sürekli bir Bizans-Arap çekişmesine sahne olduğundan birçok defa bölgede egemenlik el değiştirmiştir. Çemişgezek yöresi de zaman zaman Bizans'ın hudut bölgesi olurken bazen de Arap devletin sınır bölgeleri içerisinde yer almıştır.

Abbasi halifesi Mütevekkil (847-861) devrinde Malatya valisi olan Ömer bin Abdullah, maiyyetinde Türk askerleri ile birlikte Kapadokya ve Trabzon çevresinde fetih hareketlerine girişmiştir.⁵³⁸ Bu fetih hareketleri sırasında muhtemelen Çemişgezek'in de

⁵³⁰Alexander A. Vasilev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Tevabil Alkaç, İstanbul, 2016, s. 320.

⁵³¹Ayrıntılı bilgi için bkz. Ebû Cafer Muhammed Bin Cerir'üt-Taberi, *Tarih-i Taberi*, C. 4, Çev. M. Faruk Gürtunca, 1997, s. 517, 518; İbn Kesir, *a.g.e.*, s. 477-481.

⁵³²Bahriye Üçok, *İslam Tarihi Emeviler-Abbasiler*, Ankara, 1968, s. 99; Hakkı Dursun Yıldız, "Bâbek", *TDV. İA*, C. 4, İstanbul, 1991, s. 376.

⁵³³Ernst Honigmann, *a.g.e.*, s.55 Mürüvet Harman, *a.g.e.*, s. 33; Ali Kaya, *a.g.e.*, s. 220; Bilal Aksoy, *a.g.e.*, s. 99; Alexander A. Vasilev, *a.g.e.*, s. 320.

⁵³⁴İbn Kesir, *a.g.e.*, s. 478.

⁵³⁵Bilal Aksoy, *a.g.e.*, s. 96; Abdullah Duman, "Halife Mu'tasım'ın Amorion/ Ammûriye Seferi", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 1, S. 38, 2017, s. 415.

⁵³⁶Ernst Honigmann, *a.g.e.*, s. 55, 56; Ertuğrul Danık, *a.g.e.*, s. 25.

⁵³⁷Ernst Honigmann, *a.g.e.*, s. 40.

⁵³⁸Ali Kemali, *a.g.e.*, s. 30.

içerisinde yer aldığı tüm Sugur bölgesi Abbasi hâkimiyeti içerisinde bulunmuştur. Bu dönemde bu bölgelerde zirai ve ticari açıdan önemli gelişmeler yaşamıştır⁵³⁹.

Tunceli tarihi içerisinde çok az araştırmaya konu olabilmiş Pavlikian denilen cemaatin burada yaşamış olabileceği muhtemeldir. IX. Asırda Araplar'ın "Al-Bialika" ya da "el-Bayalika"⁵⁴⁰ adını kullandıkları, merkezi Divriği'de olan, 871 yılında Ankara'yı dâhil ele geçirmiş bu zümrenin⁵⁴¹, Erzurum'un güneybatısında yaşamış olduğu bilinmektedir. Hristiyanlık, Mecusilik⁵⁴² ve Mani⁵⁴³ dualizmi arasında bir inanca mensup oldukları anlaşılan Pavlikianların adının, ilk Antakya Patriği Samsatlı Paul'a çok yer vermelerinden dolayı buradan geldiği rivayet edilmiştir⁵⁴⁴. Anadolu'daki birçok Ermeni, Süryani ve Gürcü'nün hatta bazı Türk beyliklerinin katılmasıyla genişleyen hareket İstanbul'a kadar uzanmış⁵⁴⁵ fakat 872 yılında Bizans tarafından ağır bir yenilgiye uğratılarak, Pavlikianların kalesi olan Divriği (Tephrike)⁵⁴⁶ ele geçirilip yıkılmıştır. Bizans tarafından Pavlikianlar, Trakya, Balkanlar ve Doğu Anadolu'nun farklı yerlerine sürülmüşlerdir⁵⁴⁷. Bu sürgünler içerisinde bazı Pavlikian guruplarının Çemişgezek ve çevresine gelmiş olmaları ve burada kültürel bir takım izler bırakmaları olasıdır.

⁵³⁹ Aydın Çelik, Taner Yıldırım, "İlk İslam Fetihlerinden Beylikler Dönemine Harput", *Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu, Elazığ 23-25 Mayıs 2013, Bildiriler, C.2*, (Editör: Enver Çakar), Fırat Ü. Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi, Elazığ, 2013, s. 547, 548.

⁵⁴⁰ İskender Oymak, "Pavlikianların Tarihçesi, İnanç Esasları ve Pratikleri" Dini Araştırmalar Dergisi, C. 11, S. 31, Ankara 2008, s. 138.

⁵⁴¹ Besim Darkot, a.g.m., s. 119; Mehmet Çog, "İslam-Bizans İlişkileri bağlamında "Pavlikianlar" Üzerine Bir Değerlendirme", *Fırat Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 13, S. 2, 2008, s. 82.

⁵⁴² Mecusilik, Zerdüşt tarafından tebliğ edilen, monotesit bir teolojik yaklaşımı olan, inanç ve düşüncelerin eski İran inanç ve gelenekleriyle karıştığı bir dindir. Şinasi Gündüz, "Mecûsilik" *TDV. İ.A*, C. 28, Ankara, 2003, s. 279.

⁵⁴³ 216 yılında Güney Mezopotamya'da doğan Mani kaynaklara göre on iki yaşında iken kendisine bir meleğin görüldüğü, yirmidört yaşına geldiği zaman "ikizi" (Tavm) adını verdiği bu melekten aldığı öğretiler doğrultusunda yeni dini yaymaya başladığı ifade edilmektedir. Sasani hükümdarı Şâpûr zamanında bu dine hoşgörülü davranılmış ve başta İran'da olmak üzere çeşitli bölgelerde bu dini yayma fırsatı bulmuştur. Şinasi Gündüz, "Maniheizm" *TDV. İ.A*, C. 27, Ankara, 2003, s. 575.

⁵⁴⁴ İskender Oymak, "a.g.m.", s. 138.

⁵⁴⁵ Erol Sever, *Asur Tarihi*, İstanbul, 1993, s. 179, 180.

⁵⁴⁶ Alexander A. Vasilev, a.g.e., s. 351.

⁵⁴⁷ Mehmet Çog, "İslam-Bizans İlişkileri bağlamında "Pavlikianlar" Üzerine Bir Değerlendirme", *Fırat Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 13, S. 2, 2008, s. 82.

Abbasilere bağılı olarak, IX. yüzyılın ortalarına kadar Doğu Anadolu'da beylikler halinde yaşayan Ermeniler, Arapların baskısından kurtulma isteğinden dolayı, bölgeye doğru sefere çıkmış Bizans ordusuna da güvenerek 851 yılında isyan çıkarmışlardır⁵⁴⁸. Ancak isyan bastırılarak Ermeni soylularından Sımbat ve Bagarat'ın da aralarında yer aldığı isyancılar Abbasi emiri Boğa tarafından Samarra'ya götürülmüştür. Emir Boğa komutan Sımbat'ın yerine oğlu Aşot'u prens olarak bırakmıştır. Zamanla Abbasi halifesinin güvenini kazanan ve başkomutan olan Aşot, Ermeni Bagarat Beyliği'nin başına geçmiştir. 885 yılında Abbasi Halifesi Al-Muta'mid (870-892) tarafından Aşot'a bir krallık tacı gönderilmiş, Bizans İmparatoru I. Basileos'da (867-886) Aşot'a bir taç ve değerli hediyeler göndererek krallığını tanımıştır. Kral olan I. Aşot'un 890 yılında ölümünden sonra topraklar oğulları arasında paylaşılmıştır. Oğullarından Bagarat Taron Yukarı Fırat vadisini ele geçirmiş bölge böylelikle bir süre Ermeni hâkimiyetinde kalmıştır⁵⁴⁹.

Themalar IX. yüzyıl sonlarına doğru, VI. Leon (886-912) devrinde tekrar düzenlenerek yeni "Mezopotamia Theması" oluşturulmuştur. Bu yeni themanın önceki Antik Mezopotamya (Arapça el-Cezire) ile ilgisi olmayıp, Ermeni kral Manuel ve dört oğlunun hâkim olduğu toprakların bir kısmı ile İslam hâkimiyetinde iken geri alınan toprakların bir bölümü⁵⁵⁰ üzerinde oluşturularak, Fırat kenarında Çemişgezek suyunun batısındaki Değik bölgesiyle sınırlı olacak şekilde düzenlenmiştir⁵⁵¹. Bu yeni themada Çemişgezek ve çevresi de bulunmaktadır⁵⁵². Bu dönemde Çemişgezek, Hozan'a (Hozat) bağlıdır⁵⁵³.

⁵⁴⁸ Nebi Gümüş, "İslam Kaynaklarında Ermeniler", *Türk-Ermeni Külliyyatı Tarihte Türkler ve Ermeniler: İlkçağ ve Ortaçağ*, C.1, Ed. M. Metin Hülagü ve başk., Eds., Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s. 215.

⁵⁴⁹ Güner Sağır, "a.g.m.", s. 190, 191.

⁵⁵⁰ Oğuz Ünal, *a.g.e.*, s. 54.

⁵⁵¹ Ernst Honigmann, *a.g.e.*, s. 75; Mürüvet Harman, *a.g.e.*, s. 33.

⁵⁵² Ernst Honigmann, *a.g.e.*, s. 67.

⁵⁵³ Mürüvet Harman, *a.g.e.*, s. 33, 34.

Bizans imparatoru VII. Konstantin Porphyrogennetos'un⁵⁵⁴ (913-959) tahtta ve Romanos Lekapinos'un⁵⁵⁵, (920-944) ortak hükümdar olduğu⁵⁵⁶ yıllarda Müslümanlarla çetin savaşlar meydana gelmiştir. Araplara karşı Anadolu'da⁵⁵⁷ fakat daha çok, Çemişgezek'in de dâhil olduğu Tunceli ve Elazığ dolaylarındaki mücadelelerde, karşıt taraflar olarak İoannes Kurkuas ile Phokas ailesi, diğer tarafta Hamdanilerden⁵⁵⁸ Seyf'üddevle gibi ünlü komutanlar yer almıştır. Genelde Tunceli ve Elazığ yörelerindeki halktan oluşturulan askerlerin meydana getirdiği Bizans kuvvetleri, 926 yılında Harput Kalesi civarında yapılan savaşta yenilgiye uğramıştır. Bizans'ın bölgedeki komutanı olan Kurkuas yenilginin intikamını almak için Malatya'yı⁵⁵⁹ işgal etmiştir. Arap egemenliğindeki kaleleri tahrip ederek, uç merkezlerin bir kısmı da dâhil bölgeyi ele geçiren Bizans⁵⁶⁰, Ermenistan'ı Arapların etki sahası içerisinde kurtararak imparatorluk sınırlarını Dicle ve Fırat'a kadar genişletmiştir⁵⁶¹. İoannes Kurkuas'ın elde etmiş olduğu zaferler, Bizans sınırını doğuya doğru genişletirken, Nikephoros Phokas ile İoannes Tsimiskes idaresinde yapılacak son taaruzların da başlangıcını oluşturmuştur⁵⁶². 934

⁵⁵⁴ Porphyrogennetos adı, Saray'ın "Porphyra" adı verilen odasında doğmuş olanlarına verilen addır. Paul Lemerle, *Bizans Tarihi*, Çev. Galip Üstün, İstanbul, 1994, s. 78.

⁵⁵⁵ İmparator VI. Leo'nun (886-912) oğlu olan VII. Konstantin Porphyrogennetos (913-959), tahtta olduğu yıllarda devlet işlerine ilgi göstermemiştir. Kendisi daha çok edebi çalışmalara zaman ayırdığından idari yetki, imparatorun aynı zamanda kayın pederi de olan amiral Romanos Lekapinos'un (919-944) elindeydi. Alexander A. Vasilev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Tevabil Alkaç, İstanbul, 2016, s.349; Romanos Lekapinos 919-944 yılları arasında fiilen ortak imparator olarak devleti idare etmiştir. Paul Lemerle, *Bizans Tarihi*, Çev. Galip Üstün, İstanbul, 1994, s. 78.

⁵⁵⁶ Georg Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 251.

⁵⁵⁷ Georg Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 257

⁵⁵⁸ Hamdaniler; Musul ve Halep civarında hüküm sürmüş olan bir hanedan olup adını büyük Tağlib kabilesine mensup Hamdan b. Hamdun et- Tağlibi' den aldığı belirtilir. Hamdaniler Arap Tağlip kabilesinden, kuzey Arapları Adnaniler'e dayandırılır." Edip Akyol, "Hamdaniler'de (905-1004) Dini ve Entelektüel Hayat", *İslam Tarihi Araştırmaları Tarihi Dergisi*, S.1, İstanbul, 2017, s. 34.

⁵⁵⁹ İbnü'l Esir, *İslam Tarihi El Kamil Fi't – Tarih Tercümesi*, Çev. Ahmet Ağırakça, C. 8, İstanbul, 1991, s. 135, 136.

⁵⁶⁰ Muhammet Beşir Aşan, *a.g.e.*, s. 24; Muhammet Beşir Aşan, "Yukarı Fırat Havzası Ortaçağ Yüzey Araştırması", s. 779.

⁵⁶¹ Auguste Bailly, *Bizans Tarihi*, C.2, Çev. Haluk Şaman, Tercüman 1001 Temel Eser 47, Kervan Kitapçılık, İstanbul, (Tarihsiz), s. 235.

⁵⁶² Georg Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 259.

yılında Romanos Lekapinos tarafından Anzitene-Hanzit bölgeleri yani Elazığ, Palu, Hozat bölgelerini çevreleyen alan “Mezopotamya theması” içine dâhil edilir⁵⁶³. Çemişgezek’te bu thema içerisindedir.

Bölgede meydana gelen Bizans-Arap mücadelelerinde Hamdanilerden Seyf’üd-devle (916-967) ile Bizans kuvvetleri arasında zorlu mücadeleler olmuş fakat toprak ele geçirme söz konusu olmamıştır. Seyf’üd-devle’nin akınları 938 yılında Halep’ten çıkıp Anzitene’yi de (Elazığ ve çevresi) içine alacak şekilde yapılmış, El-Aşkuniya’da yani günümüz Aşvan’da (Muratlık Köyü) konaklanılmış ve Pertek civarı dâhil birçok yer tahrip edilmiştir⁵⁶⁴. Bu akınlar sırasında Çemişgezek ve çevresi de bundan olumsuz etkilenmiştir.

VII. Konstantinos (913-959) döneminde 950 senesinde, bugünkü Hozat merkez olmak üzere kısa bir zaman süren “Khozan theması” kurulmuştur. Bu thema içerisinde Çemişgezek⁵⁶⁵ ve Kurmizak kaleleri de bulunmaktadır⁵⁶⁶.

Bizans İmparatoru VII. Konstantinos 959 yılında öldüğü zaman geride geniş topraklara sahip bir devlet bırakmış, İslam ordularına karşı yapılan mücadelelerde başarılar elde edilerek, Dicle Nehri’ni Bizans’ın doğu sınırı yapmış ve Fırat Nehri dolayları orduların hareket noktası haline getirilmiştir. Bu sınır bölgeleri themalar kurulmak suretiyle, devletin genel idaresi içine alınmış ve Araplara karşı yapılacak seferlerde, buradaki insanlar meydana getirilen orduların insan kaynağını da oluşturmuşlardır⁵⁶⁷.

Bizans İmparatorlarından II. Romanos (959-963) 15 Mart 963 tarihinde ölünce karısı Theophano iktidar gücünü eline geçirmiştir. Oğulları olan Basileios ve Konstatinos küçük yaşta olduklarından, yönetim türlü gelişmelerden sonra II. Nikephoros Phokas’a (963-969) bırakılmıştır. Bir süre sonra Theophano yeni imparatorla evlenir. Orduda görev

⁵⁶³ Ernst Honigmann, *a.g.e.*, s. 68; Ertuğrul Danık, *a.g.e.*, s. 25.

⁵⁶⁴ Muhammet Beşir Aşan, “Yukarı Fırat Havzası Ortaçağ Yüzey Araştırması”, s. 779; Bilal Aksoy, *a.g.e.*, s. 96.

⁵⁶⁵ Bilge Umar, *Türkiye’deki Tarihsel Adlar*, İstanbul, 1993, s. 321.

⁵⁶⁶ Ernst Honigmann, *a.g.e.*, s. 73-75; Ertuğrul Danık, *a.g.e.*, s. 25.

⁵⁶⁷ Auguste Bailly, *a.g.e.*, s. 238.

bölümü yapılır. Doğu orduları komutanlığına aslen Çemişgezekli olduğu belirtilen⁵⁶⁸ İoannes Tsimiskes, İmparatorun kardeşi Leon Phokas ise Batı orduları komutanlığına getirilmiştir. Nikephoros Phokas'ın baskıcı yönetim tarzı tepkilere yol açmış, ayrıca Theophano ile olan evliliğinin, kilisenin onayından geçmemiş olması da sıkıntıları beraberinde getirmiştir. Bir süre sonra Theophano ile beraberliği son bulan Phokas, Theophano'nun bu kez İoannes Tsimiskes ile yakınlaşması sonucunda ikilinin yaptıkları plan ile 10-11 Aralık 969 gecesini, Tsimiskes tarafından öldürülmüştür. Böylece Bizans tarihi içerisinde aslen Çemişgezekli olan biri imparator olarak tahta çıkmıştır⁵⁶⁹. Tsimiskes (969-976) baba tarafından Kurkuas, anne tarafından Phokas ailesine mensup olup, bu aileler Bizans yüksek zümresi içerisinde önemli yerler edinmişlerdir⁵⁷⁰. Tsimiskes'in Nikephoros Phokas'ın yeğeni olduğunu söyleyen tarihçiler de vardır⁵⁷¹.

Urfalı Mateos'un eserindeki notları yazan Edouard Dulaurier, İmparator Nikephoros'un Tsimiskes tarafından öldürölme olayını şöyle anlatır; “ *Tzimisces İmparatoriçe Theofano tarafından bir küfenin içinde saklı olduğu halde ithal edilmiştir. Tzimisces'e dostları Patris Bourezes ile Leon Valentius ve Kara Theodor refakat etmişlerdir. Katiller Nikefor'u uykuda bastırıp onu öldürdüler ve başını kesip, meşalelerin aydınlığı içinde pencereden, oraya koşmuş olan askerlere ve halka gösterdiler. Bunun üzerine, Tzimisces imparator ilan edildi*⁵⁷².”

Bizans'ın yeni imparatoru Çemişgezekli İoannes (Jean) Tsimiskes (969-976) döneminde Çemişgezek en parlak devrini yaşamıştır⁵⁷³. İoannes Tsimiskes'in Doğu orduları komutanı iken, özellikle yaz aylarında Çemişgezek' teki malikânesinde kaldığı bazı kaynaklarca ifade edilmektedir⁵⁷⁴. İoannes Tsimiskes'in bazı Ermeni tarihçilerce Ermeni kökenli olduğu belirtilmektedir⁵⁷⁵. Bizans İmparatorluğu'nda Ermenilerin ağırlıklarının birçok alanda ve görevlerde görölme başlanması X. yüzyıldan itibaren.

⁵⁶⁸ Abdullah Özbek, *a.g.e.*, s. 33.

⁵⁶⁹ Georg Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 271, 272; Bilal Aksoy, *a.g.e.*, s. 97.

⁵⁷⁰ Georg Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 273.

⁵⁷¹ Bilal Aksoy, *a.g.e.*, s. 97.

⁵⁷² Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s. 10, 11.

⁵⁷³ Abdullah Özbek, *a.g.e.*, s. 33.

⁵⁷⁴ Bilal Aksoy, *a.g.e.*, s. 98.

⁵⁷⁵ Georg Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 266; Paul Lemerle, *Bizans Tarihi*, Çev. Galip Üstün, İstanbul, 1994, s. 78.

Ermeni kökenli oldukları ileri sürülen İoannes Tsimiskes ve de Romanos Lekapenos adlı İmparatorların da bunlar içinde olduğu ifade edilmektedir⁵⁷⁶.

Urfalı Mateos, İoannes Tsimiskes döneminde 972 ya da 973 yılının Mart ayında Damyaligos Mileh adındaki bir Bizans komutanının Müslümanlara karşı büyük bir ordu ile sefere çıktığını belirtir. Bazı şehirleri ele geçirip daha sonra Amid (Diyarbakır) Kalesi'ni kuşattığı sırada çıkan fırtınadan ordusunun etkilenip muharebede bozguna uğradığını ifade eder. Birçok askerini kaybeden Damyaligos ile bazı Bizans komutanlarının esir edilip Amid'e götürüldüğünü yazar. Damyaligos'un bir şekilde İstanbul'a gönderdiği acı ve sitem dolu mektubu İmparator Tsimiskes'in eline ulaşınca buna çok öfkelenen imparator aynı yıl içinde sefer emri vermiştir. Bölgedeki Ermeni prenslerinin de desteğini alan Tsimiskes Müslümanlara karşı zafer kazanarak birçok şehri yakıp yıkmış ve daha sonra Amid (Diyarbakır) üzerine yürümüştür. Amid bu esnada bir kadının idaresindedir. Daha evvel bu kadınla münasebeti olduğundan burayı kadının idaresine bırakıp birçok ganimet elde etmiştir. Burayı tahrip etmemesinin bir gerekçesinin de Amid hâkimi olan bu kadının Tsimiskes'in doğduğu yer olan vaktiyle Arapların elinde bulunan Çemişgezek yöresinin de içinde yer aldığı Khozan (Hozat) bölgesi ahalisinden olmasından dolayı olduğu söylenmektedir. Ancak Urfalı Mateos'un eserinde not bölümlerini yazan Dulaaurier'in çevirisini yapan Mükrimin Halil Yinanç kendisi burada açıklama yaparak verilen bilginin İslam kaynaklarına tezat olduğunu 973 senesinde İmparator Tsimiskes'in oraya bizzat gelmediğini, Bizanslı bir komutanın ordusuyla bölgeye geldiğini onunda başarılı olamadığını ifade eder. Urfalı Mateos'un aktardığı olayın 963 senesinde, Tsimiskes'in daha imparator olmadan önce ordu komutanı iken bölgeye düzenlediği seferle ilgili olduğunu Mükrimin Halil Yinanç aktarır⁵⁷⁷. Buradan anlaşıldığına göre Urfalı Mateos'un aktardığı olay 963 yılında gerçekleşmiş olsa bile sonuçta Çemişgezek bölgesi bahsi geçen yıllardan önce bir süre yine Arap hâkimiyetinde kalmıştır.

Tsimiskes, 974 yılında Bağdat'a kadar ilerlemiş, sonucu istediği gibi neticelenmeyen⁵⁷⁸, doğuya büyük bir sefer düzenlemiştir⁵⁷⁹. Tsimiskes doğuya yaptığı

⁵⁷⁶ Bilal Aksoy, *a.g.e.*, s. 96, 97.

⁵⁷⁷ Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s. 18-24.

⁵⁷⁸ Ernst Honigmann, *a.g.e.*, s. 101.

⁵⁷⁹ Georg Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 275, 276; Ernst Honigmann, *a.g.e.*, s. 97.

seferler sırasında yakalandığı öldürücü bir hastalıkla İstanbul'a dönmüş ve 10 Ocak 976 yılında ölmüştür⁵⁸⁰. Çemişgezek ve çevresinin de dâhil olduğu bölgede İmparator Tsimiskes döneminin sona ermesiyle, bir süre yönetimde boşlukların olması çeşitli sorunları da beraberinde getirmiştir⁵⁸¹. Yine bu dönemde Bardas Skleros (976-79) ve Bardas Phokas (987-89) isyanları⁵⁸² ile bölgede (Armenia IV. Thema) Bizans hâkimiyeti önemli ölçüde sekteye uğramıştır⁵⁸³.

X. yüzyılda Bizans, Araplara karşı üstünlük sağlayarak Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan Süryanileri, Malatya ve Elazığ'ın yer aldığı kuzey bölgelerine doğru yerleştirmeye başlamışlardır⁵⁸⁴. Bu iskân politikası içerisinde Çemişgezek ve çevresine de Süryanilerden yerleşenler olduğu muhakkaktır. Bölge Bizans Devleti'nin egemenliği içerisinde yer almasına karşın Araplar ile olan mücadeleler XI. yüzyılın başlarına kadar devam etmiş ve Bizans'ın güç kaybına sebep olmuşlardır⁵⁸⁵.

XI. yüzyıla girerken Doğu Anadolu'ya Ermenistan⁵⁸⁶ tabiri de kullanılmış fakat Ermeniler, tam bir vatan anlayışıyla bölgede yerleşim gösterememişlerdir. Ermenilerin Anadolu içlerine gelme sebebi VI. ve VII. yüzyıldaki Bizans-İran savaşları olmuştur. Yine Müslüman Türk akınları sırasında bir kısım Ermeniler, Dersim ve çevresine de sığınmışlardır⁵⁸⁷. Muhtemelen Çemişgezek'e de Ermenilerden göç edenler olmuştur.

⁵⁸⁰ Georg Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 276.

⁵⁸¹ Ertuğrul Danık, *a.g.e.*, s. 26.

⁵⁸² Georg Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 277-281.

⁵⁸³ Ernst Honigmann, *a.g.e.*, s. 148.

⁵⁸⁴ Mürüvet Harman, *a.g.e.*, s. 31, 32.

⁵⁸⁵ Muhammet Beşir Aşan, "Yukarı Fırat Havzası Ortaçağ Yüzey Araştırması", s. 779.

⁵⁸⁶ Armenia/Ermenistan adına ilk defa 518 tarihli Bahistan yazıtında rastlanılmaktadır. Ermenilerin oturduğu coğrafya ile ilgili olarak çeşitli görüşler vardır. Herodot ve Strabo Anadolu'da Fırat'ın doğusundan itibaren Ermenistan'ın başladığından ittifak ederler. Mezopotamya'ya kadar uzanan, Kızılırmak ve Dicle nehrinin kaynakları ile Fırat'ın ilk büyük dirseği arasında kalan çetin ve dağlık arazi Ermenistan olarak gösterilmektedir. Bugün için Ermeniler'in ne zaman ortaya çıktıkları ile ilgili ortaya atılan birçok görüş olmakla birlikte en itibar edilen görüş M.Ö. VI. ve ya IV. yüzyıllarda ortaya çıktıklarıdır. Salim Cönce, "Ermenistan'ın Tarihi Coğrafyası ve Ermeniler", *Türk-Ermeni Külliyyatı Tarihte Türkler ve Ermeniler: İlkçağ ve Ortaçağ*, C.1, Ed. M. Metin Hülagü ve başk., Eds., Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s.1, 3.

⁵⁸⁷ Oğuz Ünal, *a.g.e.*, s. 53.

Ortaçağ'da Tunceli ve Elazığ bölgelerinin içerisinde yer alan kalelerin önemli bir kısmı bölge hâkimiyeti için mücadele eden Bizans ile Emevi, Bizans ile Abbasi çekişmeleri sırasında yapılmıştır. Pertek, Bağın, Mazgirt, Anbar, Sinan, Masumu Pak, Rabat, Kurmizak ve de Çemişgezek kalelerinin Ortaçağ'a ait temel kısımlarının IX. - X. yüzyıllarda yapılmış olduğu anlaşılmaktadır. Birçok kalede olduğu gibi, büyük ölçekli kalelerden olan Çemişgezek Kalesi de daha sonra Türk hâkimiyetleri zamanında onarımlardan geçirilmiştir⁵⁸⁸.

Tunceli ve Çemişgezek yöresinin de yer aldığı bölgede Arap baskısının sona ermesinden sonra Ermeni feodal beylikler ile Bizans arasında mücadeleler yaşanmış bu durum XII. yüzyıla kadar sürmüştür⁵⁸⁹. Bizans İmparatorluğu döneminde Anadolu ahalisi, Bizans'ın en gösterişli zamanlarında bile beklenen ilgiyi imparatorluğa karşı göstermemiştir. Bunun sebebi olarak yöneten ile yönetilenler arasındaki uçurumun, bürokratik yapının halk ile bütünleşememesinin, halkın yasalar önündeki eşitsizliğinin ve kölecilik anlayışının büyük rolü vardır. İmparatorluğun bu baskıcı uygulamaları bölgede Bizans yöneticilerinin halk nezdinde itibarlarının zedelenmesine sebep olurken halkın da yeni arayışların içerisine girmesine neden olmuştur⁵⁹⁰.

Doğu Anadolu'ya Türk akınları ve göçleri XI. yüzyıldan çok öncesinde, Bizans'ın ilk zamanlarında ve ondan da önceki tarihlere kadar uzanmaktadır. Bizans, VI. yüzyıl ortalarından itibaren Anadolu topraklarına henüz Müslüman olmamış Türkleri yerleştirmiştir. Bunlar içerisinde yer alan Avar Türkleri Doğu Anadolu'da iskân edilmiştir. Selçuklular gelmeden evvel yer yer Anadolu'da Türklerin bulunduğu da bir gerçektir. Büyük oranda bu Türklerin Malazgirt Savaşı'nda Alparslan'ın tarafına geçmesi de galibiyette önemli bir faktör olmuştur⁵⁹¹. Bölgede Bizans egemenliğinin büyük ölçüde çökmesinden sonra 1018 yılından itibaren öncü akınları ile Anadolu'ya girmeye başlayan Türkler Çağrı ve Tuğrul Bey liderliğinde içlere kadar sokularak bölgeyi tanımaya başlamışlardır.⁵⁹²

⁵⁸⁸ Ertuğrul Danık, *a.g.e.*, s. 26.

⁵⁸⁹ Mürüvet Harman, *a.g.e.*, s. 32.

⁵⁹⁰ Bilal Aksoy, *a.g.e.*, s. 98, 99.

⁵⁹¹ Burhan Kocadağ, *a.g.e.*, s. 54.

⁵⁹² Ertuğrul Danık, *a.g.e.*, s. 26.

1.3. BEYLİKLER DÖNEMİ ÇEMİŞGEZEK

Bu dönemde, 1071 yılı Malazgirt Savaşı'ndan sonra, Türklerin Anadolu'ya gelmesi sonrasında devam eden fetihler sonucunda, bölgede çeşitli Türk beylikleri hâkimiyet kurmuştur. Bu devir, Türk boyları ile çeşitli devletlerin Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine kadar burada egemenlik kurduğu dönemleri kapsayacak şekilde Türk hâkimiyet devresi olarak yeni bir dönemin başlangıcı olacaktır.

Çemişgezek'in de içerisinde yer aldığı Fırat Havzası'ndaki Türk varlığı, X. yüzyıldan çok öncesine dayanmaktadır. Miladın ilk yıllarında Arsaklar (Partlar) idaresindeki Gurlu Türklerinin Dicle ve Fırat başlarına geldiği bilinmekte ve Anadolu'da yerleştikleri bölgelerden biri de Tunceli ve çevresi olduğu anlaşılmaktadır⁵⁹³. Bir dönem Sakalar ile Persler arasındaki çekişme alanı olan bu bölgede, Kavimler Göçü'nün başlamasının nedenlerinden olan Hun Türklerinin 395 yılında Fırat vadisine kadar ilerleyerek tekrar Kafkasya'ya geri döndükleri de bilinmektedir⁵⁹⁴. Bir kaynağa göre Türkler batıya doğru göç ederken Anadolu'yu geçiş güzergâhı olarak kullanmış fakat Çemişgezek ve çevresinin de içinde olduğu bölgeye gelenlerden bir kısmı buralara yerleşmişlerdir⁵⁹⁵. Bazı kaynaklarda, Tahar (Tuhar-Tagar) Türklerinin bu yöreye yerleştikleri ve burada tarihi sitelerini kurdukları belirtilmekle beraber, ilçe merkezinden geçen Tağar Çayı'nın da bunlardan ismini aldığı ifade edilmiştir⁵⁹⁶. Ayrıca Murat Vadisi'ni takiben İskitler'in de Çemişgezek yöresine gelmiş olmaları muhtemeldir⁵⁹⁷.

Hazar Türklerinin Fırat Havzası'na akınlar yaptığı ve yine Bizans'ın Sasani ve Müslüman Arap saldırıları karşısında V. yüzyıldan itibaren Fırat Havzası boyunca bir

⁵⁹³ M. Fahrettin Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 8

⁵⁹⁴ Hunlar 395 yılında iki koldan harekete geçerek, bir kol Kafkaslar üzerinden Basık ve Kursık adlı iki başbuğun yönetiminde Anadolu'ya akın etmişlerdir. Bu akın Don Nehri civarında konuşlanmış olan Doğu kanadı tarafından düzenlenmiştir, Romalılar kadar Sasani İmparatorluğu'nu da telaşa düşüren bu akında Hun kuvvetleri, Erzurum bölgesinden, Karasu ve Fırat vadilerini takip ederek Malatya ve Çukurova'ya kadar ilerlemişlerdir. Urfa ve Antakya üzerinden Suriye'ye inmiş oradan Kudüs'e yönelmişlerdir. Kuzeye ilerleyen Hunlar Orta Anadolu'ya Ankara dolaylarına ulaşmışlardır. Oradan Azerbaycan –Bakü yolu ile kuzeydeki merkezlerine dönmüşlerdir. Tolga Uslubaş, Sezgin Dağ, *İlk Çağlardan Günümüze Dünya Tarihi Ansiklopedisi*, İstanbul, 2007, s. 59, 60

⁵⁹⁵ M. Şerif Fırat, *a.g.e.*, s. 67; Ömer Kemal Ağar, *a.g.e.*, s. 23, 24.

⁵⁹⁶ Yusuf Cengiz, *a.g.e.*, s. 99.

⁵⁹⁷ “Dersim” Jandarma Genel Komutanlığı'nın Raporu, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1998, s. 45.

savunma hattı oluşturarak, bunun geri tarafına Balkanlardan getirdiği Türk kavimlerini yerleştirmek suretiyle buraları savunduğu da aşîkârdır. X. yüzyıldan itibaren Maverâünnehir civarında ve ötesinde cereyan eden hadiseler, batı bölgesine Türk göçlerini yoğunlaştırmış ve Selçuklu Devleti'nin temel politikası bu Türklere yurt bulma üzerine olmuştur. Bunun için Anadolu'nun fethedilmesi zorunlu bir hal almıştır⁵⁹⁸.

1015 senesinde Doğu Anadolu'ya başlayan Türk akınları⁵⁹⁹ 1047 yılından sonra ciddi bir hal almıştır. Bölgeye Tuğrul Bey'in emri ile yapılan akınlarda Doğu ve Orta Anadolu'ya kadar ilerleme imkânı bulunmuştur. Ancak henüz yurt kurma amaçlı olmayan bu geçici seferlerde müstahkem mevkiiler tahrip edilmiş ve böylelikle ilerideki yerleşme siyasetine zemin hazırlanmıştır⁶⁰⁰.

1071 yılında Malazgirt Savaşı ile Anadolu Türkleşmeye başlamış, özellikle Türk beylikleri yoluyla bu coğrafya Türk nüfuzu altına girerken, Çemişgezek'in de içerisinde yer aldığı Dersim bölgesi de Türk beylikleri ile çevrili bir dönemin içerisine girmiştir. Bu dönemin karışık vaziyeti içerisinde, birçok kesimin birbiri ile mücadeleleri sonucunda galiplerin kılıcından kurtulanlar Dersim ve çevresine sığınmışlardır. Sığınanlar zayıf ise genelde Dersim ağaları tarafından köle gibi kullanılmış, şayet gelenler güçlü ise karşılarına çıkanları mağlup ederek, onların evine toprağına sahip olmuşlardır⁶⁰¹.

XI. yüzyılda Çemişgezek'in de içerisinde yer aldığı bölge, Bizans İmparatorluğu Mezopotamya'sı dâhilindedir. Malazgirt Savaşı sonrasında Türklerin akınlarının ilk yıllarında, Bizans'ın başında I. Aleksios Komnenos (1081-1118) bulunmaktadır. Türkler yerel unsurlar olan Şadiller aşireti ve Mervaniler ile birlikte Bizans'a karşı yıpratıcı akınlar gerçekleştirmişlerdir⁶⁰². Çemişgezek'in de içerisinde bulunduğu bölge, Malazgirt Savaşı sonrasında kurulan beyliklerin egemenliği altına hemen girmemiştir. Savaş sonrasında Bizans'ın yenilmesiyle bölgede oluşan otorite boşluğundan faydalanan, daha öncesinden sınırları korumakla görevlendirilen Ermeni kökenli Bizanslı komutan Filaretos (Philaretos) Brakhamios, Tunceli, Harput, Malatya, Maraş, Urfa, Antakya ve

⁵⁹⁸ Abdulkadir Yuvalı, "Fırat Havzası'nın Türk Tarihindeki Yeri", *Fırat Havzası Folklor ve Etnografya Sempozyumu*, 24-27 Ekim 1985, Fırat Üniversitesi, Elazığ, 1992, s. 390, 391.

⁵⁹⁹ Muhammet Beşir Aşan, *a.g.e.*, s. 24.

⁶⁰⁰ Muhammet Beşir Aşan, "Yukarı Fırat Havzası Ortaçağ Yüzey Araştırması", s. 780.

⁶⁰¹ Naşit Hakkı Uluğ, *Tunceli Medeniyete Açılıyor*, İstanbul, 2007, s. 28.

⁶⁰² Ali Kaya, *a.g.e.*, s. 226.

Tarsus'a kadar geniş bir sahada hâkimiyet kurarak bağımsızlığını ilan etmiş⁶⁰³, Selçuklulara yıllık vergi ödeyerek bir dönem bölgede hükümrânlığını sürdürmüştür⁶⁰⁴.

Süryani Patrik Mihail Vakainamesi'nde, Türklerin Anadolu'yu fethettiği dönemlerde, Maraş bölgesindeki Şirbaz köyünden olan Ermeni Filaretos'u, Türk akınlarından yararlanarak bölgede eşkıyalık faaliyetinde bulunan Ermenilerin, onu meziyetlerinden dolayı liderleri yaptıklarını belirtir. Ayrıca Vakainamede Filaretos'un Kilikya bölgesinde bir kale ele geçirip, etrafında toplanan Ermenileri de yanına alarak zamanla Maraş, Keysun, Urfa'dan Antakya'ya ve de Ceyhun, Malatya bölgelerine kadar hâkimiyet sahasını genişlettiği ve Bizans'ın da desteğini alarak Türklere karşı savaşmış olduğunu yazar. Fakat Filaretos'un bir süre sonra Türklere karşı gelmekten vazgeçtiğini Bağdad ve Horasan'a gittiğini, Müslüman olduğunu geri döndüğünde dinini kaybetmiş bu adamın Maraş'ta ölmeden evvel tekrar Hristiyan olduğunu belirtir⁶⁰⁵.

Büyük Selçuklu Devleti hükümdarı Alp Arslan 26 Ağustos 1071 tarihinde Bizans hükümdarı Roman Diyojen'i (Dördüncü Romanos Diyogenes) Malazgirt Maydan Muharebesi'nde yenerek Doğu Anadolu'yu Türk egemenliği içerisine almış ve bu yerleri komutanlarına taksim etmiştir. Bu paylaşım neticesinde Erzurum Saltuk Bey'e, Mardin Emir Artuk Bey'e, Erzincan Emir Mengücek Bey'e Sivas, Kayseri ve Malatya da Danişment Ahmet Bey'in idaresine verilmiştir⁶⁰⁶.

Malazgirt Zaferi sonrasında yapılan fetihler ile Anadolu'nun birçok yerinde olduğu gibi Çemişgezek ve çevresi de Türk hâkimiyeti içerisine girmiştir. Sırasıyla

⁶⁰³ Ernst Honigmann, *a.g.e.*, s. 142; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular" *Türk Dünyası El Kitabı Coğrafya-Tarih*, C.1, TKAİ, Ankara, 1992, s. 273, 278; Ali Sevim, *Anadolu Fatih Kutalmışoğlu Süleymanşah*, TTK., Ankara, 1990, s. 28 ; Mükrimin Halil Yinanç, *a.g.e.*, s. 120; Recep Yaşa, "Selçuklular Zamanında Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Kurulan Türk Beylikleri ve Ermeni İlişkileri", *Türk-Ermeni Külliyyatı Tarihte Türkler ve Ermeniler: İlkçağ ve Ortaçağ*, C.2, Ed. M. Metin Hülagü ve başk., Eds., Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s. 232, 233; Mehmet Ersan, "Türk-Ermeni İlişkileri (XI-XIII. Yüzyıllar)", *Türk-Ermeni Külliyyatı Tarihte Türkler ve Ermeniler: İlkçağ ve Ortaçağ*, C.2, Ed. M. Metin Hülagü ve başk., Eds., Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s.167; Ali Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, Ankara, 1983, s. 21.

⁶⁰⁴ Mürüvet Harman, *a.g.e.*, s. 35; Ertuğrul Danık, *a.g.e.*, s. 26.

⁶⁰⁵ *Suryani Patrik Mihail'in Vakainamesi, II. kısım: 1042-1195*, Çev. Hrant D. Andreasyan, İstanbul, 1944, Yayl. y., s. 30, 31.

⁶⁰⁶ Mükrimin Halil Yinanç, *a.g.e.*, s. 81; Mehmet Zülfü Yolga, *a.g.e.*, s. 49.

Çubukoğulları ve Mengücekliler idaresinde kalan bölge daha sonra XII. yüzyılın ilk yıllarında Artukluların hâkimiyeti içerisine girmiştir. XIII. yüzyılın başlarına kadar Artuklu egemenliği içerisinde kalan Çemişgezek'te, Saltukoğullarından bir kol burada bir beylik oluşturmuştur⁶⁰⁷. 1226 yılında Anadolu Selçuklu Devleti yöreyi Alaaddin Keykubat (1220-1237) zamanında ele geçirmiş ve buradaki yerli hâkimlerde Selçuklulara tabi olmuşlardır⁶⁰⁸.

Çemişgezek'in Saltuklu hâkimiyetine bakıldığında Selçuklular'ın 1071 senesi Malazgirt Savaşı öncesinde Anadolu'ya yaptıkları akınlardan birinde Çağrı Bey'in oğlu Yakuti 1057 yılında yanındaki Emir Salik (Saltuk) ile birlikte Doğu Anadolu'ya başarılı seferler düzenlemiştir. Yakuti tarafından Azerbaycan ve Arrân'dan⁶⁰⁹ (Errân) sevk edilen birlikler Erzurum, Erzincan ve Kemah'a kadar gelerek buraları ele geçirmiş ve de Harput civarlarına akınlar yapmışlardır⁶¹⁰. Bir kaynağa göre Salik bin Ali bin Kasım Çemişgezek'in de içerisinde yer aldığı Tunceli bölgesine gelmiş ve burada oluşturduğu 3500 kişilik gönüllü kuvvetiyle birlikte Malazgirt Savaşı öncesi Sultan'ın Nizip önlerinde hareket halindeki ordusuna katılmıştır⁶¹¹. Malazgirt zaferinden sonra Erzurum ve çevresi Ebul Kasım Saltuk'a "ikta" olarak verilmiştir. Çemişgezek'in de bir dönem egemenliği içerisinde kaldığı rivayet edilen Saltuklular, Doğu Anadolu'da ilk Türk beyliği olan Saltuklu Beyliği'ni (1072-1102) kurmuşlardır⁶¹².

Merkezi Erzurum olan Saltukluların, Çemişgezek ve yöresine egemenliğinin doğrudan bir hâkimiyet olup olmadığı konusunda netlik olmamakla birlikte⁶¹³, bazı

⁶⁰⁷ Veli Saltık, "Tunceli'de Alevi Ocakları", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, S. 52, 2009, s. 146.

⁶⁰⁸ Mehmet Ali Ünal, "XVI. Yüzyılda Mazgird, Pertek ve Sağman Sancakbeğileri-Pir Hüseyin Beğ Oğulları" s. 239.

⁶⁰⁹ Arrân (Errân) Ortaçağ'da Doğu Kafkasya'da Kür ve Aras nehirleri arasında yer alan bölgenin adıdır. Arrân'ın kuzeyinde Şirvan ve Şeki, güneyinde İrminiye ve Azerbaycan, güneydoğusunda Mugan bulunmaktadır. Eski Yunan ve Romalılar devrinde Albania olarak adlandırılan bölge müslümanlar tarafından fethedildikten sonra Arrân (Errân) adını almıştır. Abdülkerim Özyayın "Arrân" *TDV. İA*, C.3, İstanbul, 1991, s. 394.

⁶¹⁰ Ali Sevim, *Anadolu Fatih Kutalmışoğlu Süleymanşah*, s. 5; Mükrimin Halil Yinanç, *a.g.e.*, s. 53

⁶¹¹ Hıdır Öztürk, *a.g.e.*, s. 4, 5.

⁶¹² Abdullah Özbek, *a.g.e.*, s. 34.

⁶¹³ Mürüvet Harman, *a.g.e.*, s. 38.

bilginlerin rivayetine göre de Selçuklu Sultanı Alp Arslan zamanında, Emir Salık bin Ali bin Kasım Erzen-i Rum (Erzurum) civarında yönetimde bulunmuştur. Bu bey düşmanlık bulunan Gürcü hükümdarlar ile sürekli mücadele etmiş ve nihayet 1162 yılındaki çarpışmada, yardımcısı Emir Şadi⁶¹⁴ şehit olup, kendisi ve ileri gelen ordu mensupları Gürcülere esir düşmüştür. Bu esareten kendisini, kız kardeşinin kocası Türkmen Ahlât hükümdarı Şah Erzen, Gürcülere hediyeler göndererek kurtarmıştır. Kendisinden sonra oğlu Melik Muhammed⁶¹⁵ yönetimi almış, bunun ölümünden sonrada Cakdaş'a, onun vefatından sonra ise beylik tahtına Nasreddin Muhammed'in (Melik Muhammed-Alâeddin Muhammed) oğlu⁶¹⁶ Melikşah bin Muhammed⁶¹⁷ çıkmıştır. Bu bey bağımsızlık mücadelesi içerisine girmiş ancak 1202 yılında Selçuklu Süleyman bin Kılıçarslan tarafından (III. Kılıçarslan) tarafından öldürülmüş ve bu tarihten itibaren Erzen-i Rum'da Anadolu Selçukluların egemenliği içerisine girmiştir⁶¹⁸. Halk arasında adı Melkiş olarak geçen Melikşah bin Muhammed beylik merkezini Çemişgezek'e nakletmiştir. Melikşah'ın yönetiminden memnun olmayan halkın içinden bin kadar aile İran'a göç etmişlerdir⁶¹⁹. Melikşah bin Muhammed'ten sonra Çemişgezek'te hüküm süren beylerin onun soyundan gelmiş oldukları belirtilmektedir. Bu beylerin adlarına bakıldığında, Türk adları olduğu, Arap ve Kürt adlarına benzemeyip bunlarla ilgisinin olmadığı ifade edilmektedir⁶²⁰. İfade edilenlere göre Melikşah bin Muhammed'ten sonra gelen beyler etrafında giderek artan kalabalık bir insan topluluğunun bulunduğu anlaşılmaktadır. Neticede 32 kale 16 nahiye, Çemişgezek beyleri tarafından ele geçirilerek geniş bir alanda

⁶¹⁴ Hıdır Öztürk, *a.g.e.*, s. 7.

⁶¹⁵ Şeref Han'ın "Şerefname" isimli eserinin bir başka nüshasında "Cakdaş" yerine "torunu" ifadesi geçmektedir. Şeref Han, *Şerefname I*, Çev. M. Emin Bozarslan, İstanbul, 1971, s. 189. Bir kaynakta Melik Muhammed'in yerine Melik Alaadin geçtiği ifade edilmiştir. Cenap Osmanoğlu, "Harput Çevresindeki Kaleler ve Beğlikler", *Yeni Fırat Dergisi*, S.32, Bingöl Matbaası Elazığ 1966, s. 8.

⁶¹⁶ Zeki ARIKAN, , "a.g.m.", s. 104, 105.

⁶¹⁷ Saltukluların son beyi Nasreddin Muhammed olduğunu ifade eden Osman Turan, Nasreddin Muhammed'in (Alâeddin Muhammed) oğlu olan Melikşah'ın Bidlisli Şeref Han'a dayanarak Halil Edhem tarafından son Saltuklu beyi sanılmasının yanlış olduğunu ifade eder. Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul, 2013, s. 36

⁶¹⁸ Şeref Han, *Şerefname I*, Çev. M. Emin Bozarslan, İstanbul, 1971, s. 188, 189.

⁶¹⁹ Hıdır Öztürk, *a.g.e.*, s. 7.

⁶²⁰ Şeref Han, *a.g.e.*, s. 189; Gürdal Aksoy, *Dersim, Alevilik, Ermenilik, Kürtlük*, s. 26.

hâkimiyet kurulmuştur. Beylere bağlı olanlar “Melkişi⁶²¹” (Malkişi) adıyla anılmışlardır. Üç kısma ayrılan Melkişiler bölgede kendilerine bağlı olan taraftarlarının çokluğuyla ün yapmışlardır. Bir kısmı İran hükümdarlarına katılmıştır. Bir gurup Şah’ın muhafız subayları olarak görev yapmıştır. Bunların da bir kısmının eyaletlerde yönetici olarak bulundukları belirtilmektedir. Melkişilerin ülkeleri Çemişgezek vilayeti olarak bilinmiştir⁶²². Melikşah bin Muhammet’in soyundan gelenlerin hâkim olduğu Çemişgezek⁶²³ ve ele geçirilen geniş sahadaki şehirler, Cengiz Han, Timurlenk, oğlu Şahruh Mirza, Türkmen Kara Yusuf ve Yavuz Sultan Selim Han⁶²⁴ (1512-1520) dönemine kadar, kudretli hükümdarlar zamanında bile bu soyun elinden çıkmamıştır. Bu durum Melkişilerden Şeyh bin Emir Yelman (Belan) dönemine kadar böyle sürüp gitmiştir⁶²⁵.

1071 yılındaki Malazgirt Savaşı sonrasında Anadolu’nun muhtelif yerlerine Türk akınları yapılmak suretiyle bölgenin Türk egemenliği içerisine alınması çalışmaları devam etmiştir. Güneydoğu Anadolu’da yapılan Türk akınları sayesinde Diyarbekir ele geçirilmiştir⁶²⁶. 1083/1084 yıllarında Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah, Sultan Alparslan zamanından beri tabi olan Mervanoğulları’nın elinde bulunan Amid’in (Diyarbakır)

⁶²¹ Rivayete göre Çemişgezek hükümdarları, Alparslan zamanında Erzen-i Rum (Erzurum) ve çevresinin hâkimi olan Emir Salık (Saltuk) bin Ali bin Kasım soyundan gelen Melik Şah bin Muhammed’in neslinden gelmektedirler. “Melik Şah” adının Kürt dilinde “Melkiş” biçimine dönüşmesi muhtemel olup, soylarının da Türk olduğunu, bunun Çemişgezek hükümdarlarının adlarından da anlaşılabilceğini çünkü adlarının hiçbir surette Arap ve Kürt isimleriyle alakalı olmadığı açıktır. Çemişgezek hükümdarlarına tabii olanlarda “Melkişi” olarak adlandırılmışlardır. Şeref Han, *Şerefname I*, Çev. M. Emin Bozarslan, İstanbul, 1971, s.188, 189; Şeref Han’ın eserinde Kürt olduğu ya da Kürtçe konuştuğu ifade edilen bazı emirlerin soyca Türk olduğu, muhtelif sebeplerle Kürtleştiği anlaşılmaktadır. Faruk Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu’da Türk Beylikleri*, Ankara, 1990, s. 43; Çemişgezek hükümdarlarının kendi iddialarına göre, Abbasi halifelerinin çocuklarından olan Melkiş adındaki birine dayandığı iddia edilmektedir. Şeref Han, *Şerefname I*, Çev. M. Emin Bozarslan, İstanbul, 1971, s. 188; Gürdal Aksoy, *Dersim, Alevilik, Ermenilik, Kürtlük*, s. 26.

⁶²² Şeref Han, , *a.g.e.*, s. 189, 190

⁶²³ Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul, 2001, s. 36; Abdullah Özbek, *a.g.e.*, s. 34, 35

⁶²⁴ Rıfat Özdemir, “Harput ve Çemişgezek’te Askeri Ailelerin Sosyo-Ekonomik Yapısı” *Belleten C.LIX*, Sayı:226, Ankara 1995, s. 747

⁶²⁵ Şeref Han, , *a.g.e.*, s. 190; Hıdır Öztürk, *a.g.e.*, s. 8.

⁶²⁶ Muhammet Beşir Aşan, *a.g.e.*, s. 48.

alınması için daha evvel Halife el-Kaim bi-Emrillah'ın vezirliğini yapmış Fahr al-davla Muhammed bin Cuhayr'i (Fahrüd Devle) görevlendirmiştir. Fahrüd Devle'nin oğlu Zaimüd Devle⁶²⁷, Çubuk Bey ve Artuk Bey ile birlikte Amid'i kuşatmış, ancak alınması gecikmiştir. Bunun üzerine Fahrüd Devle, Filaretos'un elinde bulunan, Bizans'ın "Ziata Castellum", Araplar'ın "Hısn Ziyad"⁶²⁸ olarak adlandırdıkları Harput'un alınması için Çubuk Bey'e görev vermiştir. Bunun üzerine Harput, Palu, Çemişgezek ve çevre kale yerleşmeleri alınarak⁶²⁹, buralarda Selçuklu ananeleri gereğince merkeze bağlı olmak koşuluyla Çubuk Bey kendi adı ile anılan Çubukoğulları Beyliği'ni (1085/1087-1113) kurmuştur. Çubuk Bey'in Diyarbakır ve Meyyafarikin'in (Silvan) alınmasında gösterdiği gayretlerden ötürü Fahrüd Devle tarafından Meyyafarikin şihneliğine (Askeri vali), ve bazı kaynaklarda Amid şihneliğine⁶³⁰ getirildiği de belirtilmektedir⁶³¹. Çubuk Bey tarafından Sultan Melikşah'a gönderilen Filaretos daha sonra 1079 yılında Maraş'ta ölmüş ve onun kurduğu beylikte böylelikle ortadan kalkmıştır⁶³². Böylece Çemişgezek dâhil bu bölgenin Türk hâkimiyetine girmesi, Çubuk Bey'in bölgedeki Bizans⁶³³ egemenliğine son vermesiyle olmuştur⁶³⁴. Bir kaynakta Çubukoğullarının merkezinin Çemişgezek olduğu⁶³⁵ belirtilse de asıl merkezleri Sultan Melikşah tarafından ikta⁶³⁶

⁶²⁷ İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, İstanbul, 1973, s. 42.

⁶²⁸ İbnü'l Esir, *İslam Tarihi El Kamil Fi't- Tarih Tercümesi*, Çev. Abdülkerim Özaydın, C.10, İstanbul, 1991, s. 343.

⁶²⁹ Muhammet Beşir Aşan, "Osmanlı Öncesi Harput ve Yöresinde Türk İskânının Tarihi Gelişimi" *Dünü ve bugünüyle Harput Sempozyumu I*, 24-27 Eylül 1998, Elazığ, 1999. s. 56

⁶³⁰ İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s. 43; Salim Koca, *Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri*, Ankara, 2010, s.170; Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar Türkiye (1074-1990)*, Kültür Bak. Yay., Ankara, 1996, s. 48

⁶³¹ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul, 1969, s. 157, 158, 159; Claude Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, Çev. Yaşar Yücel-Bahaeddin Yediyıldız, Ankara, 1988, s.36; Mükrimin Halil Yinanç, *a.g.e.*, s. 151; Ertuğrul Danık, *a.g.e.*, s. 26, 27; Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, Ankara, 2000, s. 96; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul, 1969, s.157-159; Gülay Ögün Bezer, "Harputta Bir Türkmen Beyliği Çubukoğulları", *TTK. Belleten*, C. LXI, S. 230, Ankara, 1997, s. 73-77.

⁶³² Muhammet Beşir Aşan, *a.g.e.*, s. 48.

⁶³³ Enver Benhan Şapolyo, *Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Ankara, 1972, s. 128.

⁶³⁴ İbrahim Yılmazçelik, *a.g.e.*, s. 21.

⁶³⁵ Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar Türkiye (1074-1990)*, s. 48.

⁶³⁶ Mürüvet Harman, *a.g.e.*, s. 35, 36.

olunan Harput'tur. Çubuk Bey sınırlarını Harput, Palu, Çemişgezek dışında, Hanzit (Genç-Palu⁶³⁷), Mazgirt, Eğin, Arapkir ve Pütürge'ye kadar genişletmiştir⁶³⁸. Çubuk Bey, oğlu Mehmet Bey ile birlikte bu bölgeleri yönetmiştir⁶³⁹. Çubuk Bey bölgede Müslümanlara zulmeden, eşkıyalık yapan, yol kesen Hristiyan eşkıya Efrinci'yi⁶⁴⁰ de ortadan kaldırmıştır⁶⁴¹.

1092 senesinde Büyük Selçuklu Hükümdarı Sultan Melikşah tarafından merkeze çağrılarak Yemen'in de fethiyle, Arabistan'ın Türk hâkimiyetine tamamen alınması için hazırlanan kuvvetlerin başında, bazı komutanlarla birlikte Çubuk Bey de görevlendirilmiştir⁶⁴². Çubuk Bey'in bundan sonraki akibeti hakkında kaynaklarda kesin bir bilgi yoktur. O, Yemen'e gittiğinde yerine oğlu Çubukoğlu Mehmet Bey geçmiştir. Mehmet Bey zaman zaman Büyük Selçukluların bazen de Anadolu Selçukluların tabiiyeti içerisinde hüküm sürmüştür. Örneğin Büyük Selçuklu Hükümdarı Mehmed Tapar 1105 senesinde Meyyafarikin'e (Silvan)⁶⁴³ sefer edince Doğu Anadolu beyleriyle Çubuk Bey'de yanında bulunmuştur. 1107 yılında, bu sefer Anadolu Selçuklu Sultanı I.

⁶³⁷ Zeki ARIKAN, , "a.g.m.", s. 104, 105.

⁶³⁸ Mükrimin Halil Yinanç, *a.g.e.*, s. 125, 133, 191; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular" s. 280; Abdulkadir Yuvalı, "a.g.b.", s. 393; Muhammet Beşir Aşan, "Yukarı Fırat Havzası Ortaçağ Yüzey Araştırması", s. 780; Muhammet Beşir Aşan, *a.g.e.*, s. 48; T. Yılmaz Öztuna, *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Türkiye Tarihi*, C. 2, İstanbul, 1964, s. 74; Gülay Öğün Bezer, "Harputta Bir Türkmen Beyliği Çubukoğulları", *TTK. Belleten*, C. LXI, S. 230, Ankara, 1997, s. 83; Aydın Çelik, Taner Yıldırım, "İlk İslam Fetihlerinden Beylikler Dönemine Harput", *Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu, Elazığ 23-25 Mayıs 2013, Bildiriler, C.2*, (Editör: Enver Çakar), Fırat Ü. Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi, Elazığ, 2013, s. 550; Recep Yaşa, "a.g.m.", s. 234, 235; Zeki ARIKAN, "a.g.m.", s. 105.

⁶³⁹ Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 10, 11.

⁶⁴⁰ Harput yakınlarında bir kalenin sahibi olan Efrinci'nin Frankapol lakaplı Normandiyalı Herve olabileceği ve Bizans İmparatorluğu'nun bölgeden çekilmesi öncesinde görevlendirilerek daha sonra burada eşkıyalık faaliyetlerinde bulunduğu belirtilmektedir. Herve'nin elinde bulunan bu kalenin kesin olarak neresi olduğu bilinmese de, var olan bilgilerden yola çıkarak buranın Harput ve Palu'ya en yakın yer olan "Bagin" olduğu tahmin edilmektedir. Gülay Öğün Bezer, "Harputta Bir Türkmen Beyliği Çubukoğulları", *TTK. Belleten*, C. LXI, S. 230, Ankara, 1997, s.81, 82. Efrinci adlı Rum'un elinde bulunan kalenin Pertek Kalesi olabileceği de tahmin edilmektedir. Mehmet Ali Ünal, "XVI. yüzyılda Çemişgezek Sancağı-İdari Yapısı-", *Osmanlı Araştırmaları*, C. 12, S. 12, İstanbul, 1992, s. 368.

⁶⁴¹ Muhammet Beşir Aşan, *a.g.e.*, s. 48; Recep Yaşa, "a.g.m.", s. 235.

⁶⁴² T. Yılmaz Öztuna, *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Türkiye Tarihi*, s. 74

⁶⁴³ Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 22.

Kılıçarslan Doğu Anadolu'daki beyleri kendisine itaat etmelerini istediğinde Çubukoğlu Mehmed Bey'de itaat eden beyler arasında yerini almıştır⁶⁴⁴.

Çubukoğulları Beyliği, Artuk Bey'in torunu olan Belek Gazi tarafından Harput'un alınmasıyla 1112/13 yıllarında ortadan kaldırılmıştır⁶⁴⁵. Harput ve çevresi, 27/28 yıl Anadolu Selçuklu Devleti'ne tabî olan⁶⁴⁶ Çubukoğulları idaresinden sonra 1234 tarihine kadar Artukoğulları egemenliğinde kalmıştır⁶⁴⁷.

Sultan Alparslan'ın emirlerinden biri olan Artuk Bey'in adıyla anılan bu hanedanlık, zaman içerisinde yerleştikleri Kudüs'ün Fatimilerin eline geçmesi üzerine Doğu Anadolu'ya gelmişler, burada Mardin, Hısn-ı Keyfa ve sonrasında Harput'ta Belek Gazi ile başlayan Artuklu kollarını kurmuşlardır⁶⁴⁸.

Artuklu İlgazi Bey'in kardeşi Behram'ın oğlu olan Belek, amcası İlgazi Bey ile birçok gazalara katılarak kahramanlıklar göstermiştir. Haçlılara karşı da mücadele eden Belek Gazi kendisine verilen Suruç yöresini kaybettikten sonra, Harput ve civarını kendisi için hâkimiyet alanı olarak belirlemiştir. Harput ve Palu'da hüküm süren Belek Gazi, I. Kılıçarslan'ın da eşi olmuş ve oğlu Tuğrul Arslan adına Malatya'da hüküm süren

⁶⁴⁴ Muhammet Beşir Aşan, *a.g.e.*, s. 49.

⁶⁴⁵ Mürüvet Harman, *a.g.e.*, s. 36; İbrahim Kafesoğlu, "Doğu Anadolu ve İzmir Türkmen Beylikleri" *Türk Dünyası El Kitabı Coğrafya-Tarih*, C.1, TKAİ, Ankara, 1992, s.292; Abdulkadir Yuvalı, "a.g.b.", s. 393; Muhammet Beşir Aşan, "Osmanlı Öncesi Harput ve Yöresinde Türk İskânının Tarihi Gelişimi" s. 57, 58; Recep Yaşa, "a.g.m.", s. 242.

⁶⁴⁶ Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar Türkiye (1074-1990)*, s. 48.

⁶⁴⁷ Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 11; Salim Koca, *a.g.e.*, s. 199; İbnu'l Ezrak, *Meyyafarikin ve Amid Tarihi*, Çev. Ahmet Savran, Erzurum, 1992, s. 100; Muhammet Beşir Aşan, *a.g.e.*, s. 49; Ertuğrul Danık, *a.g.e.*, s. 27; Suryani Patrik Mihail'in *Vakainamesi*, *a.g.e.*, s. 68; Mükrimin Halil Yinanç, "Belek", *MEB. İ.A.*, C. 2, İstanbul, 1979, s. 469; Salim Cöhce, "Artuklular ve Belek'in Kemah Yöresini İşgali", *Uluslararası Erzincan Sempozyumu*, C.1, 28 Eylül-01 Ekim 2016, Erzincan Üniversitesi, Erzincan, 2016, s. 155; Aydın Çelik, Taner Yıldırım, "İlk İslam Fetihlerinden Beylikler Dönemine Harput", *Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu*, Elazığ 23-25 Mayıs 2013, *Bildiriler*, C.2, (Editör: Enver Çakar), Fırat Ü. Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi, Elazığ, 2013, s. 551; Coşkun Alptekin, "Belek b. Behram", *TDV. İ.A.*, C. 5, İstanbul, 1995, s. 402.

⁶⁴⁸ Muhammet Beşir Aşan, *a.g.e.*, s. 49.

hanımla (Ayşe Hatun⁶⁴⁹) evlenerek⁶⁵⁰, Malatya'yı da egemenliği içerisine almış ve daha sonra Mengüceklilerden Çemişgezek⁶⁵¹ dâhil Dersim bölgesini ele geçirmiştir. Belek Gazi, Çemişgezek de dâhil bölgeden topladığı askerlerle⁶⁵² Haçlılara karşı gazaya gidince bundan istifade eden Mengücek İshak Bey bu yöreleri yeniden 1118 yılında geri almışsa da⁶⁵³ 1119 senesinde Haçlı Savaşı'ndan dönen Belek Gazi Mengücek oğlu üzerine yürümüştür. İshak Bey, Trabzon Dukası Konstantin Gabras'ın yardımını almıştır. Buna mukabil Artukoğlu Belek Gazi de Danişmentliler ile anlaşmıştır. Kurulan ittifaklar sonucunda Erzincan'ın kuzeyinde Şiran bölgesinde her iki tarafın kuvvetleri karşılaşmış ve Mengücekliler ile birlikte Gabras'ın ordusu imha edilmiştir⁶⁵⁴. Yaklaşık beşbin kadar Rum askeri öldürülmüş ya da esir alınmıştır⁶⁵⁵. Kemah hâkimi de olan Mengücek İshak Bey (İbn Mangoug) ve Gabras da esir alınanlar arasındadır. Ancak Gabras 30.000 dinara serbest bırakılmıştır. İshak Bey ise Danişmentoğlu Emir Gazi'nin damadı olduğundan dolayı serbest bırakılınca, ittifakın içinde yer alan Malatya Valisi Tuğrul ile Belek, Emir Gazi'ye karşı husumet beslemişlerdir⁶⁵⁶. 1124 yılında Artuklu Belek Gazi, amcası İlgazi'nin oğlu Hüsamettin Timurtaş ile Suriye seferi sırasında Menbiç Kalesi'ni kuşatma hazırlıklarını kontrol ederken atılan bir okla vurularak şehit olmuştur⁶⁵⁷. Belek Gazi'nin şehit olmasından sonra Harput Artukluları sıkıntılı bir sürece girmiştir. Beyliğin bu kolu bir süre sonra Hısn-ı Keyfa Artuklu kolundan olan Muineddin Sokman'ın oğlu Rükneddin Davud'un egemenliği içerisine dâhil olmuştur. O da vefat edince yerine geçen

⁶⁴⁹ Suryani Patrik Mihail'in *Vakainamesi*, a.g.e., s. 60.

⁶⁵⁰ Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, Çev. Yıldız Moran, İstanbul, 1979, s. 101; Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, Çev. Erol Üyepazarcı, İstanbul, 2000, s. 20 ; Gregory Abu'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abu'l Farac Tarihi II.*, Çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara, 1987 s. 351.

⁶⁵¹ Fikret Memişoğlu, "Çemişgezek", *Yeni Fırat Dergisi*, S.14, İstanbul 1963, s. 16.

⁶⁵² Naşit Hakkı Uluğ, *Tunceli Medeniyete Açılıyor*, İstanbul, 2007, s. 28.

⁶⁵³ Hasan Geyikoğlu, "Selçuklular'dan Osmanlılar'a Kemah", *Uluslararası Erzincan Sempozyumu, C.1*, Editör: Hüsrev Akın, 28 Eylül-01 Ekim 2016, Erzincan Üniversitesi, Erzincan, 2016, s. 211.

⁶⁵⁴ Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 74, 75-164, 165; Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 24; Azimi Tarihi, *Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler*, Nşr. ve Trc. Ali Sevim, Ankara, 1988, s. 113; Muhammet Beşir Aşan, a.g.e., s. 50.

⁶⁵⁵ Ali Öngül, "Mengücekler", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 6, Ankara, 2002, s. 453

⁶⁵⁶ Suryani Patrik Mihail'in *Vakainamesi*, a.g.e., s. 67; Faruk Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Ankara, 1990, s. 111.

⁶⁵⁷ Muhammet Beşir Aşan, a.g.e., s. 50; Azimi Tarihi, a.g.e., s. 118.

oğlu Fahreddin Kara Arslan, Harput ve Palu çevrelerini kontrol ederken bir diğer oğlu Arslan-Doğmuş Mazgirt Kalesi'ni ele geçirmiştir⁶⁵⁸. Verilen bilgilerden anlaşıldığına göre Artukoğlu Belek Gazi Harput'u aldıktan sonra Çemişgezek yöresine hemen hâkim olmamıştır. Çemişgezek yöresi bu dönemde zaman zaman farklı beyliklerin idaresi altına girmiştir. Yörenin bir dönem Mengücekliler idaresinde kaldığı anlaşılmaktadır⁶⁵⁹. Erzincan'da bulunan Mengücekoğullarından bir bey de Çemişgezek'te vali olarak buraları idare etmiştir⁶⁶⁰. Günümüzde Çemişgezek'e bağlı olan Mengücek adında bir köy de bulunmaktadır⁶⁶¹.

Kaynaklarda Mengücek beyliğinin (1071-1252) kurucusu olarak kabul edilen Mengücek Gazi hakkında çeşitli rivayetler olmasına karşın, kendisinin Sultan Alparslan'ın beylerinden biri olduğu Malazgirt Zaferi'nden sonra Erzincan, Kemah, Köğonya (Şebinkarahisar) ve Divriği⁶⁶² şehirlerini fethettiği belirtilmektedir. Buna karşılık olarak Sultan Alparslan'ın bu şehirlerin yönetimini kendisine verdiği ifade edilmektedir⁶⁶³. Türk beylerinden olan Mengücek, diğer beyler gibi Malazgirt Savaşı'ndan sonra Anadolu'da Ermeni ve Rumlara karşı mücadele eden liderlerden biridir. Bu nedenledir ki "Elgazi" unvanı ile de anılmaktadır⁶⁶⁴.

1142 yılına kadar tek merkezden idare edilen Mengücek Beyliği, Melik İshak Bey'in 1142 yılında ölmesinden sonra Eski Türk ananesi olan "devlet hanedanının ortak malıdır" anlayışı çerçevesinde oğulları arasında taksim edilmiştir. Buna göre Kemah Melik Mahmud'a, Erzincan Davud Şah'a ve Divriği de Süleyman Şah'a verilmiştir. Muhtemelen Kemah'ın, erken zamanda Erzincan Beyliği idaresine geçtiği anlaşılmaktadır. Erzincan beyi Davud Şah daha sonra karısı tarafından boğdurularak öldürülmüş ve O'nun kardeşi Süleyman Şah'ı çağırarak evlenmiş ve de memleketi de onun idaresine vermiştir. Bir süre sonra Davud Şah'ın oğlu Fahreddin Behramşah (1165-

⁶⁵⁸ Muhammet Beşir Aşan, *a.g.e.*, s. 50; Mürüvet Harman, *a.g.e.*, s. 37.

⁶⁵⁹ Suat Akgül, "Cumhuriyet Dönemine Kadar Dersim Sorunu", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM*, C. 4, S. 4, 1993, s. 3.

⁶⁶⁰ Naşit Hakkı Uluğ, *Tunceli Medeniyete Açılıyor*, İstanbul, 2007, s. 28.

⁶⁶¹ Faruk Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, s. 1.

⁶⁶² Yusuf Cengiz, *a.g.e.*, s. 99.

⁶⁶³ Faruk Sümer, "Mengücekliler", *TDV. İ.A.*, C. 29, Ankara, 2004, s. 139.

⁶⁶⁴ Ali Kemali, *a.g.e.*, s. 52.

1225)⁶⁶⁵ Erzincan'a tekrar sahip olmuştur. Bu dönemde Mengücekliler oldukça zayıf duruma düşmüşlerdi⁶⁶⁶.

Hasankeyf (Hısn Keyf) Artuklular'ının hükümdarı Rükneddin Davud'un ölümü üzerine Artuklu hükümdarı Fahreddin Kara Arslan, Amid'i (Diyarbakır) muhasara etmiştir. Amid hâkimi İnaloğullarının, vezirleri olan Nisanoğullarının baskılarına yenik düşmeleri üzerine burada hâkimiyet kuran Nisanoğulları, Kara Arslan'ın şehri kuşatması üzerine Danişment beyi Yağıbasan'dan⁶⁶⁷ yardım istemiştir. Yağıbasan'ın barış yapılması talebini, aynı zamanda damadı olan Fahreddin Kara Arslan'dan istemesi üzerine bu teklife Kara Arslan sinirlenmiş fakat cevap vermeden Eylül 1163 yılında kuşatmayı kaldırmak zorunda kalmıştır. Damadının bu tavrına kızan Yağıbasan, Harput ve Çemişgezek⁶⁶⁸ bölgesinde Kızan, Karsen ve Tell Patrik beldelerini yağma etti ve Şumişki Kalesi'ni (Çemişgezek) de zaptetti⁶⁶⁹. Danişment beyi Yağıbasan (Yakup Arslan b. Danişmend) istila ettiği yerlerdeki halkı hayvanlarıyla birlikte Kemah'a sürmüştür⁶⁷⁰. Bu durum Suryani Patrik Mihail'in Vakainamesinde şöyle ifade edilmektedir. 1163 tarihinde Hısnızıad (Harput) Emiri Kara Arslan'ın Amid'i (Diyarbakır) muhasara altına aldığını, Amid'de Cemaleddin adında bir Türk emiri olduğunu, onun vekili İbn Nisan

⁶⁶⁵ Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 77.

⁶⁶⁶ Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 76, 77; İbnu'l Ezrak, *a.g.e.*, s. 135.

⁶⁶⁷ Danişmentli beyi Melik Muhammed'in 1141/42 yılında vefat etmesiyle oğulları arasında başlayan taht kavgaları beyliğin Sivas, Kayseri ve Malatya kollarına ayrılmasına neden olmuştur. Bu durumdan faydalanan Anadolu Selçuklu Sultanı Mesut bölgede siyasi üstünlüğü ele geçirmiştir. Danişmentlilerin Sivas Şubesi Emiri Nizameddin Yağıbasan (Yakup Aslan) 1150 yılında Sultan Mesut'a tabi olmuştur. Sultan Mesut'un vefatı ile Kayseri ve çevresine karşı saldırıya geçen Yağıbasan Suriye hükümdarı Nureddin Mahmud'un da destekleriyle, kardeşleri ile beraber Anadolu Selçuklu Sultanı II. Kılıçarslan'a karşı savaşmış ve yenilmiştir (Ekim 1155). Fakat bir süre sonra Bizans'ın desteğiyle Sultan II. Kılıçarslan karşısında zafer elde eden Yağıbasan Elbistan bölgesine yeniden hâkim olmuş ve daha sonra damadı da olan Artuklu Fahreddin Karaaslan'ın hâkimiyetindeki Harput ve Çemişgezek'i ele geçirerek yağma etmiştir. Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, Ankara, 2000, s. 214, 215.

⁶⁶⁸ Ali Sevim, Yaşar Yücel, *Türkiye Tarihi*, Ankara, 1987, s. 210.

⁶⁶⁹ Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 175, 176; Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 38.

⁶⁷⁰ Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 76, 77; İbnu'l Ezrak, *a.g.e.*, s. 135; Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul, 2013, s. 118.

Kamal ed-Din adında biri olduğunu gerekli önlemleri kale içinde aldığını, Kapadokya (Sivas) Emiri Yakup Arslan'dan (Danişmentoğlu Yağıbasan) yardım isteyerek ona tabi olacaklarını iletmışlerdir. Bunun üzerine Yakup Arslan aynı zamanda damadı da olan Kara Arslan'a karşı çıkararak Amid'i ondan kurtarmaya karar vermiştir. Böylelikle Malatya işinde kendisine karşı gelen damadına karşılık da vermiş olacaktır. Kara Arslan Amid'i terk edip memleketinde iç kaleye girdikten sonra, Yakup Arslan onu barış yapmaya davet etmiştir. Kara Arslan bu teklife razı olmayınca buna öfkelenen Yakup Arslan, Kizan (Hizan), Karsen ve Tell Patrig'de istilalarda bulunmuştur. Şumuşkay/Şumuşki (Çemişgezek) Kalesi'ni ele geçirmiş ve buralarda bulunan erkek ve kadınları, hayvanları ve diğer eşyaları ile beraber yüz bin esiri alıp götürerek, bölgeyi ıssız ve harap halde bırakmıştır. Arsaniyas (Murat Nehri) kıyısındaki Tella Piskoposu İgnatius'da esirlerle birlikte Kemah'a götürülmüş ve oradan da Malatya'ya getirilmiştir. Hısnızıad (Harput) piskoposu da esir edilmiş ancak iki gün sonra serbest bırakılmıştır⁶⁷¹.

Danişmentli Yağıbasan'ın damadına karşı bu hareketi üzerine Fahreddin Kara Arslan yeğeni olan Mardin Artuklu Emiri Necmeddin Alpı ve Demleçoğullarından Fahreddin Devlet Şah ile ittifak içerisine girmiş ve karşı bir hareket gerçekleştirerek Danişmentlilerin elindeki Sivas'a yürümüştür. Ayrıca Sultan II. Kılıçarslan'da Yağıbasan'a sefer edince, zor durumda kalan Yağıbasan Suriye Hükümdarı Atabek Nureddin Mahmut'un girişimleri sonucunda bu savaştan kurtulmuştur. Bir süre sonrada Yağıbasan Çankırı'da vefat etmiştir (Ağustos 1164)⁶⁷². Buradan da anlaşılacağı üzere Çemişgezek, Anadolu ilk dönem beylikleri arasında, Türkiye Selçuklularının hâkimiyeti içerisine girene kadar mücadele alanlarından biri olmuş ve bu bakımdan aralıklarla egemenliği el değiştirmiştir.

Danişmentli Yağıbasan'ın 4 Ağustos 1164 yılında vefatı üzerine Anadolu Selçuklu Sultanı II. Kılıçarslan, Danişmentlileri ilhak ederek topraklarını ele geçirmiş ve ayrıca Mengüceklileri de kendi himayesine almıştır. Uzun bir dönem Mengücekliler Selçuklu himayesinde varlıklarını sürdürmüşlerdir⁶⁷³. 1167 'de ölen⁶⁷⁴ Fahreddin

⁶⁷¹ *Suryani Patrik Mihail'in Vakainamesi, a.g.e., s. 193, 194 ; Gregory Abu'l-Farac (Bar Hebraeus), a.g.e., s. 400.*

⁶⁷² Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 214, 215; Erdoğan Merçil, *a.g.e., s. 232.*

⁶⁷³ Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 77.

⁶⁷⁴ Coşkun AlpTekin, "Artuklular", *TDV. İ.A, C.3, İstanbul, 1991, s. 415.*

KaraArslan'dan sonra İmadeddin Ebubekir adlı oğlu Palu'da, diğer oğlu Nureddin Mehmed ise Harput ve Hasankeyf'te yöneticilikleri devam ettirmişlerdir⁶⁷⁵.

Artuklular'ın hâkim olduğu sahanın kuzeyinde egemenlik Mengüceklilerde bulunuyordu. Ancak bu bölgedeki hâkimiyet Mengüceklilerde görünse de Artuklu Belek Gazi'nin Erzincan seferi, 1163 senesinde Danişmentli Yağıbasan'ın Çemişgezek'e girmesi, Artuklu Fahreddin Kara Aslan ile Necmeddin Alpı ve de Devlet Şah'ın bu yöreler içerisinden geçip Sivas üzerine hareket etmeleri karşısında, Mengüceklilerin bunlara müdahale etmemeleri, bu bölgede tam bir hâkimiyet kuramadıklarını göstermektedir. Çemişgezek'te Mengücekoğullarına ait olduğu sanılan üzerinde "Sungur oğlu Kılıç Şah" yazısının bulunduğu sadece bir lahit⁶⁷⁶ bulunmasına karşın, Artukluların bölgede hâkimiyet kurdukları yıllarda, Harput ve çevresinde izleri bulunmasına rağmen, Çemişgezek ve çevresinin de bulunduğu yörelerde devletin otoritesinin kurulduğunu ifade edecek kamusal yapıların ve izlerin yoksunluğu söz konusudur. Bu durum Artukluların da aynen Mengücekliler gibi tam bir otorite kuramadıklarını göstermektedir. Bu duruma neden olarak, bölgenin coğrafi yapısının elverişsiz olması, tarımsal alanların azlığı, tabiat koşullarının uygunsuzluğu ifade edilebilir. Özellikle bu dönemler de bölge, insanlar için yerleşme kaygısı oluşturmamış ve daha çok farklı coğrafyalara geçiş olarak kullanılan bir üs durumunda kalmıştır. Pertek, Mazgirt ve Çemişgezek gibi Tunceli bölgesinin güney kuşağındaki yerleşmelerin, Artukoğulları ve Mengücekoğulları devirlerinde yetersiz olması ve sadece bir geçiş üssü gibi kullanılması durumu 1226 yılına kadar devam etmiştir. Daha sonra Selçuklu Sultanı Alaaddin Keykubat'ın bölgeye gelmesi bu durumu değiştirmiştir. Sultan Alaaddin'in Doğu Anadolu seferi sonucunda

⁶⁷⁵ Mürüvet Harman, *a.g.e.*, s. 37.

⁶⁷⁶ Fikret Memişoğlu, "a.g.m.", s. 15.

Artukoğullarının egemenliğinde bulunan⁶⁷⁷ Çemişgezek Kalesi⁶⁷⁸ ile diğer birçok kale ele geçirilerek Anadolu Selçuklu egemenliği içerisine alınmışlardır⁶⁷⁹.

Alaaddin Keykubat'ın doğu seferi ve Çemişgezek dâhil alınan yerler ile ilgili olarak kaynaklarda ifade edilenlere baktığımızda, Sultan Alaaddin, Türkiye-Suriye kervan yolunu keserek tüccarların malına el koyan ve Selçuklu ticaretine engel olan Çukurova Ermenilerini itaat altına aldıktan sonra bir kış boyunca ordusunu hazırlamıştır. Yapılan hazırlıklar sonucunda devletin sınırlarını genişletme siyaseti çerçevesinde⁶⁸⁰ sefere çıkmıştır. Selçuklu tabiiyetinden çıkarak Mısır-Eyyubi hükümdarı Meliküladil'e (el-Melik'ül- Kamil) bağlandıktan sonra Moğollardan kaçarak Azerbaycan'a gelen Doğu Anadolu'da bir takım siyasi olaylara karışan, kendisine ve Eyyubi Melik Eşref'e karşı Celaledin Harzemşah ile işbirliği yapan Amid (Diyarbakır) ve Hısn Keyf (Hasankeyf) Artuklu Emiri Mesut'a⁶⁸¹ karşı 1226 yılında harekete geçmiştir. Sultan Alaaddin Keykubat, yanında emirleri Esedüddin Ayaz ile Mubarizüddin Çavlı'nın da olduğu halde Malatya'ya gelmiştir. Bu emirleri komutasında sevkettiği kuvvetler, Emir Mesut'a ait olan Adıyaman, Kâhta ve Çemişgezek kalelerini⁶⁸² kuşatmışlardır. Zor durumda kalan Emir Mesut, tavır değiştirerek Melik Eşref'ten yardım istemiştir. Melik Eşref, durumu bildirip Sultan'dan harekâtı durdurmasını isteyince, buna oldukça sinirlenen Sultan Alaaddin seferine devam etmiş, meydana gelen savaşta 16 bin kişilik Eyyubi ve Artuklu kuvvetleri bozguna uğratılmıştır. Savaş sonunda Melik Eşref'in kumandanlarından İzzeddin b. Bedir esir edilmiştir. Hısn Keyf Artukluları Alaaddin Keykubat'a tabi

⁶⁷⁷ Zeki ARIKAN, , “a.g.m.”, s. 105; Rıfat ÖZDEMİR, “a.g.m.”, s. 747.

⁶⁷⁸ Alaaddin Keykubat'ın Çemişgezek Kalesi'ni hâkimiyeti içerisine aldığıında buranın yerel hâkiminin kim olduğu tartışmalı olsa da sadece Çemişgezek Kalesi değil Bağın, Pertek ve Mazgirt yörelerindeki kaleleri de ele geçirmiştir. Ertuğrul Danık, *İşuwa'dan Tunceli'ye Tarih ve Kültür*, Ankara, 2010, s. 27. Çemişgezek'in bu dönemde yerli hâkimleri Selçuklu yüksek hâkimiyetini kabul etmişlerdir. Mehmet Ali Ünal, “XVI. Yüzyılda Mazgird, Pertek ve Sağman Sancakbeğileri-Pir Hüseyin Beğ Oğulları”, *OTAM, Ankara Ü. Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 2, Ocak 1991, s. 239.

⁶⁷⁹ Ertuğrul Danık, *a.g.e.*, s. 27; Ali Birbiçer, “*Osmanlı Tarihlerinde Selçuklularla İlgili Bilgiler*”, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2014, s. 244.

⁶⁸⁰ Mürüvet Harman, *a.g.e.*, s. 39.

⁶⁸¹ Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 78.

⁶⁸² Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 192; Naşit Hakkı Uluğ, *Tunceli Medeniyete Açılıyor*, İstanbul, 2007, s. 28.

olmuşlardır⁶⁸³. Az bir süre sonra da Adıyaman (Hısn Mansur), Kâhta ve Çemişgezek kaleleri fethedilerek⁶⁸⁴ Selçuklu hâkimiyeti içerisine girmişlerdir⁶⁸⁵. Bazı kaynaklara göre Çemişgezek Kalesi'nin alınmasında Sultan Alaaddin Keykubat, Malatya Subaşı Eseddin Ayaz'ı (Emir-i Kündstabl⁶⁸⁶) görevlendirmiş ve bu kale alındıktan sonra Sultan, kendi kölesi Aybe Candar'a buranın yönetimini vermiştir⁶⁸⁷.

İbni Bibi, Çemişgezek Kalesi'nin alınmasına dair olarak bilgiler vermiştir. Buna göre, Sultan Alaaddin Keykubat'ın casusları, Diyarbakır meliki Mesud'un Sultan'a itaat etmekten vazgeçtiğini bildirdiklerinde buna kızan Sultan'ın, bütün Rum hududundaki asker serdarlarının harp hazırlıkları yaparak Malatya'ya gitmelerini, orada kendilerine verilecek görevlere uymalarını emretmiştir. Kısa zamanda Malatya'da asker toplanmıştır. Gelen fermanda Emir Mübarizüddin Çavlı'nın bir müfreze ile Diyarbakır'ın hâkimiyetinde olan Kâhta Kalesi'ne yürümesini, buranın fetih işlerinin yürütülmesini, yine Emir Esedüddin Kont Stabel'in (Esededdin Ayaz) kuvvetli bir askeri güçle yine Diyarbakır'a bağlı Çemişgezek ve Kerfrak'a hareket etmesini bildirmiştir. Malatya serdarı olan Emir Esedüddin Kont Stabel, Sultan'ın emri gereğince Çemişgezek Kalesi'ne doğru yürüyüşe geçmiştir. Bu yürüyüşü esnasında yörenin coğrafyasının çetinliğini anlatması bakımından İbni Bibi, “Başı semaya yükselmiş bir kaya içinde, kudretin eliyle

⁶⁸³ Önder KAYA, Selahaddin Sonrası Dönemde, Anadolu'da Eyyubiler, İstanbul, 2007, s. 17

⁶⁸⁴ Enver Benhan Şapolyo, *Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Ankara, 1972, s. 166; Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadoluda Türkler*, s. 135; Erdoğan Merçil, *a.g.e.*, s. 132; Hakkı Dursun Yıldız, “Anadolu Selçuklu Devleti” *Türk Dünyası El Kitabı Coğrafya-Tarih*, C.1, TKAE, Ankara, 1992, s. 289.

⁶⁸⁵ Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 171-173; İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, İstanbul, 1972, s. 101; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 243; Nazmi Sevgen, *Anadolu Kaleleri*, C.1, Ankara, 1959, s. 179; Ali Sevim, Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Ankara, 1995, s. 461, 462; Altan Deliorman, *Osmanlılardan Önce Türkler*, İstanbul, 2010, s. 212; Ali Sevim, Yaşar Yücel, *Türkiye Tarihi*, s. 157, 158.

⁶⁸⁶ Önder KAYA, *a.g.e.*, s. 105. Büyük Selçuklularda hükümdarın maiyetinde ve sarayında hizmet etmek için satın alınıp, yetiştirilen köleler arasından sultanın hayvanlarına bakan has-ahırın amirine, amir-i ahur denirdi. Bu hizmet sahibi Anadolu Selçuklu Devleti'nde de aynı idi. Anadolu Selçuklularında bu görevlinin adı telaffuzu bozulmuş bir şekil alarak künd istabl (Connetable=İstabl kontu) denilmekteydi. “Ahır” demek olan İstabl, merasim esnasında sultanın atının dizginini de tutardı. İbrahim Hakkı Uzunçarşılı “Mirâhur”, *MEB. İ.A.*, C. 8, İstanbul, 1979, s. 347. Anadolu Selçuklu Devleti'nde Alaaddin Keykubat zamanında Esedüddin Ayaz adlı itibarlı şahısların “mirahur” olarak görev yaptığı belirtilmektedir. Abbas Sabbağ, “Mirâhur”, *TDV. İ.A.*, C. 30, İstanbul, 2005, s. 141.

⁶⁸⁷ Mürüvet Harman, *a.g.e.*, s. 39.

oyulmuş bir mağara gördü. Bu kayanın bir tarafındaki vadide Nili hiçe sayan ve fili sivrisinek zanneden bir ırmak akıyor, suyun öte tarafına sağlam temeller üzerine kurulmuş metin bir kale içinde bir şehir göze çarpıyordu” ifadelerini kullanarak yörenin fiziksel yapısını da kısmen betimlemiştir. Esedüddin, “Kartalların yükselemeyeceği, Külünkçülerin delemeyeceği bir yerde cenk havası çalmak kabil değildir. Eğer kale halkını bir takım vaidler (vaat) veya tehditlerle yola getirmek mümkün olursa âlâ, olmadığı takdirde Allah’ın yardımına ve Sultan’ın talihine güveneceğiz, belki bu suretle fetih müyesser olur” diyerek bu kalenin alınmasının zorluğunu ifade etmiştir. Bunun için öncelikle Çemişgezeklilere Kâhta’nın akıbetinden, nasıl teslim alındığından, ne şekilde imha edildiğini tehdit yoluyla anlatmak üzere bir elçi gönderilmiştir. Ancak elçi kaleye yaklaşınca yağmur gibi oklar yağmaya başlamıştır. Giden, elçi olduğunu söylemesine rağmen durum değişmemiştir. Emir Esedüddin bunun üzerine mancınıkların kurulmasını emrederek savaş vaziyeti almış, şafak vaktinden gece karanlık çökünceye kadar harp edilmesine rağmen netice alınamamıştır. Bir hafta geceli gündüzlü mücadele edilmesine rağmen kale düşürülememiştir. Emir Esedüddin çaresizlik içinde iken, ansızın bir genç gelip kendisine dedi ki; “Dün gece bu kalenin etrafını dolaşıyordum, Hisar mağarasının bir tarafında bir yarık gördüm, eğer Külünkçüler orayı genişletirlerse az zaman içinde kaleye girmek kolaylaşacaktır.” Bunun üzerine Emir, elli külünkçünün hemen işe başlamasını ve orada menfez açmalarını tenbih etmiştir. Kısa müddet sonra o sert kaya içerisinde bir rahne (gedik, delik) açılarak oradan aşağı inilmiştir. Yine dışardan kale içine ok yağmuru başlatılmış ve bir süre sonra aciz kalan kale halkı, elçi göndererek aman dilemişlerdir. Emir Esedüddin bunu kabul ederek, kalenin burcuna saltanat sancağı dikilmiştir⁶⁸⁸. Böylelikle Çemişgezek Kalesi Anadolu Selçuklu hâkimiyeti içerisine girmiştir.

1228 yılında Mengüceklilerin Erzincan-Kemah kolunun da Sultan I. Alaaddin Keykubat tarafından ele geçirilmesiyle bölge tamamen Anadolu Selçuklu Devleti kontrolü içerisine girmiştir⁶⁸⁹. Bölgedeki Mengücekliler hâkimiyeti de böylece son bulmuştur⁶⁹⁰. Ancak Mengüceklilerin elindeki Erzincan alındığında, başındaki Behram

⁶⁸⁸ İbni Bibi, *Anadolu Selçukî Devleti Tarihi*, Çev. M. Nuri Gençosman, Ankara, 1941, s. 111-114.

⁶⁸⁹ Mürüvet Harman, *a.g.e.*, s. 39, 40; Suat Akgül, “a.g.m.” s. 3.

⁶⁹⁰ Ali Kaya, *a.g.e.*, s. 230; Suat Akgül, “a.g.m.”, s. 3.

Şah oğlu Alaaddin Davud Şah⁶⁹¹ Akşehir ve Ilgın'a⁶⁹² gönderilmişse de oğlu Emir Şeyh Hasan Çemişgezek'e gelerek burada hükümetini kurmuş⁶⁹³, Batı Dersim, Kemah, Kemaliye kazalarını⁶⁹⁴ idaresi içerisine almıştır. Bu aile bundan sonra Çemişgezek'te kalarak Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde de burada bulunmuşlardır⁶⁹⁵. Ancak bazı kaynaklarda, Emir Şeyh Hasan'ın babası Alaaddin Davud Şah' tan sonra, Çemişgezek'e gelip başarılı çalışmalar yaparak, sınırlarını genişletmesinden bahsedilirken, daha sonra Emir Şeyh Hasan'ın Akkoyunlu Uzun Hasan ile mücadele ederek başarılı olmasından ve de kendi adına para bastırdığı da ifade edilmektedir⁶⁹⁶. Fakat kanaatimizce Alaaddin Davud Şah oğlu Emir Şeyh Hasan'ın, Uzun Hasan ile mücadele etmesi olanaksızdır. Zira babası Erzincan hâkimi Alaaddin Davud Şah'ın 1228 yılında beyliğini kaybettiği düşünülecek olunursa, Uzun Hasan'ın da 1425 doğumlu ve 1452-1478 yılları⁶⁹⁷ arasında hüküm sürdüğü ortada iken aradaki zaman farkı Emir Şeyh Hasan'ın Uzun Hasan ile mücadele etmesini imkânsız kılmaktadır. Ayrıca kaynaklarda Uzun Hasan döneminde Çemişgezek hâkimlerinin Emir Yelman ve oğlu Şeyh Hasan⁶⁹⁸ olduğu belirtilmektedir.

⁶⁹¹ Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul, 2013, s. 80.

⁶⁹² Erdoğan Merçil, *a.g.e.*, s. 248; Ilgın'ın o dönemdeki adı Farsça olan "Ab-ı Germ" olarak biliniyordu. Kaplıcaları ile ünlü olan Ab-ı Germ "ılık su" anlamına gelmektedir. Zaten verilen isimlerde buradaki kaplıcalardan dolayı verilmiştir. Necdet Sakaoğlu, *Türk Anadolu'da Mengücek Oğulları*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1971, s. 63.

⁶⁹³ Mehmet Zülfü Yolga, *a.g.e.*, s. 51. Erzincan Mengücekliilerinin, Çir Magon Noyan idaresindeki akıncı Moğol kuvvetinin Sivas civarına kadar gelmeleri üzerine, onların itaatini kabul ettikleri ifade edilmektedir. Daha sonra Mengücek oğlu Alaaddin Davud Şah'ın merkezini Erzincan'dan Çemişgezek' taşıdığı da belirtilmektedir⁶⁹³ Mehmet Zülfü Yolga, *Dersim (Tunceli) Tarihi*, Yay. Haz. Ahmet Halaçoğlu, İbrahim Yılmazçelik, Ankara, 1994, s. 49.

⁶⁹⁴ Abdullah Özbek, *a.g.e.*, s. 35; Ebubekir Pamukçu, *Dersim Zaza Ayaklanmasının Tarihsel Kökenleri*, Yön Yay., İstanbul, 1992, s. 31.

⁶⁹⁵ Mehmet Zülfü Yolga, *a.g.e.*, s. 51.

⁶⁹⁶ İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, C. 1, İstanbul, 1958, s. 135. Mehmet Zülfü Yolga, *a.g.e.*, s. 51; Ebubekir Pamukçu, *a.g.e.*, s. 31; Abdullah Özbek, *a.g.e.*, s. 35.

⁶⁹⁷ Faruk Sümer, "Uzun Hasan", *TDV. İA*, C. 42, İstanbul, 2012, s. 261.

⁶⁹⁸ Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar Türkiye (1074-1990)*, s. 524. Şeyh bin Emir Yalıman (Emir Yelman) Çemişgezek'te hüküm sürerken, İran'da iktidar Bayındırlı Hasan Bey'e (Uzun Hasan) geçmiştir. Akkoyunlu Uzun Hasan'ın iktidara geldikten sonra Çemişgezek hükümdarlarını ortadan kaldırma girişimi içerisine girmesi siyaseti neticesinde, Karakoyunlu aşiretlerinden olan güçlü Hırbendeli kabilesini Çemişgezek'e saldırtması üzerine, burayı Emir Şeyh Hasan'dan aldıkları ifade edilmektedir. Şeref Han, *Şerefname I*, Çev. M. Emin Bozarslan, İstanbul, 1971, s.190. Bu ifadeden de anlaşıldığına göre Uzun

Dolayısıyla buradaki Şeyh Hasanların aynı kişiler olmadığı ya da Emir Şeyh Hasan'ın soyunun karıştırıldığı anlaşılmaktadır. Bu durum ayrı bir çalışma konusu olarak irdelenmelidir.

Harput Artuklularının daha sonra içte yaşanan gelişmelerden sonra Eyyubilerden sonra Selçuklulara yanaşması üzerine⁶⁹⁹, 1234 yılında yaşanacak Eyyubi Selçuklu mücadelesinde Eyyubi tarafında yer alan Harput Beyliği, Alaaddin Keykubat'ın bu toprakları egemenliği içerisine almasıyla Harput Artuklu kolu da 1233/34 yıllarında son bulmuştur⁷⁰⁰. Sultan Alaaddin'in burasını aldığı Harput Artuklu kolunun son beyinin, Artuklu hükümdarı Nizameddin İbrahim'in oğullarından İzzeddin Ahmed veya Hızır olduğu zikredilmektedir⁷⁰¹. Bir başka kaynakta ise Hızır'dan sonra oğlu Nurettin Artukşah'ın Harput hükümdarı olduğu ifade edilmekte ve bu kişinin son Artuklu hükümdarı olduğu belirtilmektedir⁷⁰².

Anadolu Selçuklu hâkimiyetinde bölge, Harput, Sinop, Amasya, Kayseri, Malatya, Erzincan ve Erzurum dâhil geniş bir sahayı kapsayan Danişmendiye vilayeti⁷⁰³

Hasan'ın tahta çıktığı sırada Çemişgezek bey'i olan Emir Yelman'dan sonra yerine, muhtemelen oğlu Emir Şeyh Hasan geçmiştir. Dolayısıyla buradaki Emir Şeyh Hasanların aynı şahıs olmadıkları kuvvetle olasıdır. Faruk Sümer ise bir eserinde; Tebriz'de bir süre oturan Karakoyunlu beyi İskender'in 1422 (H.825) yılında Sökmenabad şehrine geldiğinde yanında, Akkoyunlu beyi Karayülük tarafın ülkesinden kovulmuş olan Çemişgezek hâkimi Emir Yelman oğlu Şeyh Hasan'ın da bulunduğunu belirtir. Faruk Sümer, *Karakoyunlular I*, TTK, Ankara, 1967, s. 124; Bu ifadeye bakıldığında Uzun Hasan daha doğmamışken ya da çocuk yaşlarda iken Emir Yelman oğlu Şeyh Hasan'ın Çemişgezek beyi olduğu anlaşılmaktadır.

⁶⁹⁹ Muhammet Beşir Aşan, *a.g.e.*, s. 51.

⁷⁰⁰ Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 193; Mürüvet Harman, *a.g.e.*, s. 37, 38.

⁷⁰¹ Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 193; Erdoğan Merçil, *a.g.e.*, s. 224.

⁷⁰² Muhammet Beşir Aşan, *a.g.e.*, s. 52.

⁷⁰³ Selçuklular adı geçen bölgeleri kendi arazilerine katmadan önce, Danişmendiye hanedanının hüküm sürmekte olduğu ve burası kendilerine o hanedandan geçmiş olduğu için bu ismin verildiği açıktır. Malazgirt Meydan Muharebesi'nden hemen sona oluşturulan Danişmendiye vilayeti, kültür ve medeniyet yolunda Türklerin kesin bir başarı göstermeleriyle büyük birer Türk merkezi durumuna gelen Sivas, Kayseri, Amasya gibi önemli şehirlere sahip bulunmuştur. Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, C. 1, Ankara, 1979, s. 90, 91.

sınırları içerisinde yer almıştır⁷⁰⁴. Dolayısıyla Çemişgezek yöresi de bu vilayetin sınırları içerisinde yer almıştır.

Doğu Anadolu’da hüküm süren Türk beylik ve aşiretleri Anadolu Selçuklular zamanında bilhassa Sultan Alaaddin Keykubat tarafından himaye görmüşlerdir. Horasan ve Türkistan’dan gelen bir kısım Alevi Türkmen aşiretleri de bu bölgede Çemişgezek dâhil, Dersim’in diğer yöreleri ve Erzincan dağ eteklerine yerleşmişlerdir⁷⁰⁵. Bölgeye gelen Alevi Türkmen aşiretlerinin daha sonraki süreçte geldikleri yerler ile bağlantıları kesilmiş ve yörede var olan aşiretlerin tesiri altına girerek bir kısmı zazaca konuşmaya başlamıştır⁷⁰⁶. Bunun dışında Anadolu Selçuklu hâkimiyeti döneminde bölgede yaşanan gelişmeler Çemişgezek ve çevresini de etkilemiştir. Muhtemelen 1229 yıllarında Moğolların Azerbaycan dolaylarında Celâleddin Harzemşah’ın⁷⁰⁷ ordusunu yenilgiye uğratmasıyla dağılan ordunun Doğu Anadolu’ya doğru kaçması sonucunda bir kısım Harzemşahlıların ve Türk boylarının Dersim, Erzincan, Akçadağ gibi sarp bölgelere⁷⁰⁸ sığındığı anlaşılmaktadır. Hatta Celâleddin’in dahi bu bölgeye doğru giderken bir yerli tarafından öldürüldüğü söylenir⁷⁰⁹. Muhtemeldir ki Çemişgezek’e de bu kaçışlar olmuştur. Sarp bölgelere sığınan Harezmli Türkmen aşiretler kendilerini savunmak için ve bazen de öç almak için Anadolu’yu istila için gelen Moğollara karşı baskınlar

⁷⁰⁴ Mustafa Akdağ, *Türkiye’nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, C. 1, Ankara, 1979, s. 83. Mürüvet Harman, *a.g.e.*, s. 40.

⁷⁰⁵ İbrahim Yılmazçelik, *a.g.e.*, s. 22.

⁷⁰⁶ İbrahim Yılmazçelik, *a.g.e.*, s. 22, 23.

⁷⁰⁷ Asıl adı Celâleddin Mengübertidir. Ermeni kaynaklarında “Djelâl-eddin” diye geçmektedir. “Mengü” sözcüğü Tanrı, “Berti” ise Türkçe’nin o günkü kullanımında “verdi” anlamına gelmektedir. Celâleddin adı bir unvan olup dönemin Harzemşah hükümdarları bu tür unvanlar sıkça kullanmışlardır. İbrahim Güneş, “*Diyâr-ı bekr Bölgesi’nin Moğol Hâkimiyetine Girişi*” Mardin Artuklu Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mardin, 2013, s. 30.

⁷⁰⁸ M. Şerif Fırat, *a.g.e.*, s. 29.

⁷⁰⁹ Naşit Hakkı Uluğ, *Tunceli Medeniyete Açılıyor*, İstanbul, 2007, s. 29; Nesevi’ye göre Moğol süvarileri tarafından takip edilen Celaleddin, sığındığı sarp dağda eşkıyalar tarafından öldürülmüştür. Ata Melik Cüveyni’ye göre ise Celaleddin Amid (Diyarbakır) dağlarına vardığı zaman geceyi geçirmek için çadır kurdu. Eşkıyadan bir takım kimseler elbiselerini çalmak için onu göğsünden bıçaklayarak öldürdüler. Aydın Taneri, “Celâleddin Hârizmşah”, *TDV. İ.A.*, C.7, İstanbul, 1193, s. 250; Meyyafarikin’in (Silvan) sarp geçitlerine sığınan Celaleddin, onun kimliğini öğrenen bir Kürt tarafından, Ahlât’ta öldürülen kardeşinin intikamını alma adına öldürülmüştür. Mükrimin Halil Yinanç, “Akkoyunlular”, *MEB. İ.A.*, C.3, İstanbul, 1977, s. 52.

yapmışlar ve de dağ geçitlerini kapatarak Moğollara geçiş imkânı vermemişlerdir⁷¹⁰. Moğol tehlikesine karşı Doğu Anadolu’da birçok kale tahkim edilirken, onarılan kaleler arasında Çemişgezek Kalesi de bulunmaktadır. Bu kale de savunma hattına dâhil bir konumda olmuştur⁷¹¹.

Sultan I. Alaaddin Keykubat’ın Çemişgezek yöresinin de içerisinde yer aldığı bölgede egemenliği fazla sürmemiştir. Anadolu Selçuklu Sultanı II. Gıyasettin Keyhüsrev (1237-1246) zamanında yaşanan 1243 yılındaki Köseadağ Savaşı’ndan sonra Anadolu’nun ve de dolayısıyla bölgenin de yeni hâkimi Asya’nın steplerinden kopup gelen Moğollar olmuştur⁷¹². Moğollar atadıkları valiler yoluyla bu toprakları idare etmişlerdir⁷¹³. Moğollar döneminde Çemişgezek yöresinin yerel hâkimi Saltuklu soyundan gelen Melikşah’dır (Melkiş)⁷¹⁴. Bu yerel yönetimin, bölge Moğol hâkimiyetine girerken, önceden bağlılıklarını bildirdiklerinden yöneticiliklerinin devam ettiği anlaşılmaktadır⁷¹⁵. Bölge 1250 senesinden sonra İlhanlı⁷¹⁶ etki sahası içerisine girmiştir. Cengiz Han’ın torunu olan İlhanlı Devleti’nin kurucusu Hülâgü’nün⁷¹⁷ on dört oğlundan

⁷¹⁰ M. Şerif Fırat, *a.g.e.*, s. 31; M. Nuri Dersimi, *a.g.e.*, s. 74.

⁷¹¹ Burhan Kocadağ, *a.g.e.*, s. 83.

⁷¹² Muhammet Beşir Aşan, *a.g.e.*, s. 53; Ertuğrul Danık, *a.g.e.*, s. 27; Yusuf Cengiz, *a.g.e.*, s. 99; Abdulkadir Yuvalı, “Hülâgü” *TDV. İ.A.*, C.18, İstanbul, 1998, s. 474.

⁷¹³ Mürüvet Harman, *a.g.e.*, s. 40.

⁷¹⁴ Ali Kaya, *a.g.e.*, s. 231.

⁷¹⁵ Mehmet Ali Ünal, “XVI. Yüzyılda Mazgird, Pertek ve Sağman Sancakbeğileri-Pir Hüseyin Beğ Oğulları” s. 40.

⁷¹⁶ Moğol Büyük Hanı Mengü (Möngke) 1253 yılında kurultay kararı ile kardeşi Hülâgü’yü İran, Irak, Suriye, Mısır, Kafkasya ve Anadolu’yu ele geçirip buraları kendisine tâbi bir “ilhan” (il+han “bölge hükümdarı”) olarak yönetmesi için görevlendirmiştir. Böylece başşehri Tebriz olmak üzere İran’da kurulan (1256) ve 1295 yılından itibaren tam bağımsız hale gelen devlet, Hülâgü’nün taşıdığı ilhan unvanına nispeten İlhanlılar adıyla anılmıştır. Abdulkadir Yuvalı, “İlhanlılar” *TDV. İ.A.*, C. 22, İstanbul, 2000, s.102.

⁷¹⁷ Abdulkadir Yuvalı, “İlhanlılar” *TDV. İ.A.*, C. 22, İstanbul, 2000, s. 102.

biri olan⁷¹⁸ Erzincan Valiliği de yapan Yeşmut⁷¹⁹ (Peşmut⁷²⁰)1259'da Dersim üzerine bir ordu göndermiş fakat başarılı olamamıştır⁷²¹.

Anadolu Selçukluları bölgede varlıklarını Moğollara vergi vermek suretiyle bir süre daha sürdürmüşlerdir⁷²². Ancak Moğolların yıpratıcı faaliyetleri sonucunda 1308 yılında bütünüyle yıkılan Anadolu Selçuklu Devleti'nin yerinde birçok beylik kurulmuştur. Bu beyliklerin önemli bir kısmı iç işlerinde serbest olup, Moğolların İlhanlı koluna bağlı idiler. Bunlar içerisinde Güney ve Doğu Anadolu'da bazı iller ki, bunun içerisinde Çemişgezek'in de yer aldığı bugünkü Tunceli ili gibi bir takım vilayetler de doğrudan İlhanlı egemenliğine girmişlerdir⁷²³.

İlhanlı hâkimiyeti sonrasında Çemişgezek'in de içerisinde bulunduğu Harput ve çevresi Eretna Beyliği ile Mutahharten Emirliği⁷²⁴, Dulkadiroğulları, Timur, Akkoyunlu, Karakoyunlu ve Kadı Burhaneddin devletleri arasında bir mücadele alanı olmuş ve birçok kez bunlar arasında el değiştirmiştir⁷²⁵.

İlhanlılar yıkılmaya yüz tutunca Anadolu'daki beylikler bağımsızlıklarını elde etmişlerdir. Bu arada Doğu Anadolu'nun büyük bir kısmı aslen Türk olan İlhanlı Valisi Ertena Bey'in⁷²⁶ eline geçmiş ve Eretna (Ertena) Devleti kurulmuştur. 1327-1380 yılları arasında varlığını sürdüren Eretna Devleti, Erzurum'dan Kayseri'ye, Samsun'dan

⁷¹⁸ Abdulkadir Yuvalı, "Hülâgü", s. 475.

⁷¹⁹ Hülagü Han'ın en küçük oğlu olan Yeşmut, babasının 1263'te ölmesiyle tahta geçmiş ancak ağabeyi Abaka ile girdiği saltanat mücadelesini kaybederek kısa bir zaman sonra tahttan ayrılmak zorunda kalmıştır. İbrahim Güneş, "Diyâr-ı bekr Bölgesi'nin Moğol Hâkimiyetine Girişi" Mardin Artuklu Ü.Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mardin, 2013, s.91.

⁷²⁰ M. Nuri Dersimi, *a.g.e.*, s. 74.

⁷²¹ İbrahim Yılmazçelik, *a.g.e.*, s. 26; Ali Kaya, *a.g.e.*, s. 231.

⁷²² Ertuğrul Danık, *a.g.e.*, s. 27.

⁷²³ Burhan Kocadağ, *a.g.e.*, s. 93.

⁷²⁴ İbrahim Yılmazçelik, *a.g.e.*, s. 26, 27.

⁷²⁵ Muhammet Beşir Aşan, *a.g.e.*, s. 53.

⁷²⁶ Aslen Uygur Türkleri'nden olan beyliğin kurucusu Alâaddin Eretna, İlhanlı ordusuyla birlikte Anadolu'ya gelen ve Noyan unvanını taşıyan emirlerdendi. Kemal Göde, "Eratnaoğulları", *TDV. İ.A.*, C.11, İstanbul, 1995, s. 295. Eretna Bey Moğollar'ın Anadolu Valisi Timurlaş'ın yanında bulunmaktaydı. Erdoğan Merçil, "Anadolu Beylikleri" *Türk Dünyası El Kitabı Coğrafya-Tarih*, C.1, TKAE, Ankara, 1992, s. 304.

Malatya'ya kadar olan sahada hâkimiyet kurmuştur⁷²⁷. Çemişgezek çevresi de bu hâkimiyet sahası içerisinde yer almıştır⁷²⁸. Çemişgezek'in de yer aldığı Dersim coğrafyasındaki Türk aşiretlerinin bir kısmı 1328 yılında Alaeddin Ertena ve Çobanoğulları arasında gerçekleşen muharebede Alaeddin Bey'e yardım ederek Çobanoğlu beyi Şeyh Hasan'ın yenilgiye uğratılmasını sağlamışlardır. 1335 yıllarında Moğolların vasalı durumunda olan Eretna Beyliği, Moğol akınlarından kaçarak Anadolu'ya gelen Harzemşahlar ile de yıllarca mücadele etmişlerdir⁷²⁹.

1339 yılından itibaren Çemişgezek dâhil Harput ve çevresinin de içerisinde bulunduğu bölgede, Memlûkluların egemenliğini kabul etmiş, Maraş ve Elbistan taraflarında kurulmuş olan Dulkadiroğulları Beyliği'nin⁷³⁰ hâkimiyet kurduğu anlaşılmaktadır. Hatta Dulkadiroğlu beyi Halil'in (1353-1386) kardeşiyle birlikte Memlûk ordularına karşı Harput Kalesi'ne çekilerek savunma yaptıkları da ifade edilmektedir. Bu dönemde yaşanan karmaşa içerisinde Sivas hükümdarı Kadı Burhanettin'in bölgeye hâkim olduğu, 1397 senesinde Akkoyunlulara karşı verdiği mücadelede Harput tarafına sığındığı da belirtilmektedir⁷³¹.

Eretnalıların Erzincan emiri olan Pir Hüseyin Bey'in 1378 yılında ölmesinden bir süre sonra, Eretna soyundan gelen Barak Bey'in oğlu olan Mutâhharten (1379-1403) Erzincan beyi⁷³² olmuştur. Bayburt, İspir, Tercan, Erzurum, Kemah, Şebinkarahisar ve Çemişgezek'in de hâkimi olan Mutâhharten⁷³³ Timur'a tabi olarak⁷³⁴ Timur ile Bâyezid

⁷²⁷ Burhan Kocadağ, *a.g.e.*, s. 94.

⁷²⁸ Mürüvet Harman, *a.g.e.*, s. 41; Ertuğrul Danık, *a.g.e.*, s. 27; Yusuf Cengiz, *a.g.e.*, s. 99.

⁷²⁹ Ali Kaya, *a.g.e.*, s. 231.

⁷³⁰ Refet Yinanç, *Dulkadir Beyliği*, TTK, Ankara, 1989, s. 1.

⁷³¹ Muhammet Beşir Aşan, *a.g.e.*, s. 53, 54.

⁷³² İsmet Miroğlu, "Erzincan", *TDV. İA*, C.11, İstanbul, 1995, s. 319.

⁷³³ Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 60; Ebu Bekr-i Tihrani, *Kitabı-ı Diyarbekriyye*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK. Ankara, 2014, s. 36; Ertuğrul Danık, *a.g.e.*, s. 27, 28; Hasan Geyikoğlu, "Selçuklular'dan Osmanlılar'a Kemah", *Uluslararası Erzincan Sempozyumu*, C.1, 28 Eylül-01 Ekim 2016, Erzincan Üniversitesi, Erzincan, 2016, s. 213.

⁷³⁴ 1393 yılında Timur Bağdat ve Tikrit'i ele geçirdikten sonra Van Gölü yakınlarındaki Aladağ'a gelmiş, buradan Doğu Anadolu'nun bazı şehirlerinin alınması için asker sev eden Timur, kendisi de Üçkilise'ye gelmiştir. Burada iken Erzincan Emiri Mutahharten gelerek bağlılığını bildirmiştir. İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, T.T.K., Ankara, 1991, s. 19, 20. Mutahharten'in, Timur'un Berde (Gence'nin 70 km. doğusu) sahrasındaki çadırılı ordugahında bulunduğu sırada gelip itaatını sunduğunu belirten kaynaklarda vardır.

çekişmesinde Timur'un tarafında yer almıştır⁷³⁵. 1387 yıllarında Doğu Anadolu Bölgesi'ne Timur'un seferleri başlamıştır. Bu sırada bölgenin kuzey taraflarındaki birçok Türk ve Akkoyunlu aşiretleri kaçarak bir kısmı Dersim ve çevresine yerleşmişlerdir⁷³⁶. 1401 senesinde Timur, Çemişgezek'in de içerisinde olduğu Dersim bölgesini ve Sivas'ı kuşatıp yağmalamıştır. Bu dönemde Çemişgezek ve çevresinin yerel hâkimleri Şeyh Hasanlı Beyliği'dir. 1402 yılında meydana gelen Ankara Savaşı'nda Timur'un Osmanlı Devleti'ne galip gelmesi üzerine Anadolu egemenliği Timur'un hâkimiyeti içerisine girmiştir. Bu dönemde Çemişgezek dâhil bölgede çeşitli çatışmalar meydana gelmiştir⁷³⁷. Özellikle Dersim bölgesi, Timur güçlerine karşı mücadele ederek mıntıkalarını korumayı başarmışlardır⁷³⁸. Ancak Hormek Aşireti'nden Kara Yakup bölgedeki aşiretlere galip gelerek, bunları kendi idaresi altında bir araya getirip Timur'a bağlı İlbeyi olmuştur. Yine 1402 Ankara Savaşı sonrasında yaşanan süreç içerisinde Anadolu'da Karakoyunlular ve Akkoyunlular⁷³⁹ giderek iki önemli güç haline gelmeye başlamışlardır⁷⁴⁰. 1379'lu yıllarda beylik tahtına oturan muhtemelen 1403 yılında vefatına kadar 24 sene iktidarını sürdüren Emir Mutâhharten, Eretnaoğullarının varisi olarak kendini görmüştür. Akkoyunlu ve Karakoyunlulardan da yardımlar almıştır. Mutâhharten Timur'a tabi olarak iktidarını sürdürmüş ancak vefatından sonra beyliği ayakta kalamamıştır. Beylik, 1410 senesinde Karakoyunlu Yusuf tarafından ortadan kaldırılmıştır⁷⁴¹. Böylece Çemişgezek bir dönem Karakoyunluların nüfuzu içerisine girmiştir⁷⁴².

XIV. yüzyılın sonlarında beylik olarak ortaya çıkan, kurucusu Baharlı kolu reisi Bayram Hoca oğlu Kara Mehmed olduğu kabul edilen⁷⁴³ Karakoyunluların Anadolu'ya

Ömer Halis, *Yedi Yıl Harbi İçinde Timurun Anadolu Seferi ve Ankara Savaşı*, İstanbul Askeri Matbaa, İstanbul, 1394, s. 30.

⁷³⁵ Burhan Kocadağ, *a.g.e.*, s. 94.

⁷³⁶ İbrahim Yılmazçelik, *a.g.e.*, s. 27; Ömer Kemal Ağar, *a.g.e.*, s. 27; M. Şerif Fırat, *a.g.e.*, s. 34; Naşit Hakkı Uluğ, *Tunceli Medeniyete Açılıyor*, İstanbul, 2007, s. 29.

⁷³⁷ Ali Kaya, *a.g.e.*, s. 232.

⁷³⁸ M. Nuri Dersimi, *a.g.e.*, s. 75.

⁷³⁹ Mürüvet Harman, *a.g.e.*, s. 42.

⁷⁴⁰ İbrahim Yılmazçelik, *a.g.e.*, s. 27.

⁷⁴¹ Ali Sevim, Yaşar Yücel, *Türkiye Tarihi*, s. 410, 411.

⁷⁴² Kemalettin Köroğlu, *Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi*, s. 91.

⁷⁴³ İbrahim Hakkı Uzunçarşılıoğlu, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, TTK, Ankara, 1937, s. 58.

gelişleri hakkında başlıca iki rivayet ifade edilmektedir. Bunlardan birinciye göre, Akkoyunluların, Moğolların (İlhanlı) Argun Han⁷⁴⁴ (1284-1292) zamanında kardeşleri Karakoyunlular ile beraber Türkistan'dan Azerbaycan'a oradan da Akkoyunluların, Diyarbakır bölgesine geldiklerini, Karakoyunluların da Erzincan, Sivas ve Dersim bölgelerine⁷⁴⁵ yerleştikleri şeklindedir. İkinci rivayete göre ise, Tarih-i Türkmaniyye adlı eserde anlatıldığına göre Karakoyunluların Cengiz Han'ın saldırısı üzerine Türe Bey⁷⁴⁶ adındaki liderlerinin idaresinde Türkistan'dan Maverâünnehir'e oradan da İran yoluyla Doğu Anadolu'ya Erzurum ve Diyarbakır⁷⁴⁷ yörelerine göç ettikleri belirtilmektedir. İkinci rivayetin daha doğru olabileceği ifade edilirken bunun sebebi olarak Moğolların Anadolu'ya hâkim olduğu bir zamanda Akkoyunluların bölgeye gelmelerinin zayıf bir ihtimal olduğu belirtilmektedir. Çünkü Moğolların buna o zaman müsaade etmelerinin zor olduğu ifade edilmektedir. Yine Moğol devri öncesi Karakoyunlulara ait bilgi bulunmadığına dair gerekçe de sebeplerden biri olarak ifade edilmiştir⁷⁴⁸. Göçebe olan Karakoyunlular yazı Aladağ yaylalarında, kışı ise Diyarbakır ve Fırat kenarlarında geçirmişlerdir⁷⁴⁹. Zaman içerisinde Erzurum, Erzincan, Sivas ve Çemişgezek dâhil Tunceli bölgelerinde egemenlik kuran Karakoyunlular, Akkoyunlular⁷⁵⁰ ve Timur ile sürekli bir mücadele içerisinde olmuştur. Fakat daha sonra merkezi Diyarbakır olan Timur'a biat etmiş, kurucusu Kara Yülük Osman (1402-1435) olan Akkoyunlular tarafından mağlup edilmişlerdir. Sonrasında Akkoyunlu Uzun Hasan (1453-1478) tarafından ortadan tamamıyla kaldırılmışlardır⁷⁵¹.

⁷⁴⁴ İbrahim Hakkı Uzunçarşılıoğlu, *a.g.e.*, s. 58; Burhan Kocadağ, *a.g.e.*, s. 117; Ali Kaya, *a.g.e.*, s. 233.

⁷⁴⁵ Ali Kaya, *a.g.e.*, s. 236.

⁷⁴⁶ Türe Bey'in, Karakoyunlu Kara Yusuf'un yedinci atası olduğu ve Oğuz Han'ın torunlarından olduğu ifade edilmektedir. Faruk Sümer, *Karakoyunlular I*, TTK, Ankara, 1967, s. 36.

⁷⁴⁷ Burhan Kocadağ, *a.g.e.*, s. 117.

⁷⁴⁸ Faruk Sümer, *Karakoyunlular I*, s. 34-36.

⁷⁴⁹ İbrahim Hakkı Uzunçarşılıoğlu, *a.g.e.*, s. 58.

⁷⁵⁰ Mustafa Özdemir, "14-17. Yüzyıllar Arasında Anadolu'ya Gelen Türk Göçleri ve Anadolu'nun Doğusunda Meydana Gelen Demografik Değişmeler", *Akra Uluslararası Kültür Sanat Edebiyat ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, C. 5, S. 12, 2017, s. 58.

⁷⁵¹ Mürüvet Harman, *a.g.e.*, s. 42, 43.

Erzincan Emiri Mutahharten, kendisine bağılı olarak görev yapan Çemişgezek ve Dersim çevresi⁷⁵² beyi Emir Yelman⁷⁵³ ile birlikte, Timur'un tabiiyeti içerisinde hareket ederek, Timur'u Anadolu ve Suriye'yi istila etmesi için kışkırttıkları belirtilmektedir⁷⁵⁴. Mutâhharten, Akkoyunlu Kutlu Bey'in oğlu Kara Yülük Osman Bey'in ağabeyi Palu hâkimi Ahmed Bey ile giriştiği mücadeleyi kaybedince, barış için elçi olarak Emir Yelman'ı görevlendirmiştir⁷⁵⁵. Emir Yelman, Melkişi denilen Çemişgezek beylerinin meşhur yöneticilerinden biridir⁷⁵⁶.

1433 senesinde Timur'un Anadolu'dan ayrılmasıyla bölgede büyük bir siyasi boşluk oluşmuş, Oğuzların Bayındır kolundan olan⁷⁵⁷ Akkoyunlular bu boşluğu farklı bölgelerde doldurmak suretiyle kısa bir zaman içerisinde Doğu Anadolu'da hâkim güç olmuşlardır⁷⁵⁸.

Türkmen olan Akkoyunlular, XIV. yüzyılın sonlarından itibaren aşiret olarak Horasan'dan Anadolu'ya gelmiş ve Erzincan, Harput, Diyarbakır arasındaki topraklara⁷⁵⁹ yerleşmişlerdir. Bu tarihte aşiretin lideri Tur Ali Bey'dir. Ondan sonra oğlu Kutlu Bey sonra da O'nun oğlu Ahmet Bey liderlik yapmışlardır. Akkoyunlu Tur Ali Bey, bir müddet Ovacık'ta, bir kısım aşiret üyeleri de Nazımiye Dereova Köyü'nde kalmışlardır. Yine Kutlu Bey'in mezarının Bayburt Söz Köyü'nde olduğu iddia edilmektedir. Bütün bunlar ve İsfahanlı Ma'sume Hatun'un⁷⁶⁰ Pertek'de mezarının olduğunun ileri sürülmesi

⁷⁵² Mükrimin Halil Yinanç, "I. Bayezid", *MEB. İ.A.*, C.2, İstanbul, 1979, s. 380; Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar Türkiye (1074-1990)*, s. 52

⁷⁵³ Suat Akgül, "a.g.m.", s. 5; 13 Mart 1402 yılında Tebriz'e giden Timur, I. Bayezid'e elçi göndererek kendi tâbiyeti içinde olan Mutahharten, Yelman, Cırcız ve Hacı Paşa gibi emirlerin topraklarına müdahale etmemesini istemiştir. Mükrimin Halil Yinanç, "I. Bayezid", *MEB. İ.A.*, C.2, İstanbul, 1979, s. 384.

⁷⁵⁴ Ali Sevim, Yaşar Yücel, *Türkiye Tarihi*, s. 388; Yaşar Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti*, Ankara, 1970, s. 123, 124; Yaşar Yücel, "XIV-XV. Yy. Türkiye Tarihi Hakkında Araştırmalar" *Belleten*, C. XXXV (35), S. 140, Ankara, 1971, s. 694.

⁷⁵⁵ Aziz B. Erdeşir-i Esterebadî, *Bezm U Rezm*, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara, 1990, s. 343; Ahmet Toksoy, "Akkoyunlular ve Erzincan", *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, S. 35, 2014, s. 242.

⁷⁵⁶ Mehmet Eröz, *Doğu Anadolu'nun Türklüğü*, İstanbul, 1975, s. 82.

⁷⁵⁷ Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 60.

⁷⁵⁸ Ertuğrul Danık, *a.g.e.*, s. 28.

⁷⁵⁹ İbrahim Hakkı Uzunçarşılıoğlu, *a.g.e.*, s. 63.

⁷⁶⁰ Pertek'in Merkez Soğukpınar Mahallesi'ndeki mezarlık alanında bulunan türbenin halk arasında Besime olarak da bilinen Mahsume adında bir kadına ait olduğu sanılmaktadır. Yapım tarihi bilinmemektedir.

bu bölgenin bir zaman müddetinde Akkoyunluların elinde olduğunun göstergesi sayılmaktadır⁷⁶¹.

Akkoyunlu Türkmen Devleti'ni kuran Kara Yülük namında Kara Osman Bey'dir (1402-1435)⁷⁶². 1420 yılında Karakoyunlu Yusuf Bey'in vefatı Akkoyunluların geleceği açısından olumlu etki yapmıştır. En büyük düşmanlarının vefatıyla rahat bir nefes alan Akkoyunlular, Timurlu hükümdarı Şahruh'un (1405-1447) bölgeye gelmesi üzerine 1421 yılında Karakoyunlularla meydana gelen çatışmada, Kara Yülük Osman Bey, oğlu Ali Bey komutasında 600 kişilik bir askeri birliği Şahruh'un emrine vermiştir. Karakoyunluların Timurlular tarafından mağlup edilmesi üzerine Karakoyunlu Devleti kriz içine girerken, bundan istifade eden Akkoyunlular Şahruh'un Anadolu'dan ayrılmasını fırsat bilerek bölge hâkimiyeti açısından önemli bir fırsat yakalamışlardır⁷⁶³. Bunu değerlendiren Akkoyunlu Sultanı Kara Yülük Osman, Erzincan, Urfa, Harput, Kemah, Erzurum ve Pir Hüseyin Bey'den⁷⁶⁴ de Çemişgezek'i⁷⁶⁵, başka bir kaynakta ise Emir Yelman oğlu Şeyh Hasan'dan⁷⁶⁶, alarak geniş bir sahada Akkoyunlu Devleti'ni kurmuştur⁷⁶⁷. Böylece Çemişgezek yerel hâkimleri bu dönemde Karakoyunlu nüfuzu

Çevredeki diğer türbelerin plan ve malzemesine benzerliği açısından XV. yüzyıl sonu ile XVI. yüzyıl başlarında yapıldığı tahmin edilmektedir. Yüksel Işık, *Bir Tutam Tunceli*, Tunceli Valiliği Yay., Ankara, 2012, s. 120; Şii-Alevi inancına göre 7. İmam olan Musa Kazım'ın kızlarından birinin adı da Masume Hatun'dur. Aynı zamanda dedesi de olan 6. İmam Caferi Sadık'ın Masume Hatun daha doğmadan onun geleceğini haber verdiğine ve özel bir makam sahibi olduğuna inanılan kimsedir. <https://www.karsehlibeyt.org/hz-sadikin-a-s-dilinden-hz-masume/>, (18/08/2019).

⁷⁶¹ Mehmet Zülfü Yolga, *a.g.e.*, s. 49.

⁷⁶² Mehmet Ersan, Mustafa Alican, *Türklerin Kayıp Yüzyılı Beylikler Devri Türkiye Tarihi*, İstanbul, 2014, s. 114; Faruk Sümer, "Akkoyunlular", *TDV. İ.A.*, C.2, İstanbul, 1989, s. 272.

⁷⁶³ Mehmet Ersan, Mustafa Alican, *a.g.e.*, 117.

⁷⁶⁴ Mükrimin Halil Yinanç, "Akkoyunlular", s. 258.

⁷⁶⁵ Yusuf Cengiz, *a.g.e.*, s. 99.

⁷⁶⁶ Mehmet Ali Ünal, *a.g.e.*, s. 14, 15.

⁷⁶⁷ Ertuğrul Danık, *a.g.e.*, s. 28; Mustafa Özdemir, "a.g.m.", s. 58. Bir başka kaynakta Akkoyunlu hükümdarı Kara Yülük Osman Bey'in, Çemişgezek'i Emir Yelman oğlu Şeyh Hasan'dan aldığı belirtilmektedir. Faruk Sümer, *Karakoyunlular I*, TTK, Ankara, 1967, s. 124. Bu isimlerin doğruluğunu ortaya koyacak net bir bilgi yoktur. İsim karışıklığı olabileceği gibi, XVI. yüzyılda hüküm süren bir Pir Hüseyin Bey'in bulunmasından dolayı Türklerin isim verme geleneğinde var olan aynı soydan, aileden gelenlerin isimlerinin kendilerinden sonraki nesle de verilebilmesi, Pir Hüseyin Bey'in XV. yüzyılın

içerisinde iken Akkoyunlu hâkimiyetini tanımışlardır⁷⁶⁸. Kara Yülük Osman Bey, Çemişgezek'in yönetimini yeğeni⁷⁶⁹ Nur Ali Bey'e bırakmıştır⁷⁷⁰. Kara Yülük Osman Bey'in vefatından sonra yerine geçen oğlu Ali Bey'in hâkimiyetini Çemişgezek hâkimi Akkoyunlu beylerinden Nur Ali b. Pir Ali'nin de tanıdığı anlaşılmaktadır⁷⁷¹.

Ebu Bekr-i Tihrani'nin Kitab-ı Diyarbekriyye adlı eserinde Çemişgezek'in Akkoyunlu Kara Yülük Osman tarafından alınması ile ilgili olarak, buranın hâkiminin Pir Hüseyin Bey olduğunu belirtir. Bey'in küçük kardeşi Şeyh Hasan'ın Pir Hüseyin Bey ile arasına nifak sokarak, Karakoyunluların Erzincan valisi Pir Ömer ile dostluk kurmak suretiyle onunla anlaştığını ve böylelikle Pir Hüseyin Beyi tutukladığından bahseder. Bunu haber alan Akkoyunlu Emiri Osman Bey (Kara Yülük Osman) Çemişgezek'i almak istemiştir. Böylelikle düşmanlarından Pir Ömer ile dostluk ve anlaşma yoluna giren Şeyh Hasan'dan öç almış olacaktır. Çemişgezek'i almak için Amid'den hareket eden Emir Osman Bey, Pir Hüseyin Bey'in Emir-i Divanı olan Feramurz'un da destek ve yardımını almış, böylelikle şehir Emir-i Namdar'ın⁷⁷² (Osman Bey) yönetimine girmiştir. Çemişgezek Beyliği'nin yönetimi Nur Ali Bey'e verilmiştir. Toprakları Akkoyunlular tarafından elinden alınan Şeyh Hasan bir süre Erzincan ve Çemişgezek arasındaki Munzur Dağı gibi yüksek yerlerde dolaşıp durmuştur⁷⁷³. Emir Yelman oğlu Şeyh Hasan Karakoyunlu hükümdarı İskender Mirza'ya sığınarak onunla Hoy şehrinin batısındaki Sökmen-abad'a gelmiş ve ona Akkoyunlu Kara Yülük'ü şikâyet ederek ondan Diyarbekir'e, Akkoyunlular üzerine yürümesini istemiştir. İskender bu isteği kabul etmiş gibi görünmüş fakat Mingöl'e (Bingöl) giderek bir süre buralarda sürekle avları tertip ederek eğlenmiştir⁷⁷⁴. Şeyh Hasan, Karakoyunlu İskender Bey'in Diyarbakır'a sefer

başlarında yaşamış olmasını muhtemel kılmaktadır. Mehmet Ali Ünal, “ XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı-İdari Yapısı-”, *Osmanlı Araştırmaları*, C. 12, S. 12, İstanbul, 1992, s. 370.

⁷⁶⁸ Kemalettin Köroğlu, *Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi*, s. 91; Mürüvet Harman, *a.g.e.*, s. 43.

⁷⁶⁹ John E. Woods, *300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular*, Çev. Sibel Özbudun, İstanbul, 1993, s.100

⁷⁷⁰ Ahmet Toksoy, “a.g.m.”, s. 248.

⁷⁷¹ John E. Woods, *a.g.e.*, s. 126.

⁷⁷² Kitab-ı Diyarbekriyye'de Kara Yülük Osman Bey'in adı, “Emir- Namdar” veya “Osman Bey” olarak kayıtlıdır. Fatma Akkuş Yiğit, “Ak Koyunlu beyi Osman Bey'in Unvanı: Yülük mü İlig mi?” *Dil Araştırmaları Dergisi*, S. 16, Bahar 2015, s. 193.

⁷⁷³ Ebu Bekr-i Tihrani, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK. Ankara, 2014, s. 70.

⁷⁷⁴ Ebu Bekr-i Tihrani, *a.g.e.*, s. 71; Faruk Sümer, *Karakoyunlular I*, s. 124, 125.

yapmaya istekli olmadığını anlayınca ondan ümidini keserek, onun yanından kaçarak ayrılmış ve yöredeki yedi kalenin hâkimi olan Eğil hâkimi Devletşah⁷⁷⁵ Bey'e katılmıştır. Akkoyunlularla arasında dostluk bulunan Devletşah Bey, Şeyh Hasan'ın yöredeki bazı kalelerini kuşatmış olan Akkoyunlu ailesinden Nur Ali Bey'in kuşatmayı kaldırmasını sağlamıştır. Ayrıca ricası üzerine bu kalelerin Akkoyunlulara aynı ve nakdi bedel karşılığında satılmış olduğu da anlaşılmaktadır⁷⁷⁶.

Akkoyunluların Erzincan Valisi, Dersim bölgesinin yüksek kesimlerini tam anlamıyla ele geçirme girişiminde bulunmasına rağmen ilk başlarda bura insanlarının direnmesiyle karşılaşmış ve hatta valide öldürülmüştür⁷⁷⁷. Ancak buna rağmen Akkoyunlular, kendilerinden önce hiçbir devlet ya da kavmin tam manasıyla etki edemediği Dersim'in dağlık bölgelerine girerek, buradaki halka hâkimiyetlerini kabul ettirmişlerdir. Akkoyunlulara bağlı Harbendelü Türkmen oymakları da ilk kez Malatya, Dersim ve Çemişgezek yörelerinde yurt edinerek yörenin Türkleştirilmesinde mühim rol oynamışlardır⁷⁷⁸.

Memluklu Sultanı el-Eşref Baybars'ın (1422-1437) emirlerinden olan Canıbek es-Sufi'nin, Memluk Devleti içerisindeki emirler arasında yaşanan çekişmelerden dolayı Sultan Baybars'a isyan etmiş ve zamanla bu isyan Anadolu'ya sıçramıştır⁷⁷⁹. 1427 yılında Akkoyunluların Malatya üzerine yaptığı bir akınla, Memlukların egemen olduğu topraklar hedef haline gelince, Akkoyunlu Kara Osman ile Memluk Sultanı el-Eşref Baybars'ın (1422-1437) bu nedenle arası açılmıştır. Bundan dolayı Memluklular Akkoyunlular üzerine 1429, 1433, 1438 yıllarında üç sefere çıkmıştır⁷⁸⁰. Anadolu'da Baybars'a muhalif olan çevreler Canıbek es-Sufi ile anlaşarak destek vermişlerdir⁷⁸¹. Bunlardan biri de Akkoyunlu beyi Karayülük'ün oğlu, Cemirkesek (Çemişgezek) Kalesi

⁷⁷⁵ 1442 yılında Uzun Hasan Devletşah Bey'in kızıyla evlenmiştir. Yunus Emre Gördük, "Eğil Emirliği'nin Kısa Tarihçesi ve Eğil Emirlerine Ait Şecere Metninin Tercümesi", *Ankara Ü. Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S.35, 2014, s. 94

⁷⁷⁶ Ebu Bekr-i Tihriani, *a.g.e.*, s. 73

⁷⁷⁷ M. Nuri Dersimi, *a.g.e.*, s. 75

⁷⁷⁸ Salim Koca, *a.g.e.*, s. 233.

⁷⁷⁹ Kürşat Solak, "Mısır'dan Anadolu'ya Asi Bir Memluk: Emir Canıbek Es-Sufi (Ö.1437)", *Selçuk Ü. Türiyat Araştırmaları Dergisi*, S.39, 2016, s. 45.

⁷⁸⁰ John E. Woods, *a.g.e.*, s. 92.

⁷⁸¹ Kürşat Solak, "a.g.m.", s. 51

hâkimi Mehmet Bey'dir⁷⁸². Çemişgezek hâkimi Mehmet Bey, Canibek es-Sufi ile Memluklara ait olan Divriği'yi kuşatmıştır⁷⁸³. Buraya birlikte saldırıp yağmalamışlardır. Ancak daha sonra Mehmet Bey, babası Karayülük Osman Bey'in, Timur'un oğlu Şahruh'un, Karakoyunlu Kara Yusuf'un oğlu İskender ile savaşmak için acilen hareket etmesini istediği mektubunu alınca, Divriği'den ayrılıp babasının yanına gitmiştir⁷⁸⁴. Buna karşılık olarak Memluk ordusu 1438 yılındaki üçüncü ve son seferi ile kuzeye doğru hareket ederek Akkoyunluların egemenliğinde bulunan Çemişgezek ve Arapkir'i ele geçirerek⁷⁸⁵ bu yöreleri Halep'e bağlamıştır. Ancak Memluk Sultanı Baybars'ın 1438'de ölmesi üzerine sefer yarıda kalmış Erzincan dâhil fethedilen kentler tekrar eski yöneticilerinin hâkimiyeti altına girmiştir⁷⁸⁶.

Çemişgezek beylerinin, çevre beylikler ile bazı bölgelerin hâkimiyeti için verdikleri mücadelelerden biri de Dulkadiroğlu Süleyman Bey⁷⁸⁷ (1442-1454) zamanında yaşanmıştır. Muhtemelen 1452 yılında, Dulkadiroğullarının doğu sınırında bulunan ve kendilerine tabi olan Türkmenler, Gobrağ ve Vibrak adlı kalelerin hâkimiyeti için mücadele ettikleri komşu Kürt halkına baskınlar yapmışlardır. Doğu sınırındaki bu gerginliğin tehlikeli bir durum oluşturması üzerine Dulkadiroğlu Süleyman Bey 30 bin kişilik bir kuvvetle Harput'a, oradan da bölgedeki Kürtlerin hamisi olan Şeyh Hasan'a saldırmak için Çemişgezek'e hareket etmiştir. Kuşatma başarısız olunca Süleyman Bey Harput'a çekilmek zorunda kalmıştır⁷⁸⁸.

⁷⁸² İbni Tagrıberdi, *En-Nücumu'z-Zahire* (Parlayan Yıldızlar), Çev. Ahsen Batur, İstanbul, 2013, s. 491

⁷⁸³ Kürşat Solak, "a.g.m.", s. 51.

⁷⁸⁴ İbni Tagrıberdi, *En-Nücumu'z-Zahire* (Parlayan Yıldızlar), Çev. Ahsen Batur, İstanbul, 2013, s. 491; Refet Yinanç, *a.g.e.*, s. 51.

⁷⁸⁵ İlhan Erdem, "Osman Bey'in Ölümünden Uzun Hasan Padişah'a Ak-Koyunlular (1435-1456)", *Ankara Ü. DTCF. Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 20, S. 32, 2002, s. 109.

⁷⁸⁶ John E. Woods, *a.g.e.*, s. 131, 132..

⁷⁸⁷ 1442 yılında Nasreddin Mehmed Bey'in ölümünden sonra oğlu Süleyman Bey onun yerine Dulkadiroğulları beyi olmuştur. Süleyman Bey kızlarından birini Memluk Sultanı Çakmak'a diğer kızını da II. Murat'ın oğlu Şehzade Mehmed'e (Fatih Sultan Mehmed) vererek iki taraflı akrabalık diplomasisi kurmuştur. Böylece batıda Karamanlılar'dan, doğuda ise Akkoyunlu ve Karakoyunlulardan gelebilecek tehlikeleri önlemek istemiştir. Muhammet Beşir Aşan, "Dulkadiroğulları Döneminde Harput", *Uluslararası Dülkadir Beyliği Sempozyumu*, 29 Nisan- 1 Mayıs 2011 (Editör: Cevdet Kabakçı-Serdar Yakar), Kahramanmaraş, Haziran 2012, s. 307.

⁷⁸⁸ Refet Yinanç, *a.g.e.*, s. 57.

Akkoyunlular Anadolu'ya geldiklerinde Sivas, Erzincan ve Tunceli yörelerine yerleşmişlerdir⁷⁸⁹. XIV. yüzyılın son yıllarına doğru hâkim oldukları Diyarbakır çevresinde yarı özerk beylikler bulunmaktadır. Bunlardan birinin de Çemişgezek Melkişileri olduğu belirtilmektedir. Çemişgezek'teki Melkişiler, Fırat'ın iki kolu olan Murat ve Karasu arasında kalan bölgede geniş bir alanı yönetmişler, burada ki yaylaları ve de Erzincan'dan Malatya ile Ayntab'a (Antep) kadar, Fırat Nehri boyunca uzanan önemli ticaret yolunu da denetim altında tutmuşlardır⁷⁹⁰. Uzun Hasan (1452-1478) döneminde yarı özerk bir yapıda olduğu anlaşılan Çemişgezek Melkişi Aşireti'nin lideri Şeyh Hasan (Saru Şeyh Hasan) Akkoyunluların liderlik kavgalarında, daha önce Uzun Hasan'ın amcası Hamza'yı desteklerken 1456 yılından itibaren Uzun Hasan'a katılmış ve bir yıl sonra Dicle Muharebesi'nde⁷⁹¹ Uzun Hasan'ın yanında yer almıştır. 1459 yılında Sultan Halil b. Uzun Hasan'ın, Çemişgezek Melkişi beyi Sohrap'ın (Suhrah) kızıyla evlenmesi sonucu akrabalık bağı kurulmuştur. Melkişiler böylece daha güçlü hale gelmişlerdir⁷⁹².

Uzun Hasan (Sahib Kıran⁷⁹³) Melkişilerin denetimindeki Bingöl yolu ile Çemişgezek vilayeti sınırında konaklamıştır. Çemişgezek hâkimi Şeyh Hasan'a⁷⁹⁴ elçi göndererek kendisine itaat etmesini istemiştir. Elçi, Şeyh Hasan'ın bunu kabul ettiğini bildirmiştir. Bu sıralarda Uzun Hasan, amcası Kasım Bey'in Kemah önüne geldiği haberini alınca Kemah'a yardıma gitmek isterken arasının açık olduğu kardeşi Cihangir Mirza'nın (İskender Mirza) Diyarbakır'dan ayrıldığı haberini alıp oraya gitmiş ve Diyarbakır'ı ele geçirmiştir. Çemişgezek hâkimi Şeyh Hasan, Cihangir Mirza'ya haber

⁷⁸⁹ Burhan Kocadağ, *a.g.e.*, s. 117.

⁷⁹⁰ John E. Woods, *a.g.e.*, s. 72,73-169.

⁷⁹¹ Dicle Muharebesi, Uzun Hasan'ın ağabeyi Cihangir ve kardeşi Üveys ile girdiği hâkimiyet mücadelesinde, Cihangir'in ve kardeşi Üveys'in Karakoyunlulardan yardım istemesi üzerine kendilerine Rüstem Bey komutasında bir ordunun gönderildiği ancak Uzun Hasan Bey'in Rüstem'i Amid yakınlarında Haziran 1457 yılında ağır bir yenilgiye uğrattığı mücadelenin adıdır. Faruk Sümer, "Akkoyunlular", *TDV. İA*, C. 2, İstanbul, 1989, s. 272

⁷⁹² John E. Woods, *a.g.e.*, s. 169,170-331.

⁷⁹³ Uzun Hasan'ın adı olarak geçen Sahib Kıran; kıran demek kutlu yıldızlar olarak bilinen Müşteri ve Zühre'nin aynı burç, derece ve noktada birleşmesi olup, böyle bir zamanda doğan veya doğduğuna, inanılan kişilere denir. Kıran sahibi kişilerin geleceğinin parlak olduğuna inanılır. Ebu Bekr-i Tihrani, *Kitabı-ı Diyarbekriyye*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK. Ankara, 2014, s. 35.

⁷⁹⁴ Faruk Sümer, "Akkoyunlular", s. 272.

gönderip Hasan Bey'in (Uzun Hasan) yörede olmadığını, nereye gittiğini bilmediğini ve ondan sakınılması gerektiğini bildirmiştir. Bunun üzerine Amid'e yönelen ve Uzun Hasan'ın şehirde olduğundan habersiz olan Cihangir Mirza şehre yaklaşıncaya durumu fark edip, kaçarak Mardin'e gitmiştir⁷⁹⁵.

Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan, Doğu Anadolu'da hâkimiyet kurabilmek için bölgedeki aşiretleri birbirine düşüren bir politika yürütmüştür. Bu bakımdan Çemişgezek aşiretlerini de basit bir hile ile komşu aşiretlerin karşısına çıkartıp bir birine kırdırmıştır. Çemişgezek aşiretlerini kendi hesaplarına kullandıkları anlaşılan Akkoyunlular, bunu yaparken kendi kumandanlarından Sofu Halil ve Arap Şah'ı görevlendirmişlerdir⁷⁹⁶. Yine Şeref Han'ın "Şerefnâme" adlı eserinde belirttiğine göre, Şeyh Emir Yelman zamanında İran'da hükümdarlık tahtına oturan Bayındır Hasan (Akkoyunlu Uzun Hasan) zaman içerisinde bölgede Karakoyunlularla işbirliği içerisine giren beyliklerin ortadan kaldırılması politikası izlemiştir. Bu durum Çemişgezek hükümdar ailesi içinde geçerli olmuştur. Çemişgezek'teki hükümdar ailesini ortadan kaldırmak için uyguladığı siyaset, Karakoyunlu aşiretinin mensuplarından olan güçlü Harbendelü Kabilesi'ni, Çemişgezek vilayeti'ni ele geçirmesi için yönlendirmek olmuştur. Bu aşiret bu dönemde Çemişgezek beyi olan Emir Yelman oğlu Şeyh Hasan'dan Çemişgezek vilayeti'ni almayı başarmıştır⁷⁹⁷. Ancak, bölge halkı tarafından sevilen, mert, cesur bir insan olan Emir Şeyh Hasan⁷⁹⁸, ülkesini geri almak için geceli gündüzlü bir çalışma içerisine girerek kendisini sevenlerle birlikte mücadele edip, ülkesini kısa bir süre sonra Harbendelü Aşireti'nden geri almayı başararak Çemişgezek'e yeniden hâkim olmuştur. Beyliğin başına kendisinden sonra oğlu Sohrap Bey, ondan sonrasında da Sohrap'ın oğlu Hacı Rüstem Bey⁷⁹⁹ geçmiştir⁸⁰⁰.

⁷⁹⁵ Ebu Bekr-i Tihrani, *a.g.e.*, s. 150-152; İlhan Erdem, "a.g.m.", s. 124, 125.

⁷⁹⁶ M. Emin Zeki, *Kürdistan Tarihi*, Ankara, 1992, s. 77.

⁷⁹⁷ Şeref Han, , *a.g.e.*, s. 190; Hıdır Öztürk, *a.g.e.*, s. 8.

⁷⁹⁸ Elazığ'ın Baskil İlçesi'nde bu isimle anılan köyündeki türbede yatanın "Şeyh Hasan" olma ihtimali vardır." Cenap Osmanoglu "Harput Çevresindeki Kaleler ve Beğlikler", *Yeni Fırat Dergisi*, S. 32, Bingöl Matbaası Elazığ 1966, s. 8.

⁷⁹⁹ Mehmet Zülfü Yolga, *a.g.e.*, s. 52.

⁸⁰⁰ Şeref Han, , *a.g.e.*, s. 190, 191; Hıdır Öztürk, *a.g.e.*, s. 8; Cenap Osmanoglu, "Harput Çevresindeki Kaleler ve Beğlikler", *Yeni Fırat Dergisi*, S.32, Bingöl Matbaası Elazığ 1966, s. 8.

Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan döneminde, Çemişgezek'in de içerisinde bulunduğu Tunceli bölgesinde ilk diyebileceğimiz önemli kamusal yatırımlar gerçekleştirilmiştir. Özellikle Çemişgezek ve civarında Akkoyunlu devrine ait yapıların varlığı Uzun Hasan'ın buraya verdiği önemin de işaretidir⁸⁰¹.

Akkoyunlular, Osmanlı Devleti'nin Trabzon Rumları üzerine yapacakları gaza konusunda, Osmanlılarla anlaşmazlık yaşamışlardır. 1461 yılında karşılıklı elçiler vasıtasıyla görüşmelerin yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu görüşmelerde Akkoyunlular adına Uzun Hasan'ın annesi Sara Hatun (Saray Hatun) ile birlikte Çemişgezek Melkişi lideri Şeyh Hasan'ın da Sultan Fatih'e gönderilen elçilik heyetinde olduğu anlaşılmaktadır. Şeyh Hasan'ın oğlu Sohrap Bey' de 1478 yılında ölümüne kadar Uzun Hasan'ın oğlu ve de aynı zamanda kendi damadı da olan Sultan Halil'in hizmetinde bulunmuştur⁸⁰². İfade edilenlerden anlaşılacağı üzere Çemişgezek hâkimi Şeyh Hasan, Uzun Hasan'ın çok güvendiği aynı zamanda diplomatik meziyetlerinin olduğunun anlaşıldığı önemli bir yöneticidir.

1473 yılında meydana gelen Otlukbeli Savaşı'nda Osmanlılara yenilen Akkoyunlu Devleti, eski gücünü ve bölgedeki egemenliğini kaybetmeye başlamıştır⁸⁰³. Osmanlı Devleti'nin bölgede Akkoyunlulara karşı kazandığı zafer, bu coğrafyada Osmanlı hâkimiyetini hemen başlatmayacak bir süre daha yerel feodal yönetimler hüküm sürecek, ancak 40 yıl kadar sonra Osmanlı egemenliği başlayacaktır⁸⁰⁴. Mağlup olan Akkoyunluların bir kısmı Çemişgezek'in de içerisinde yer aldığı Dersim bölgesine sığınmışlardır⁸⁰⁵. Uzun Hasan'ın ölümünden sonra gelişen taht kavgaları ve sonrasında toparlanamayan merkezi otorite, Safevilerin hâkimiyet alanı içerisine girmiştir.

1478 yılında Uzun Hasan'ın ölümünden sonra Akkoyunlu Devleti, beş sene süren bir kargaşa dönemi yaşamış, taht kavgaları ve dış istilaların yaşandığı bir dönem geçirmiştir. Bu kavgalar içinde Uzun Hasan'dan sonra iktidarı oğlu Sultan Halil sürdürmüş fakat onun da hükümdarlığı sekiz ay kadar sürmüştür. Kardeşler arasında ve ordu komutanlarının da karıştığı taht mücadeleleri içerisinde Uzun Hasan'ın

⁸⁰¹ Ertuğrul Danık, *a.g.e.*, s. 28.

⁸⁰² John E. Woods, *a.g.e.*, s. 208, 209.

⁸⁰³ Mürüvet Harman, *a.g.e.*, 2016, s. 43.

⁸⁰⁴ Ertuğrul Danık, *a.g.e.*, s. 28.

⁸⁰⁵ İbrahim Yılmazçelik, *a.g.e.*, s. 27.

komutanlarından Bayındır'ın, iktidarı ele geçirme isteği karşısında, destek veren beyler arasında, Çemişgezek liderlerinin de olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu desteklere rağmen komutan Bayındır, mücadeleyi kaybederek daha sonra idam edilmiştir⁸⁰⁶.

Çemişgezek, Akkoyunlu Uzun Hasan'ın ölümünden sonra yaşanan karışık dönem içerisinde, bazı aşiretlerin ele geçirmeye çalıştığı bir devri yaşamıştır. Bu aşiretlerden biri de Pazuki⁸⁰⁷ aşiretidir. Şeref Han “Şerefname” adlı eserinde Pazukilerin aslında “Sıwedi⁸⁰⁸” (Sıvidi) aşireti arasından gelme olduklarını belirtmektedir. Yine bir rivayete dayanarak İran Kürtlerinden geldiklerini de ifade etmiştir⁸⁰⁹. 1478’de Uzun Hasan’ın oğullarından Yakup Bey Akkoyunlu hükümdarı olmuştur⁸¹⁰. Yakup Bey’in zamanında Pazuki adı verilen Kürt aşiretinin lideri olan Halid Bey, kendisini Çemişgezek’in hâkimi ilan ederek etki alanını çevreye yaymaya çalışmıştır. Başlangıçta Şah İsmail’e bağlı olan bu aşiret daha sonra Yakup’un oğlu Sultan Murat’ın safına katılmış, sonradan gelen torunları yeniden Safevilerin hizmetine girmişlerdir⁸¹¹.

1500 yılında ikiye bölünen Akkoyunlu Devleti’nin topraklarından Çemişgezek’in de içerisinde olduğu yöre Elvend’in (1498-1501) payına düşmüştür. Elvend dedesi Uzun

⁸⁰⁶ John E. Woods, *a.g.e.*, s. 232, 237.

⁸⁰⁷ Pazuki (Paziki ya da Baziki) olarak anılan aşiretin Tahran’ın doğusundaki Weramin dolaylarında meskûn oldukları, Kuzey Kurmancisi konuştuklarını, şii ve sünni oldukları 16 veya 17. yüzyılda doğuya göç ettikleri belirtilmektedir. Tahran’ın doğusunda yaşayan günümüz Pazukilerin, Çemişgezek Kürtlerinin bir parçası olduğu ifade edilmektedir. Pazuki aşiretini oluşturan temel kısmın olasılıkla daha eski bir tarihte Kafkaya’dan Bitlis ve Muş yoluyla geldiği ve başka bölgelere dağıldığı anlaşılmaktadır. Bitlis ve Muş’tan Dersim bölgesine bu göçün yaşanmasının ana nedenlerinden birinin 1430 yıllarında yaşanan kıtlık olduğu, yaşanan açlık ve sefaletten insanların bir kısmının Erciş’ten, Erzincan, Harput, Amid ve Çemişgezek’e göç ettikleri belirtilmektedir. 1464 yılında Akkoyunlu aşiret konfedarasyonu ile işbirliği yapan Pazukilerin Çemişgezek’i yurt edinmeleri yöneticileri Halid Bey zamanında gerçekleşmiştir. Gürdal Aksoy, *Dersim, Alevilik, Ermenilik, Kürtlük*, İstanbul, 2016, s. 177.

⁸⁰⁸ Bu aşiretin, bugünkü Diyarbakır ve Urfa arasındaki Siverek Kalesi’nden, Haçlılar’ın bölgeyi işgal etmeleri üzerine göç ettikleri belirtilmektedir. Şeref Han, *Şerefname I*, Çev. M. Emin Bozarslan, İstanbul, 1971, s. 282. Sıvidin aşiretinin Genç ve Çapakçur (Bingöl) civarında varlıklarını sürdürmüş oldukları belirtilmektedir. Seyfi Cengiz, “Kürt Aşiretleri, Gelenekleri ve Hanedanlıkları (Şerefname Analizi), *Dersim 38 Forum*, 2006, s. 10.

⁸⁰⁹ Şeref Han, *a.g.e.*, s. 374.

⁸¹⁰ Faruk Sümer, “Akkoyunlular”, s. 273.

⁸¹¹ John E. Woods, *a.g.e.*, s. 340.

Hasan'ın yöredeki politikalarını devam ettirmek için kendisine hedef olarak Çemişgezek'i seçmiştir. Bu sırada Çemişgezek beyi Hacı Rüstem (ya da Emir Şeyh Hasan), Dersim bölgesinin tamamını kontrolü altında bulunduruyordu. Elvend'in burayı alması ile Şah İsmail'in doğal müttefikleri olan bölgede, kontrol de sağlanmış olacaktır. Bu amaçla Türk Hapandalu Aşireti'ni Çemişgezek üzerine saldırtan Elvend, amacına ulaşamamış ve Hapandalu Aşireti de bozguna uğrayarak dağılmıştır. Elvend'de Şah İsmail'e karşı yenilmiş ve nüfuzu altındaki bölgeler Şah İsmail'in eline geçmiştir. Şah İsmail'in bu başarısından sonra Çemişgezek beyi Hacı Rüstem, Şah İsmail'in tabiiyetine girmiştir⁸¹². Safevi Devleti'nin resmi mezhepleri olan Şiiliğin, Dersim bölgesine usulünce yayılması sağlandığından, bura halkı Safevi hükümdarı Şah İsmail'e yakınlık göstermişlerdir. Kemah Kalesi'nin Safevi egemenliğine geçmesinde kurulan bu yakınlığında etkisi olmuştur⁸¹³.

1507 yılında Akkoyunlu ileri gelenlerinin Uzun Hasan'ın torunu olan Sultan Murat'ın etrafında yeniden birleşme çabaları sonucunda, Çemişgezek'in de aralarında olduğu bir kısım merkezlerin eski valileri, Kızılbaş egemenliğine karşı mücadele etmişlerdir. Sultan Murat daha sonra Yavuz Sultan Selim tarafından Çaldıran Savaşı öncesinde Diyarbakır'ı almakla görevlendirildiği sırada, Ruha (Urfa) yakınlarında Safevilerden bir kuvvetle karşılaşmış ve yapılan savaşta öldürülmüştür⁸¹⁴. Gücünü kaybeden Akkoyunlu Devleti'nden sonra Şah İsmail (1501-1524) önderliğinde Safevi Devleti kurulmuş ve az bir zamanda Doğu Anadolu'da söz sahibi olmaya başlamışlardır. Şah İsmail, Anadolu içerisindeki bazı olumsuzlukları siyasi ve dini propaganda aracı yapmak suretiyle kendine halk nezdinde taban bulmuştur. Böylelikle Anadolu için Osmanlılar ile mücadele içerisine girmiştir⁸¹⁵. Şah İsmail, Anadolu'da türlü bahanelerle Tokat'a kadar ilerlemiş ancak Yavuz Sultan Selim'den uyarı alınca yönünü Elbistan'a çevirip burasını yakıp yıktıktan sonra Harput'u zapt etmiştir. Gönderdiği Şii din adamları (Ahunt) ile Anadolu'da Kızılbaşlığı yaymaya ve bu inanca mensuplardan yardım istemeğe başlamıştır. Bunlardan biri olan Rumyeli "Nur Ali Halife" namında bir Kızılbaş

⁸¹² Ebubekir Pamukçu, *a.g.e.*, s. 32.

⁸¹³ M. Nuri Dersimi, *a.g.e.*, s. 75, 76.

⁸¹⁴ John E. Woods, *a.g.e.*, s. 297.

⁸¹⁵ Mürüvet Harman, *a.g.e.*, s. 43, 44.

şeyhini de Çemişgezek'e göndermiştir⁸¹⁶. Tunceli yöresi ve bölgenin merkez yerleşimlerinden biri olan Çemişgezek Kalesi savaşılmadan elde edilen yerlerden olmuştur⁸¹⁷.

Emir Yelman oğlu Emir Şeyh Hasan'ın torunu olan Hacı Rüstem Bey'in Çemişgezek'te hüküm sürdüğü dönemde, Anadolu'da yaşanan belirsizlikler üzerine bölgedeki beyler bağımsızlıklarını elde etme mücadelesine girmişlerdir. Ancak Safevi hükümdarı Şah İsmail, bu beyleri kendine tabi hale getirmiştir. Şah İsmail'in, Çemişgezek'e gönderdiği Nur Ali Halife karşısında Melkişi Aşireti'nden Çemişgezek beyi Hacı Rüstem Bey, buna karşı koymayarak Çemişgezek ile çevresinin yönetimini Nur Ali Halife'ye terk etmiştir. Nur Ali Halife buranın yeni beyi olurken Hacı Rüstem Bey, Şah İsmail'e sığınmış O da kendisini Irak'ta bir beyliğin idarecisi olarak tayin etmiştir⁸¹⁸.

Çemişgezek'e hâkim olan Şah İsmail'in halifesi Nur Ali burada hüküm sürerken, İran Safevileri kendi tebası olan Dümbili Aşireti'ne karşı askeri bir hareket gerçekleştirmiştir. Bu sırada İran'ın dağlık mıntıklarında yer alan aşiretler bundan korkarak zaman içerisinde Van, Bitlis, Diyarbakir, Elazığ, Dersim arazilerine yerleşmişlerdir. İran'dan gelen aşiretlerin de katılımıyla Çemişgezek'te gücünü artıran Nur Ali, halka baskı ve zulmetmeye başlamıştır. Ahali bu durumdan bunalınca eski beyleri Hacı Rüstem Bey'e yardım etmesi için mektup göndermiştir. Fakat bu sıralarda Yavuz Sultan Selim'in başında olduğu Osmanlı Devleti ile Şah İsmail'in liderliğindeki Safeviler 1514 yılında Çaldıran'da savaşmışlardır⁸¹⁹. Şah İsmail ile birlikte, Osmanlılara karşı mücadele eden Rüstem Bey bu yüzden geri dönememiştir. Osmanlıların savaşta galip gelmesiyle Rüstem Bey'in dönüşü de imkânsız hale gelmiştir⁸²⁰.

⁸¹⁶ İshak Sunguroğlu, *a.g.e.*, s. 135.

⁸¹⁷ Ertuğrul Danık, *a.g.e.*, s. 28.

⁸¹⁸ Şeref Han, , *a.g.e.*, s.191; Mehmet Zülfü Yolga, *a.g.e.*, s. 52; Tufan Gündüz, *Son Kızılbaş Şah İsmail*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2013, s. 115; Ebubekir Pamukçu, *a.g.e.*, s. 34; Mürüvet Harman, *a.g.e.*, s. 44; İshak Sunguroğlu, *a.g.e.*, s. 135; Cenab Osmanoglu, "Harput Çevresindeki Kaleler ve Beğlikler", *Yeni Fırat Dergisi*, S. 32, Bingöl Matbaası Elazığ 1966, s. 8.

⁸¹⁹ Şeref Han, , *a.g.e.*, s. 191; Mehmet Zülfü Yolga, *a.g.e.*, s. 52.

⁸²⁰ Mürüvet Harman, *a.g.e.*, s. 44; Cenab Osmanoglu, "Harput Çevresindeki Kaleler ve Beğlikler", *Yeni Fırat Dergisi*, S.32, Bingöl Matbaası Elazığ 1966, s. 8.

Çaldıran Savaşı'nda, Şah İsmail mağlup olunca Çemişgezek dâhil Tebriz'e kadar bütün Doğu Anadolu Osmanlı Devleti'nin egemenliği içerisine girmiştir. Şah İsmail'e sığınan ve Çaldıran'da onunla hareket eden Hacı Rüstem Bey'de yakalanarak Tebriz'de Yavuz Sultan Selim'in talimatıyla idam edilmiştir. Hacı Rüstem Bey'in idam edilmesinin âsıl sebebinin, Rüstem Bey'in, 1473 yılında Fatih Sultan Mehmet'in arzusu üzerine zapt edilmek istenen Kemah Kale'sinin, bölge insanları ile birlikte direnç göstererek⁸²¹ Osmanlıların eline geçmesine engel olması ve daha sonra Osmanlıların rakibi olan Şah İsmail'e kendi arzusuyla bu çevreyi terk etmiş olması diye belirtilmektedir⁸²².

Hacı Rüstem Bey'in, Irak'ta Pir Hüseyin adında bir oğlu bulunmaktaydı. Sultan Yavuz Selim'den çok çekinen biri olan bu bey, Çemişgezek Beyliği için de fırsat kollamıştır. Bunun için Mısır'daki Memlukluların himayesine girmek için yola çıkmıştır. Yolda Malatya hâkimi Memluklu ümerasından Mamay Bey ile karşılaşarak, Ondan, adalet ve insaf yolundan sapan Memlukluların artık kendisi için öneminin kalmadığı şeklindeki sözleri duyması ve sürekli yükselen Osmanlı hanedanıyla güzel münasebet kurması gerektiği şeklindeki telkinlerine uyarak, fikrini değiştirmiş ve de Osmanlı Sultanı ile görüşmek için yola çıkmıştır. Başka bir kaynakta ise Pir Hüseyin Bey'in başka bir çıkar yolu olmadığından⁸²³ Yavuz Sultan Selim ile görüşmek için yola çıktığı belirtilmiştir. Yavuz'un huzuruna kabul edilmiş, Sultan bu gencin ailesini idam ettirmesine rağmen kendi yanına gelme cüretini takdir ederek Pir Hüseyin Bey'e Çemişgezek Beyliği'ni tevcih etmiştir⁸²⁴.

Çemişgezek Beyliği Osmanlı toprakları içinde olmasına ve Yavuz Sultan Selim tarafından Pir Hüseyin Bey'e verilmesine rağmen, bu sıralarda halen Çemişgezek hâkimi olan Nur Ali Halife, isyanını devam ettirmiştir. Bu bakımdan Çemişgezek tekrar eski durumuna dönmüştür. Yavuz Sultan Selim, Maraş Beylerbeyi Bıyıklı Mehmed Paşa'yı Çemişgezek Beyliği'nin geri alınmasına memur ederken, Pir Hüseyin Bey'de onunla birlikte hareket etmiştir. Pir Hüseyin Bey, Yavuz'un himayesini elde etmesinden sonra çabucak Çemişgezek'e geçmiştir. Bıyıklı Mehmet Paşa'nın ordusundan önce hareket

⁸²¹ M. Nuri Dersimi, *a.g.e.*, s. 76.

⁸²² Şeref Han, , *a.g.e.*, s. 191, 192; Mehmet Zülfü Yolga, *a.g.e.*, s. 52.

⁸²³ Mehmet Ali Ünal, "XVI. Yüzyılda Mazgird, Pertek ve Sağman Sancakbeğileri-Pir Hüseyin Beğ Oğulları" s. 240.

⁸²⁴ Şeref Han, *a.g.e.*, s. 192-194; Mehmet Zülfü Yolga, *a.g.e.*, s. 53.

ederek, buradaki aşiretleri toplamıştır. Kızılbaş olan Nur Ali Halife üzerine Ovacık Tekir Yaylalığı⁸²⁵ (Takır Yaylağı) denilen yerde, hücum ederek onları mağlup etmiştir. Nur Ali Halife ile birlikte en yakın adamları Ulaş ve Yaraş⁸²⁶ da öldürülmüşlerdir⁸²⁷. Uzunca bir zaman Çemişgezek ve Dersim bölgesinde kalan Nur Ali Halife, buradaki halka Şiiliği yayma çalışmaları yapmıştır. Özellikle burada atılan Şiilik tohumları zamanla yerli halk ile daha sonradan buraya yerleşenler arasında mezhep farkının oluşmasına etki etmiştir. Bu durum sonraki yıllarda düşmanlığa dönüşerek, zaman içerisinde sürekli yaşanacak olan Dersim isyanlarının başlamasında da etkili olmuştur. Bunun sonucunda devlet zarar görerek binlerce Müslüman ve Türk'ün kanı dökülmüştür⁸²⁸. Ayrıca, Yavuz Sultan Selim ile Şah İsmail arasındaki mücadelelerde, yine birçok Türkmen Aşireti, Dersim arazisi gibi sarp dağlık bölgelere sığınmışlardır⁸²⁹.

Kırk sene Safevi yönetiminde kaldıktan sonra, 1516 tarihinde Çemişgezek dâhil Dersim bölgesi tamamen Osmanlı mülküne girmiş, Pir Hüseyin Bey'de buranın yöneticisi olarak Osmanlı hâkimiyeti içerisinde Çemişgezek Melkişi beylerinin egemenliği yeniden başlamıştır⁸³⁰. Çemişgezek doğrudan Osmanlı hâkimiyetine girince, 1515 yılında kurulmuş olan Diyarbekir Eyaleti'ne 1565 yılına⁸³¹ kadar, sancak statüsünde bağlı kalmıştır⁸³².

Yavuz Sultan Selim, Doğu Anadolu'da Safevi nüfuzunu tam manasıyla kırmak ve bölgeyi kendi egemenliği içerisine almak için, başlangıçta askeri seferler düzenleme yolunu tercih etmiş ve bu amaçla Bıyıklı Mehmet Paşa'yı Erzincan Valiliği'ne getirmiştir. Kemah Kalesi öncelikle Mehmet Paşa'nın gayretiyle fethedilmiştir. Sultan Yavuz Selim, bir diğer yol olarak da İdrisi Bitlisi adında, bölgedeki halk üzerinde etkili olan bir hocanın eliyle, buraların Safevi nüfuzundan çıkıp Osmanlı nüfuzu içerisine girmesi için çaba göstermiştir. Bitlisi'nin gayretleri bölge genelinde olumlu neticeler vermiş, Osmanlı

⁸²⁵ Şeref Han, , *a.g.e.*, s. 194; Mürüvet Harman, *a.g.e.*, s. 44.

⁸²⁶ Ertuğrul Danık, *a.g.e.*, s. 29.

⁸²⁷ Şeref Han, , *a.g.e.*, s. 194; Mehmet Zülfü Yolga, *a.g.e.*, s. 53; Ebubekir Pamukçu, *a.g.e.*, s. 40; Yusuf Cengiz, *a.g.e.*, s. 99.

⁸²⁸ İshak Sunguroğlu, *a.g.e.*, s. 135.

⁸²⁹ M. Şerif Fırat, *a.g.e.*, s. 31.

⁸³⁰ Mehmet Zülfü Yolga, *a.g.e.*, s. 53; Şeref Han, , *a.g.e.*, s. 194, 195.

⁸³¹ Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, Ankara, 2017, s. 92

⁸³² Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar Türkiye (1074-1990)*, s. 1091

hâkimiyeti yerleşmeye başlamıştır. Ancak Dersim bölgesi için aynı durum söz konusu olmamıştır. Sultan Selim, Mısır seferine çıkmak için bölgeden asker toplarken, bölge buna kayıtsız kalıp bu sefere iştirak etmeyi reddetmiştir⁸³³. Yavuz Sultan Selim, Çemişgezek'in de içerisinde yer aldığı Dersim bölgesindeki bazı aşiretleri Safevilere yardım ettikleri gerekçesiyle cezalandırmıştır⁸³⁴. Ayrıca Osmanlılar Doğu Anadolu'daki hâkimiyetlerini kalıcı kılmak için "Hasan Padişah" adı ile Uzun Hasan dönemine ait kanunları bir süre daha yürürlükte kalmasını sağlamış, daha sonra Çiftçi, tüccar ve göçebelerin talebi üzerine vergileri daha hafif olan Anadolu (Rum) kanunları tatbik edilmiştir⁸³⁵.

⁸³³ M. Nuri Dersimi, *a.g.e.*, s. 76, 77

⁸³⁴ İbrahim Yılmazçelik, *a.g.e.*, s. 27

⁸³⁵ Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 61

İKİNCİ BÖLÜM

2. TARİHİ ESERLER

Çemişgezek, günümüzde bağlı olduğu il olan Tunceli'nin tarihi eserleri bakımından en zengin ilçesidir. İlçe tarihinin çok eskilere dayanması, burayı idare eden beyliklerin idarecilerinin genellikle burasını merkez yapmalarından dolayı, burada bir takım eserler yapmışlardır. Bu eserler ve daha evvel ilçede yapılan kazılar, Çemişgezek ve çevresinin tarihi hakkında önemli bilgiler vermektedir⁸³⁶. Biz burada daha çok Osmanlı'ya ait olmayan tarihi eserler, höyük ve kalıntılar ve de tarihi kesin bilinmeyen yapılar ile ilgili bilgiler vermeye çalıştık.

2.1. Pulur (Sakyol) Höyüğü

1968-1971 yıllarında Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü tarafından Dr. Hamit Zübeyr KOŞAY başkanlığındaki bir ekip tarafından yapılan kazılar sonucunda ortaya çıkarılmıştır. Höyük günümüzde Keban Baraj Gölü'nün suları altında kalan Pulur (Sakyol) Köyü'nün yanında ve kuzeydoğu tarafında bulunan kuytu yamaç ağzındaki 4-5 metre yükseklikteki doğal bir tepe üzerinde bulunmaktadır⁸³⁷.

Çemişgezek'te bulunan Pulur Höyüğü'nde 1968 yılında başlayan kazılarda Tunç Çağı'na ait buluntulara rastlanılmıştır. Toplu evlerden oluşan höyükteki yapılar, taş ve kerpiçten yapılmışlardır. Dibeklere ve taş kabartmalara rastlanılan höyükte, işlenmemiş demir ve krom bulunmuş, bunların da M.Ö. III. binyıllarına ait kalıntılar olduğu anlaşılmıştır⁸³⁸.

Çoğunluğu Pulur Köyü evleri altında bulunan höyüğün çapı 60 metre civarında olup, çalışmalar neticesinde 13 yapı katı tespit edilmiştir. En önemli buluntu olarak yapı katları içerisinde kutsal ocaklara rastlanılmıştır. Kuş motifli iki renkli seramikler ile siyah karaz tipli seramiklerin görüldüğü kazılardan elde edilen bulgular, höyüğün Neolitik Dönem'den, Geç Kalkolitik ve Erken Tunç devirlerinden itibaren kullanıldığını göstermektedir⁸³⁹. Pulur kazısı neticesinde elde edilen veriler ışığında buradaki en eski iskân tabakasının M.Ö. 4000 yıllarına kadar gittiğini ortaya koymuştur. Yapı katları

⁸³⁶ Yusuf Cengiz, *a.g.e.*, s. 103.

⁸³⁷ Abdullah Özbek, *a.g.e.*, s. 79.

⁸³⁸ Yusuf Cengiz, *a.g.e.*, s. 56.

⁸³⁹ Ertuğrul Danık, *a.g.e.*, s. 98.

içerisine yer alan odalarda, fırınlara, tahıl öğütme taşına, yufka yaymak için toprak teşte, ekin kuyularına, ürünlerin bozulmasını engellemek için soğutma çukurları ve kiler gibi yerlere ve de eşyalara rastlanılmıştır⁸⁴⁰. Keban Barajı'nın yapılması sonucunda sular altında kalan Pulur Höyüğü'nden çıkarılan yaklaşık 1064 adet tarihi malzeme Elazığ'da bulunan müzelerde sergilenmektedir⁸⁴¹.

Fotoğraf 1: Sakyol Köyü'nün güneyden görünüşü. Arkada Pulur Höyüğü.

(Kaynak: Hamit Zübeyr Koşay, *Keban Projesi Pulur Kazısı 1968-1970*, Ankara 1976, s. 2)

2.2. Yeniköy Höyüğü

Yapımına 1965 yılında başlanılan Keban Barajı'nın⁸⁴² tamamlanmasıyla, oluşan göl altında kalan Laluşağı Köyü yakınında bulunan ve “Gâvûr Höyük” adıyla da tanınan yerdir. Höyükte Roma ve Bizans dönemlerine ait bazı kalıntılar ortaya çıkarılmıştır. Tunç Çağı'na ait bazı buluntuların yanında, işlenmiş madenlere de rastlanılmıştır⁸⁴³. 1972 senesinde bir sezonluk sondaj şeklindeki kazı çalışması ile höyüğün I. yapı katında Roma/Bizans dönemi yapı duvarları bulunmuştur. II. yapı katında Karaz tipi seramik tarzında çoğunlukla Tunç dönemi seramikleri ve mimari veriler tespit edilmiştir. III. yapı katına ilişkin bilgiler kazı raporunda net olarak verilmediğinden kesin bir ifade de

⁸⁴⁰ Abdullah Özbek, *a.g.e.*, s. 80.

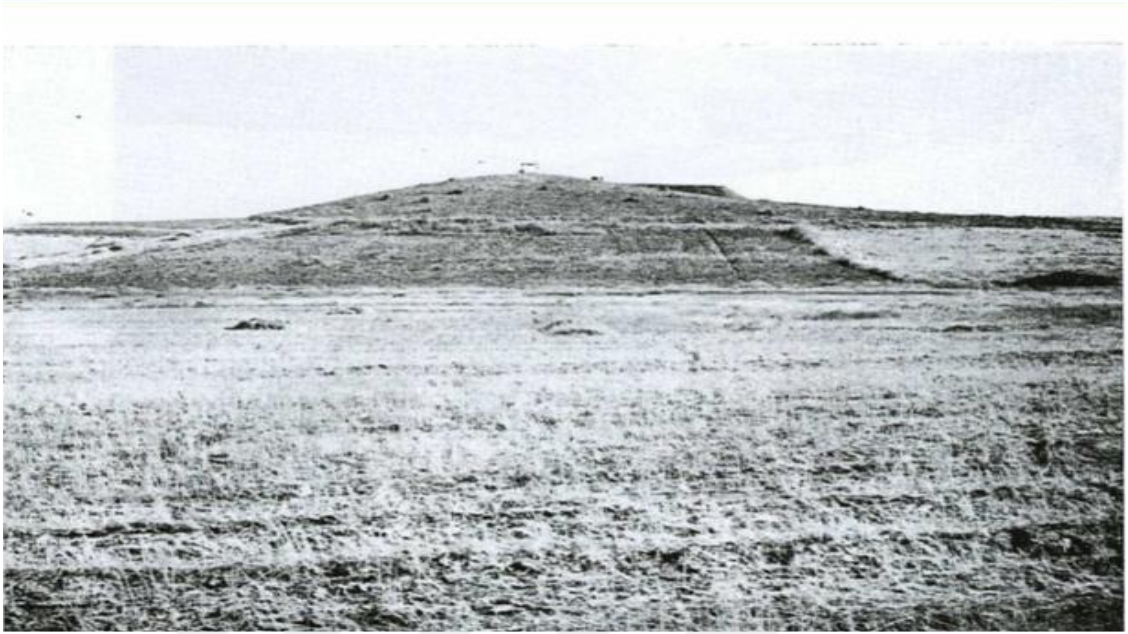
⁸⁴¹ Yüksel Işık, *a.g.e.*, s. 147.

⁸⁴² <http://www.dsi.gov.tr/projeler/keban-baraj%C4%B1> (16.04.2019).

⁸⁴³ Yusuf Cengiz, *a.g.e.*, s. 57.

bulunulamamakla birlikte, mevcut veriler bu tabakanın Prehistorik bir tabaka olabileceğini düşündürmektedir⁸⁴⁴.

Fotoğraf 2: Yeniköy Höyüğü, kuzeyden güneye bakış

(Kaynak: Hamit Zübeyr; “Yeniköy Höyüğü Kazısı, 1972”, *ODTÜ Keban Projesi 1972 Çalışmaları*, Ankara 1976, s. 100)

2.3. Çemişgezek İlçesi Uçbeyi Mevki

Çemişgezek İlçesi’nin doğu yönünde yer alan merkez mahallelerinden biri olan Uçbeyi mevkiinde, engebeli bir arazi üzerinde, yamaç yerleşim tarzında bir ören yeri bulunmuştur. Merkeze bağlantısı, moloz taş döşenmiş yolla sağlanmakta olan bu alanın içerisinde, mimari planları gözle görülebilen birçok duvar kalıntısı vardır. Yüzey buluntusu olarak Ortaçağ dönemine ait olan birçok keramik tespit edilmiştir⁸⁴⁵. Bugün Uçbeyi mevkiî Tepebaşı Mahallesi içerisinde⁸⁴⁶

2.4. Aşağı Demirbük-Yığmatepe Tümülsü

Aşağı Demirbük (Aşağı Vartenik) Köyü’nün 1.5 kilometre güneybatısında yer alan tepe, halk tarafından “Yığmatepe” olarak isimlendirilmiştir. 1650 metre rakımlı ve

⁸⁴⁴ Ertuğrul Danık, *a.g.e.*, s. 99.

⁸⁴⁵ Muhammet Beşir Aşan, *a.g.e.*, s. 88.

⁸⁴⁶ Bülent Güner-M.Dursun Çitçi, “a.g.m.”, s. 30.

yaklaşık 35 metre yerden yüksekliğe sahip olup, 17 m²'lik bir alanı kaplayan tepe, düzensiz bir daire formundadır⁸⁴⁷.

Tepenin yapay bir tepe olduğu topoğrafik yapıya aykırılık göstermesi ve zeminden farklı olarak tepe yüzeyinde bulunan toprağın yumuşak olmasından anlaşılmaktadır. Herhangi bir arkeolojik buluntuya rastlanılmayan tepenin bir tümülüs olduğu muhtemel olup, bölgenin arkeolojisi göz önüne alındığında Helenistik ya da Roma dönemine tarihlendirilmesi söz konusudur. Bu dönemlerde Sophane diye anılan yörede, tümülüs mezar biçiminin saptanması, Sophane'ye ait mezar tiplerinin anlaşılması adına önemli bir veri kaynağıdır⁸⁴⁸.

2.5. İn Delikleri (Derviş Hücreleri)

Çemişgezek'in batısında bulunan Tağar Çayı'nın üst tarafında bulunan İn Delikleri (Derviş Hücreleri), yüksek olan kalker kayalığın ön yüzeyleri oyulmak suretiyle çok sayıda odadan meydana gelmiştir⁸⁴⁹. Odaların birbirine geçiş yerleri de olan bu hücrelerin⁸⁵⁰ yapım tarihi konusunda kesinlik bulunmasa da⁸⁵¹, yapılan araştırmalarla Urartu döneminden geldiği işaret edilmektedir⁸⁵². Ancak başka bir araştırmaya göre, Derviş Hücreleri'nin duvarlarını oluşturan kaya yüzeyinde yoğun olarak tarak izlerinin olması, bu özelliğiyle Urartu kaya işçiliğinden farklı olarak daha geç bir dönemi işaret ettiği ifade edilmiştir. Yine kaya mimari döşemi ve düzenlemesi anlayışı, buranın Urartu mimari anlayışına bağlanamayacağını gösterdiği belirtilmiştir. Klasik Roma mimari özelliği de göstermeyen hücrelerin odalarında nişler, sunu çanak yuvaları, kaya kanalları, kaya merdivenleri, sarnıçlar/kuyular buranın tarihlendirmesini pagan (çok tanrılı) bir devre işaret etmektedir. Manastır ya da kilise gibi bir işlevinin olmadığı anlaşılan bu Derviş Hücreleri'nin Helenistik Dönemde yapılmış, yerel bir tanrıya atfedilerek yapılan

⁸⁴⁷ Serkan Erdoğan, “Demirçığ ve Helenistik Dönem Tunceli Yüzey Araştırması-2016”, 35. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C. 2, 22-26 Mayıs 2017 Bursa, Kültür ve Turizm Bak., Kültür Varlıkları ve Müzeler Gen. Müd., Bursa, 2018, s. 448.

⁸⁴⁸ Serkan Erdoğan, “Demirçığ ve Helenistik Dönem Tunceli Yüzey Araştırması-2016”, s. 449.

⁸⁴⁹ Mürüvet Harman, *a.g.e.*, s. 161; Kenan Güven, *Tabiat Güzellikleri ve Kültürel Değerleri İle Tunceli*, Ankara, 1991, s. 47.

⁸⁵⁰ Yusuf Cengiz, *a.g.e.*, s. 57; Mürüvet Harman, *a.g.e.*, s. 161.

⁸⁵¹ Ertuğrul Danık, *a.g.e.*, s. 94.

⁸⁵² Mürüvet Harman, *a.g.e.*, s. 161; Ertuğrul Danık, *a.g.e.*, s. 94.

bir tapınak olabileceği de ifade edilmektedir⁸⁵³. Bir başka kaynağa göre İn Delikleri'nin Çemişgezek Kalesi'ni de yaptığı sanılan Cemşit Şah ya da Tarhanik tarafından yapılmış olabileceğidir. Bunun nedeni olarak da, kaleden bakınca görülemeyen yerlerin kontrolü ve savunmasının yapılabilmesi için, aynı dönemde yapıldığı düşüncesidir⁸⁵⁴.

Fotoğraf 3: İn Delikleri (Derviş Hücreleri)

(Kaynak: Sezai Akın* Fotoğraf Arşivi)

İbn-i Bibi, 1226 yılında Anadolu Selçuklularının Malatya ordusu serdari Emir Esedüddin Kont Stabel (Esedüddin Ayaz) tarafından, Çemişgezek Kalesi fethedilirken bu oyuklar ile ilgili olarak; *“Başı semaya yükselmiş bir kaya içinde, kudretin eliyle oyulmuş bir mağara gördü”*⁸⁵⁵. Şeklinde bir tasvir kullanmıştır. İn Delikleri ile ilgili en ayrıntılı bilgiler H. 1307 M.1891-1892 tarihli Mamurat’ül Aziz Salnamelerinde yer almakta ve şu bilgiler verilmektedir. *“Kasaba-i Meskürün Cihet-i Garbında vaki gayet mürterifi bir taşın vasatında Ali Cengiz zamanından kalmış ve Elsine-i nasda Ceneviz haneleri denilmekte ma’ruf birçok odalar ve bu odaların kapu ve pencereleri ve yolları elhalet-i hazihi mevcut olup ashab-ı merakdan bazıları mahalli mezkûr ve seyr-u temaşa ile derununda bulunan havuzdan su içerler”*⁸⁵⁶. Burada ki *“Ali Cengiz zamanından kalmış”* ifadesi aslında bir belirsizliği ortaya koymaktadır. Yine geçen *“Ceneviz Haneleri”* tanımlaması da, denizci özellikleriyle bilinen Cenevizlileri çağırırsa da, tarih boyunca

⁸⁵³ Serkan Erdoğan, “Demirçığ ve Helenistik Dönem Tunceli Yüzey Araştırması-2016”, s. 449, 450.

⁸⁵⁴ Kağan Gökalp, *a.g.e.*, s. 41.

*T. C. Çemişgezek Kaymakamlığı Personeli.

⁸⁵⁵ İbni Bibi, *a.g.e.*, s. 112.

⁸⁵⁶ Abdullah Özbek, *a.g.e.*, s. 81; Kenan Güven, *a.g.e.*, s. 47.

denizcilik faaliyetlerinden uzaklaşmayan Cenevizliler tarafından buranın yapılma ihtimali son derece zayıftır⁸⁵⁷. Muhtemelen İstanbul’da Cenevizlilerden kalma evlere benzetilmesinden dolayı bu tanımlama yapılmış olabilir.

Kayaların yapısından kaynaklanan nedenlerden, zaman içerisinde eksilen oda adedi bugün için 20 civarındadır. 250 metre yüksekliğindeki sarp kayalara oyulmuş bu odaların genişliği genelde 2,5 metre ve 1,7 metre derinliktedir. İki kısımdan oluşan İn Delikleri’ne dışarıdan merdivenle ilk sırada yer alan odalara ulaşılmakta olup bu bölümde odalar ile birlikte bir adet havuz da bulunmaktadır. Kayalardan sızan suların içinde bulunduğu havuzun derinliği 1,37 cm’dir. İkinci kısma, yapının içerisinde yer alan ince uzun bir koridorla çıkılmaktadır. Koridorların sonunda yer alan odaların bazıları düz tavanlı, bir kısmı da tonoz örtülüdür. Bu kısımda dikkat çeken özellik, pencerelerin odalarda değil de kapıların açıldığı koridorda bulunmasıdır. İki kısımdan oluşan bu yapının en üstünde ise zorlukla ulaşılabilen tek bir oda bulunmaktadır. Bu oda halk arasında “*Bey Odası*” olarak adlandırılmıştır⁸⁵⁸. İn Delikleri’nin, yapıldığı dönemde burada yaşayan insanlar tarafından mesken olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte zirai ürünlerin muhafaza edildiği bölmelerin de bulunduğu görülmektedir⁸⁵⁹.

Fotoğraf 4: İn Delikleri İç Görünüş,

(Kaynak: www.anadolucografyasi.com)

⁸⁵⁷ Kağan Gökalp, *a.g.e.*, s. 40.

⁸⁵⁸ Abdullah Özbek, *a.g.e.*, s. 82, 83 ; Mürüvet Harman, *a.g.e.*, s. 161, 162 ; Yüksel Işık, *a.g.e.*, s. 140.

⁸⁵⁹ Abdullah Özbek, *a.g.e.*, s. 81, 82

İn Delikleri'nin günümüzde var olan ahşap ana merdiveninin sonradan 1936 yılında Çemişgezek'te konuşlu bulunmuş 25. Dağ Alayı 25. Tabur tarafından yapıldığı ifade edilmiştir. Daha sonra Çemişgezek Kültür ve Turizm Derneği'nin girişimleriyle onarım ve sağlamlaştırma yapılsa da, merdiven ilk malzemesiyle varlığını korumaktadır. Havuz tarafının taş/beton merdivenleri ise dernek tarafından ilçe sakinlerinden Mustafa Pekcan'a yaptırılmıştır. Aşağı bölümden basamaklar şeklinde oyularak yapılan merdivenlere, demir korkuluklar sabitlenmiştir. "Bey odası" çıkışına yapılan merdiven ise bilinçsiz kullanım yüzünden zamanla tahrip edilmiştir⁸⁶⁰.

2.6. Yelmaniye Cami

Kuvvetle muhtemel XIV. yüzyıl sonu ya da XV. yüzyıl başında Timur'a bağlı Erzincan Emirligi'ne tabi bir Türkmen beyi olan Tacettin Yelman tarafından yapılmıştır⁸⁶¹. Anadolu'da, kitabesinde Timur isminin geçtiği tek yapı olması bakımından da önem arz etmektedir. Yelmaniye / Eski Cami adıyla tanınan yapı, bir dönem medrese olarak ta kullanıldığından halk arasında "Medrese Cami" adıyla da anılmaktadır⁸⁶².

Kesme taş kullanılarak oluşturulan bu eser sonradan onarım görmüştür. Caminin giriş kısmı bir takım geometrik şekillerle işlenen taşlardan yapılmıştır. Bu eserde taş sanatının yanı sıra çini sanatı da birlikte kullanılmıştır. Selçuklu ve Osmanlı sanatı arasında bir geçiş özelliği gösteren bu yapıda kemerli sütunlarda mevcuttur⁸⁶³. Sürekli bir onarım ve değişiklik geçirdiği anlaşılan⁸⁶⁴ bu yapının çevresinde bazı ek yapıların izleri de görülmektedir. Güney kısmında uzanan temel kalıntıları, caminin bir yapılar topluluğu içerisinde yer aldığını ortaya koymaktadır⁸⁶⁵. İki bölümlü olarak düzenlendiği ifade edilen yapıda güneydeki bölümün medrese olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Kuzeydeki bölümün ise çoğu yıkıldığından kesin bir şey söylenemezse de, kısmen

⁸⁶⁰ Kağan Gökalp, *a.g.e.*, s. 57.

⁸⁶¹ Mürüvet Harman, *a.g.e.*, s. 111; Yusuf Cengiz, *a.g.e.*, s. 57 .

⁸⁶² Mürüvet Harman, *a.g.e.*, s. 111; Yüksel Işık, *a.g.e.*, s. 119; Fügen İlter," Doğu Anadolu'da Timur Devrinden Bir Yapı "Yelmaniye Medresesi" *Ankara Ü., DTFC., Anadolu (Anatolia) Dergisi*, S.17, Ankara, 1971, s.91, 101.

⁸⁶³ Yusuf Cengiz, *a.g.e.*, s. 57.

⁸⁶⁴ Fügen İlter, "a.g.m.", s. 91.

⁸⁶⁵ Metin Sözen," Çemişgezek'te Türk Eserleri ve Yelmaniye Camisi ", *Sanat Tarihi Yıllığı*, S.4. İstanbul 1971, s. 32.

öğrenci odaları, kısmen de aşhane - imaret gibi alanlardan oluştuğu düşünülmektedir⁸⁶⁶. Ayrıca caminin batı tarafında koç ya da koyun şeklinde mezar taşlarının bulunduğu bir mezarlık bulunmaktadır.

Fotoğraf 5: Yelmaniye Cami (Medrese Cami)

(Kaynak: Sezai Akın Fotoğraf Arşivi)

Çemişgezek'teki tarihi eserler içinde tamamen ayakta kalmış, yazıtı belli yapıların içinde en eskisi olan cami ilginç özellikler barındırmaktadır. İçinde yer aldığı arazinin izin verdiği olanaklar dâhilinde, batı yönüne açılan taç kapısı boyutları ve zengin taş işçiliğiyle dikkati çekmektedir. Anıtsal bu kapının sağ tarafındaki pencere de taç kapıyla bağlantılıdır. Süslü söveleri, üzerinde duvardan fırlayan geometrik geçmelerden oluşan kabara motifleriyle, bu pencerenin dışındaki diğer tüm pencereler sadedir. Özellikle doğu tarafındaki pencereler değişmiş ve azda olsa bir bezemeden bile mahrumdur. Bu bakımdan bu yapının özelliklerini korumuş kısmı batı cephesi olmuştur⁸⁶⁷. Batı cephesinde büyükçe bir eyvan şeklinde dışarı açılan taç kapısı, ön yüzünde Selçuklu dönemindeki yapılarda da bulunan silmeler ihtiva etmektedir. Bu silmelerle kemer

⁸⁶⁶ Fügen İltter, "a.g.m.", s. 91.

⁸⁶⁷ Metin Sözen, "Çemişgezek'te Türk Eserleri ve Yelmaniye Camisi", s. 32, 34.

arasındaki boşluklar, dışarı taşmış, içi geometrik yıldız geçmeleriyle müteşekkil rozetlerle doldurulmuştur. Derin bir eyvan şeklindeki giriş kısmı, ikinci kez çeşitli motiflerle süslenmiştir. Ana giriş kısmının iki yanında, duvara dayalı biçimde bulunan sekizgen bir sütunla mekân hareketlenmektedir. Buradaki bezemeler kapının çevresinde ve sütunların gövde kısmında toplanmıştır. Taç kapının dış yüzeyinde bulunan süslemeler burada da göze çarpmaktadır. Sütunların taşıma özelliğinden çok taç kapıya hareket vermek amacıyla daha çok konduğu anlaşılmaktadır. Sütunlara oturuyormuş gibi bir görüntü veren kemer de, bir noktaya kadar aynı amaçla oluşturulmuştur. Yelmaniye Camisi'nin anıtsal diyebileceğimiz bu taç kapısında dikkati celp eden noktalardan biri de yazıtlardır. Biri girişin üzerinde, iki satır halinde yazılmış, yer yer bozulma gösteren bu yazıtın okunabilen kısımların da şöyle denilmektedir⁸⁶⁸.

1. *Satır* : “Emere bi-imaret.....el-mübareke el-Melik el-Adil Taceddin Yalman ibni Keykubad ibni Halid el-Kürdi fi eyyami Timur Han.....halled Allahu devlete-hima”

2. *Satır* : “(Muharrem?) el-haram fi sene.....ve semane-mie”

Kitabeden de anlaşılacağına göre yapının Timur zamanında Taceddin Yelman tarafından yaptırılmış olduğu yazmakta ancak kitabenin tarih kısmı okunamadığından ne zaman yapıldığı tam belli olmasa da diğer veriler ışığında tahminen 1397-1406 (800-809 h.)⁸⁶⁹ yılları arasında yapıldığı söylenebilir. Yazıtlardan ikincisi sağ duvarda bulunmakta fakat zamanla bozulduğundan dolayı okuma imkânı kalmamıştır. Muhtemelen mimarının adını veya geçirdiği onarımlarla ilgili bilgi vermesi mümkün bu yazıtın tahrip olması, yapıyla ilgili bazı hususların karanlıkta kalmasına neden olmuştur⁸⁷⁰.

⁸⁶⁸ Metin Sözen, “Çemişgezek'te Türk Eserleri ve Yelmaniye Camisi”, s. 34, 35.

⁸⁶⁹ Bazı araştırmacılar yapının kesin tarihini 1404 olarak vermişler ancak bir kısmı kitabenin yanlış konulmasından dolayı ortak görüş olarak yapıyı 1394-1406 yılları arasında inşa edildiğini belirtmişlerdir. Mürüvet Harman, *Dünden Bugüne Kalan (Tarihi Eserleriyle Tunceli)*, Ankara, 2016, s. 111.

⁸⁷⁰ Metin Sözen, “Çemişgezek'te Türk Eserleri ve Yelmaniye Camisi”, s. 36.

Bir başka araştırmaya göre Çemişgezek hâkimi Emir Yelman tarafından yaptırıldığı bilinen, önceleri medrese sonraki süreçte camiye çevrilen yapının taç kapısı üzerindeki iki satır halindeki yazıt şöyle okunmuştur;

“1-) Emere bi-maret el- medreset el-mubareke, el-Melik el- Adil Taceddin Yalman (Süleyman) bin Keykubat bin Halid el-Kürdi fî eyyamı Timur Han min Maverâünnehr halled Allahu devlete-hüma.

2-)(el-Melik?) eş-Şah İsfendiyar bin Bayezid Han.....min şehr-ül muharrem el-haram fî sene sitte ve semane-mie.”

Çevirisi:

“1-) Bu mübarek medresenin yapılmasını, Maverâünnehr’deki Timur Han zamanında yaşayan Kürd Halid’in oğlu Keykubad’ın oğlu adil sultan Taceddin Yelman (Süleyman) – Allah devletlerini daim kılsın-emretmiştir.

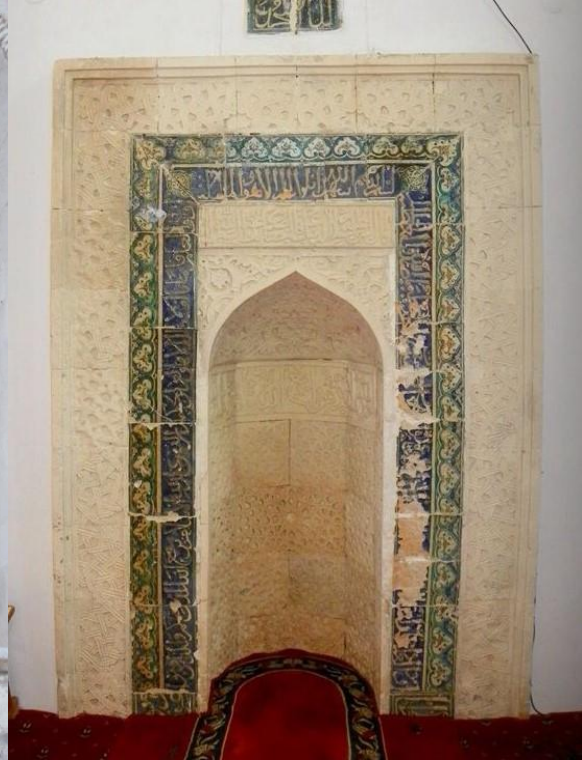
2-) Bayezid Han’ın oğlu (el-Melik?) eş-Şah İsfendiyar..... Sekiz yüz altı yılının her türlü kötülüğün yasak olduğu Muharrem ayı (H. Muharrem 806 / M. Temmuz-Ağustos 1403)⁸⁷¹.”

Fotoğraf 6: Yelmaniye Cami Girişi

(Kaynak: www.kulturportali.gov.tr)

Fotoğraf 7: Yelmaniye Cami Mihrabı

(Kaynak: Sezai Akın Fotoğraf Arşivi)

⁸⁷¹ Emrah Kılınc, “Yukarı Fırat Havzası Beyi Emir Taharten” Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2017, s. 86.

Yapının taç kapısından içeri girilince, birkaç basamaktan sonra ana mekâna çıkılmaktadır. Yapının iç kısmı da dışı gibi değişmiş olduğundan, ilk andaki durumunu yansıtmamaktadır. Günümüzdeki Yelmaniye Cami'nin planı haçvari bir şekil göstermekte, kubbe ortada yer almakta, buna bağlı dört yanda tonozların şekillendirdiği kısmın güneyinde mihrap yer almaktadır. Geometrik geçmelerin, çini üzerine yazılmış yazıtların oluşturduğu bu taştan yapılmış mihrap, batı cephesinde yer alan pencere süslerine benzer, XIV. yüzyılda yaygınlaşan motiflerle bezelidir. Burada ki motifler Selçuklu taş işçiliğindeki değişimleri yansıtmaktadır. Mihrabın sağ tarafında yalın bir mimber yer almakta, içeriye ışık, doğu ve batı tarafındaki duvarlarda yer alan pencerelerden almakta, kubbede herhangi bir açıklık bulunmamaktadır. Cami içerisinde dikkate değer yerlerden biri de yukarı çıkmayı sağlayan merdivendir. Bunun dışında giriş kısmının hemen solunda bir oda vardır. Geçmişte bazı mekânların bulunduğu anlaşılan, hanikâh (dergâh, zaviye) olduğu ifade edilen bu kuzey kısmı, yapıdaki en fazla değişikliğin olduğu yerlerden biridir. Eskiden var olduğu anlaşılan mekânların bir kısmı evler arasında kaybolmuştur. Bu nedenle Yelmaniye Cami olarak tanınan yapının ilk hali, çevredeki yapılarla ilişkisi konusunda net bir ifade de bulunmak zordur. Günümüzde kalan izler yapının yalnız camiden ibaret olmadığını göstermektedir. Bu yapı Selçuklu dönemi üslubunun çözülüşü, Osmanlı devri üslubunun şekillenmesi arasında bir geçiş ve köprü özelliği taşımaktadır. Yelmaniye Cami, Çemişgezek'te çeşitli amaçlar için yapılan eserler içinde en ilginçidir. Mimari ve süsleme sanatı açısından üzerinde durulması gereken bir yapı olan Yelmaniye Camisi bölgedeki tüm eserler elden geçirildiğinde plan bakımından bu yapıya benzer bir eserle karşılaşmak zordur. Yine Selçuklu ve beylikler devrindeki camilere bakıldığında bu caminin kendine has bir görünüşü vardır. Bu yapı bir bakıma Bizans dönemi kapalı Yunan haçı kiliselerinin özelliğine yakındır. Bir noktaya kadar bir kısım kapalı medreselerin orta yerleri ve hanikâhların bazı bölümlerinde, böyle bir denemeye gidilmiş olmakla beraber, yine de kesin bir örnek ortaya koymak güçtür. Ana hatlarıyla eski özelliğini korumuş saysak bile bu, yapının bazı kısımlarının değişikliğe uğramış olduğu gerçeğini değiştirmez⁸⁷².

2.7. Süleymaniye (Kale) Cami

Çemişgezek'teki yapılar içinde en büyüğü olan Süleymaniye Cami'nin XVIII. yüzyılda büyük bir bölümünün yeniden elden geçirildiği söz konusu olsa da yapının

⁸⁷² Metin Sözen, "Çemişgezek'te Türk Eserleri ve Yelmaniye Camisi", s. 36-38

tarihinin çok eskilere dayandığı bilinmektedir. İlk yapıldığı halini ortaya koyacak olan çinili minaresi, son yıllarda sıvanması sebebiyle şekil değiştirmiştir⁸⁷³.

Çemişgezek ilçe merkezi Kale Mahallesi'nde yer alan Süleymaniye Cami'nin yapım tarihi hakkında, bilgi veren bir kitabe bulunmamaktadır. Mevcut kaynaklarda da yapı hakkında bilgi yok denecek kadar azdır. Olan bilgiler de yapının tarihlendirilmesi için yeterli değildir⁸⁷⁴. Ancak burada, aynı zamanda ilçe sakinlerinden de olan Araştırmacı-Yazar Kağan Gökalp⁸⁷⁵ eserinde, bir duruma dikkat çekerek caminin yanında bulunan tarihi çeşmede dört adet kitabenin bulunduğunu, bunun alışagelmış bir durum olmadığını belirtmiştir. Birçok kez onarım gördüğü anlaşılan caminin muhtemelen kitabesinin kaybolmaması veya tahrip olmaması için bu çeşmede muhafaza edilmiş olabileceğini ileri sürmüştür. Bu kitabelerin uzmanlarınca okunmasıyla Kale Cami ve Çemişgezek tarihine ait önemli bilgilerin çıkabileceğini ifade etmiştir⁸⁷⁶.

Caminin teknik açıdan incelendiğinde, Büyük Selçuklularla başlayan (Bitlis Ulu Cami 1150), Artuklularla gelişen (Silvan Ulu Cami 1152, Mardin Ulu Cami XII. yy.) enine düzenlenmiş plana sahip yapılara benzemektedir. Caminin minaresinin tuğla malzeme olduğu görülmektedir. Kare kaideli, silindirik gövdeli tuğla minarelerin XII. yüzyıldan itibaren Anadolu'da görülmeye başlanmış, beylikler ve erken Osmanlı mimarisinde uygulama alanı bulmuştur. Afyon Ulucami (1272), Tokat Garipler Cami (1332-1333), Birgi Ulu Cami (1312-1313), İznik Yeşil Cami (1378), Ankara Karacabey Cami gibi yapıların minareleri tuğla malzemeden yapılmıştır⁸⁷⁷. Buradan da anlaşılaçağı

⁸⁷³ Abdullah Özbek, *a.g.e.*, s. 85; Metin Sözen, “Çemişgezek'te Türk Eserleri ve Yelmaniye Camisi”, s. 30

⁸⁷⁴ Bünyamin Kara, “*Tunceli'deki Türk Dönemi Mimari Eserleri*” Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van, 2000 s. 8 ; Mürüvet Harman, *a.g.e.*, s. 74 ; Yüksel Işık, *a.g.e.*, s. 118.

⁸⁷⁵ 1970 Çemişgezek doğumlu olan Kağan GÖKALP, 1993 Erciyes Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü mezunudur. 1995 yılında Çanakkale 18 Mart Üniversitesi'nde Araştırma görevlisi olarak başladığı akademik hayatını 1997 yılında Kazakistan Abay Devlet Üniversitesi'nde görevlendirme yoluyla sürdürdü. Doktora çalışmasını yarıda bırakarak yurda dönen GÖKALP, 2000 yılında 18 Mart Üniversitesindeki görevinden ayrılarak, 2005 yılında Çemişgezek'e dönmüştür. 2006 yılında Çemişgezek İlçe Halk Kütüphanesi'nde memur olarak göreve başlayan GÖKALP, çeşitli dergi ve gazetelerde yazıları yayınlanmakla beraber, “Dünden Bugüne; Çemişgezek'ten Esintiler” adlı kitabının dışında “Gönül Diliyle Çemişgezek”, “Dersimli Diyar Ağ”, “PKK'nın Dersim Sorunu” adlı kitapları bulunmaktadır.

⁸⁷⁶ Kağan Gökalp, *a.g.e.*, s. 116.

⁸⁷⁷ Bünyamin Kara, “ a.g.t.”, s. 8.

üzere yapı Büyük Selçuklularla Artuklulara uzanan tarihi dönemin özelliklerini yansıtmaktadır⁸⁷⁸. Birçok yönü ile Eski Malatya'daki Ulu Cami'ye de benzetilen yapıda ağaç hatıllar bolca kullanılmıştır. İç mekânın aydınlatılması için yapılan pencereler, Harput'taki Artuklu mabetleri gibi aynı hizada değildir. Minaresi Harput Ulu Cami'nin minaresiyle benzerlik gösterir⁸⁷⁹.

Çemişgezek yöresinde XIV.-XV. yüzyıldan itibaren Türkmen beyliklerinin etkisi artmıştır. 1514 yılında gerçekleşen Çaldıran Savaşı'ndan sonra Yavuz Sultan Selim, Çemişgezek'i Pir Hüseyin Bey'e vermiştir. Bu açıdan bakıldığında caminin XV.-XVI. yüzyıllarda yapılmış olabileceği de muhtemeldir.⁸⁸⁰ Başka bir çalışmaya göre Süleymaniye Cami'nin Osmanlı öncesine ait bir eser olduğu ifade edilmektedir⁸⁸¹.

Cami XVIII. yüzyılda yeniden yapılmış gibi onarıldığı için ilk halinden çok şey kaybetmiştir⁸⁸².

Fotoğraf 8: Süleymaniye (Kale) Cami ve Minaresi **Fotoğraf 9:** Süleymaniye Cami Minaresi

(Kaynak: Sezai Akın Fotoğraf Arşivi)

⁸⁷⁸ Yüksel Işık, *a.g.e.*, s. 118.

⁸⁷⁹ Lütfi Parlak, *Yukarı Fırat'ta Tarihi Eserler*, Elazığ 2003, s. 201, 202.

⁸⁸⁰ Bünyamin Kara, "a.g.t.", s. 8.

⁸⁸¹ XVI. yy. ait Çemişgezek Sancağı hakkındaki tahrir kayıtlarında Süleymaniye Camii'nin ismine rastlanılmamaktadır." Celalettin Uzun, "Çemişgezek Süleymaniye Camii Vakfı", *Vakıflar Dergisi*, S. 48, Ankara, 2017, s. 106.

⁸⁸² Yüksel Işık, *a.g.e.*, s. 118 ; Celalettin Uzun, "a.g.m.", s. 106.

2.8. Çemişgezek Kalesi

Yapım tarihi hakkında kesin bir bilgi bulunmayan kale, Tağar Çayı yanında bulunan bir tepe üzerinde yer almaktadır⁸⁸³. Gayet sivri kayaların üzerinde tabîî bir kale olan yapı, kayaların oyulması ve bu suretle sarnıçlar yapılması şeklinde inşa edilmiştir. Şehir de bunun etrafında kurulmuştur⁸⁸⁴.

Günümüzde önemli bir kısmı yıkılmış olan kalenin, yer yer surlarından parçalar kalmış, bu parçalardan Süleymaniye Cami yakınında bulunan bir sur parçası, kalenin kesme ve moloz taşlardan yapıldığını göstermektedir. Kalenin sınırları tespit edilebilse de özelliklerini ortaya koymak mümkün değildir⁸⁸⁵. Çemişgezek Kalesi'nden günümüze kadar gelen bir parçasına bakılarak, Çemişgezekli Bizans komutanı, sonradan imparator olan İoannes Tsimiskes'ten (969-976) dolayı Bizans devrinden kalma bir eser olabileceği söylene de bununla ilgili kesin bilgi ve kanıt mevcut değildir⁸⁸⁶.

Fotoğraf 10: Çemişgezek Kalesi

(Kaynak: www.kulturportali.gov.tr.)

Tarih boyunca birçok kez kuşatılan kale ve kent, uzun ve kanlı mücadelelere sahne olmuştur. 1474 senesinde Memlûklüler, uzun süren bir kuşatma sonrasında kaleyi zapt

⁸⁸³ Mürüvet Harman, *a.g.e.*, s. 66 ; Yüksel Işık, *a.g.e.*, s. 123.

⁸⁸⁴ Naşit Hakkı Uluğ, *Tunceli Medeniyete Açılıyor*, İstanbul, 2007, s. 39.

⁸⁸⁵ Metin Sözen, “Çemişgezek’te Türk Eserleri ve Yelmaniye Camisi ”, s. 32.

⁸⁸⁶ Mürüvet Harman, *a.g.e.*, s. 66; Ertuğrul Danık, *a.g.e.*, s. 94.

ederek halkını esir alıp beraberlerinde götürmüşlerdir⁸⁸⁷. Çemişgezek Kalesi hakkında çok az bilgi vardır. Bu bilgiler Evliya Çelebi ve İbni Bibi'ye aittir. Evliya Çelebi Seyahatnamesinde halk söylencelerine göre kale hakkında bilgi vermiştir⁸⁸⁸. Seyâhatnamede kalenin yapılış amacı ile ilgili olarak şunlar aktarılmıştır;

“...İsimlenmesinin sebebi odur ki Cemşid'in bir kölesi (...) firar edip bu sarp ülkede yerleşerek Karun malına sahip olarak Cemşid korkusundan bu kaleyi inşa ettiklerinden Cemşid-kenizek'den bozma Çemişgezek derler. Nice bin krallar eline girmiştir. (...) Sonunda (...) tarihinde I. Selim Şah'a halkı itaat etti. Hala Diyarbakır eyaletinde sancakbeyi tahtıdır...”⁸⁸⁹.

İran kadim tarihine göre, Cemşid Şah⁸⁹⁰'tan kaçan kişi Tarhanik⁸⁹¹ adlı bir komutandır. Oğlu Solak⁸⁹² ile birlikte Çemişgezek'e gelmiştir. Çemişgezek'in savunmaya elverişli olduğunu görmüş ve “Burada bir kale yaptırırsak düşman askerini yenebiliriz.” diyerek kaleyi yaptırmıştır. Tarih boyunca birçok kez el değiştiren kalenin günümüzde sadece adı kalmıştır⁸⁹³.

Bir başka kaynakta, Evliya Çelebi'nin bu satırları “...Güya Cemşit'in bir oğlanı kaçarak bu sarp dağlara gelmiş, burada çok servet edinmiş, Cemşit'in korkusundan bu kaleyi yapmış ve adını Cemşitabad –Çemişgezek – koymuş...”⁸⁹⁴ şeklinde yorumlanmıştır. Yine İbni Bibi, Çemişgezek'in Anadolu Selçukluları tarafından 1226

⁸⁸⁷ Yüksel Işık, *a.g.e.*, s. 123

⁸⁸⁸ Mürüvet Harman, *a.g.e.*, s. 66

⁸⁸⁹ Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, C.3, 1. Kitap, Haz. Y. Dağlı-S.A. Kahraman, İstanbul, 2006, s. 306, 307

⁸⁹⁰ İran mitolojik tarihinde Cemşid, Pişdadiler Hanedanının dördüncü hükümdarıdır. 700 yıl (Şahnâme'ye göre 600 yıl) insanlar, cinler, devler, kuşlar ve periler âleminin tamamı üzerinde hâkimiyet kurmuştur. Terzilik, gemicilik, tabiplik gibi meslekleri insanlara ilk o öğretmiş ve demiri işleterek silah yapımında ilk o kullanmıştır. Onun tahta çıktığı gün Nevruz ilk kez bayram olarak kutlanmıştır. Arapların “Menûşeleh” adıyla bildikleri Cemşid'in hülûmdarlığı zamanında Dünya huzur ve refah bulmuştur. Nimet Yıldırım, *İran Mitolojisi*, İstanbul, 2012, s. 466.

⁸⁹¹ Tarhanik, günümüzde Çemişgezek'in kuzeyinde bir mevki adıdır. Tarhınik şeklinde de telaffuz edilmektedir. Kağan Gökalp, *Dünden Bugüne; Çemişgezek'ten Esintiler*, Elazığ, 2014, s. 27.

⁸⁹² Solak, Tarhanik adlı mevki içerisinde yer alan bir derenin adıdır ve bugünde kullanılmaktadır. Kağan Gökalp, *Dünden Bugüne; Çemişgezek'ten Esintiler*, Elazığ, 2014, s. 27.

⁸⁹³ Kağan Gökalp, *a.g.e.*, s. 28.

⁸⁹⁴ Naşit Hakkı Uluğ, *Tunceli Medeniyete Açılıyor*, İstanbul, 2007, s. 39.

tarihinde alınması ile ilgili olarak kaleyi; “...Suyun öte tarafında sağlam temeller üzerine kurulmuş metin bir kale içinde bir şehir göze çarpıyordu⁸⁹⁵.” şeklinde ortaya koymuştur.

2.9. Ulukale Köyü Kalesi

Çemişgezek İlçesi’nin Ulukale Köyü’nde bulunmaktadır. Günümüze kadar kale ile ilgili çok fazla veri ulaşmamıştır. Kuzeybatı-güneydoğu yönünde, 110m. x 600m. ebâtlarında kayalık bir alan üzerinde yer almaktadır. Bu kayalık alan üzerindeki sur temel yatakları ve kayalar üzerindeki çeşitli düzenlemeler bu alandaki bir kalenin varlığını ortaya koymakla birlikte, yapının Urartu döneminde yapıldığı sanılmaktadır. Doğu yönden girişin olduğu kalenin, Ortaçağ Devri’nde de şekillendiği anlaşılmaktadır⁸⁹⁶.

Başka bir kaynağa göre kalenin güneydoğu yamacında bulunan ve halk tarafından “Süt Pınarı” denilen yerde kaya cephesinin oyulmasıyla düzleştirilmiş önü açık bir kaya platformu, mimari açıdan kalenin en dikkat çeken özelliğidir. 12m. x 4m. ölçülerindeki bu kaya platformunun içerisinde köşeli ve daire biçimli nişler ile platformun tabanındaki sunu çanak oyukları ile bağlantılı olan, kaya akıtma kanalları bulunmaktadır. Buranın açık hava niteliğinde bir tapınak olduğu izlenimi edinilmekte, yansıttığı mimari özelliği Demir Çağı özelliği göstermektedir. Benzer bir uygulama, kalenin güneydoğu yamacında görülmektedir. Kalenin batı yamacında, teraslandırma şeklinde düzleştirilmiş kaya platformları gözlenmekte olup, bunların sur temel yataklarıyla veya kalenin suruyla ilişkili yapı tabanları olabileceği düşünülmektedir. Kalenin batı zirvesinden, aşağı yamaçlara doğru bulunan mevcut izlere bakıldığında Doğu Anadolu’nun Demir Çağı’na özgü özellikler gösterdiği anlaşılmaktadır. Kalenin güney eteklerinde bulunan birçok kaya bloğu, bunların Orta Çağ öncesi bir yapı elamanı olarak kullanıldıklarını ortaya koymaktadır⁸⁹⁷.

2.10. Uzun Hasan Türbesi ve Mescidi

İlçe merkezinde bir kayanın üzerinde halk tarafından Uzun Hasan adıyla⁸⁹⁸ bilinen türbe⁸⁹⁹, Tekya mevkiinde bulunduğundan bu mevkiin adıyla da bilinmektedir⁹⁰⁰.

⁸⁹⁵ İbni Bibi, *a.g.e.*, s. 113.

⁸⁹⁶ Ertuğrul Danık, *a.g.e.*, s. 97; Mürüvet Harman, *a.g.e.*, s. 70.

⁸⁹⁷ Serkan Erdoğan, “Demirçığ ve Helenistik Dönem Tunceli Yüzey Araştırması-2016”, s. 451, 452

⁸⁹⁸ Metin Sözen, “Çemişgezek’te Türk Eserleri ve Yelmaniye Camisi”, s. 30.

⁸⁹⁹ Yusuf Cengiz, *a.g.e.*, s. 58, Lütfi Parlak, *a.g.e.*, s. 160.

⁹⁰⁰ Kenan Güven, *a.g.e.*, s. 46.

“Çemişgezek Kümbeti” olarak ta adlandırılan yapı⁹⁰¹ 1572/1573 (980h.) yılında iki katlı kesme taştan yapılmış, kapı ve sütunları sade görünümde olup pençeleri küçük, çatısı piramit şeklindedir⁹⁰². Mescidli bir türbe olan yapının taşlarının renginden birkaç defa onarım gördüğü anlaşılmaktadır⁹⁰³. Türbenin kitabesi; “*Emir Numan Hazihi vasiyetel merhumü’l mağfur Essultan Hakanü’l emir elmuazzam Mihman Şah Bey ve Cihan Şah Bey, Muhammed Şah Bey bini Behlül Bey bini Hüseyin Bey fi sene 980*” şeklindedir. Eski Çemişgezek beylerinden Numan Bin Hasan tarafından⁹⁰⁴ Behlül Bey Oğlu Muhammed Şah Bey ve iki oğlu adına yaptırıldığı⁹⁰⁵ anlaşılmaktadır⁹⁰⁶. Kitabede adı geçen isimlerle ilgili verilmemiştir⁹⁰⁷.

Fotoğraf 11: Uzun Hasan Türbesi

(Kaynak: www.anadolucografyasi.com)

Fotoğraf 12: Uzun Hasan Türbesi

(Kaynak: Sezai Akın Fotoğraf Arşivi)

Halk arasında, türbede yatan zatın Akkoyunlu Uzun Hasan olduğu söylencesi doğru değildir. Kitabesine göre yapılış tarihi Hicri 980 (1572) olan türbenin, 1478 yılında öldüğü bilinen Akkoyunlu beyi Uzun Hasan’a ait olması mümkün değildir⁹⁰⁸. Burada medfun şahsın (1473- 879 H.) yılından önce hükümetini Erzincan’dan Çemişgezek’e

⁹⁰¹ Mürüvet Harman, *a.g.e.*, s. 126.

⁹⁰² Yusuf Cengiz, *a.g.e.*, s. 58; Kenan Güven, *a.g.e.*, s. 46.

⁹⁰³ Lütfi Parlak, *a.g.e.*, s. 160.

⁹⁰⁴ Kenan Güven, *a.g.e.*, s. 46.

⁹⁰⁵ Lütfi Parlak, *a.g.e.*, s. 161; Ertuğrul Danık, *a.g.e.*, s. 95; Bünyamin Kara, “a.g.t.”, s. 26.

⁹⁰⁶ Kağan Gökalp, *a.g.e.*, s. 51.

⁹⁰⁷ Ertuğrul Danık, *a.g.e.*, s. 95.

⁹⁰⁸ Kağan Gökalp, *a.g.e.*, s. 51.

taşıyan Alaaddin Davud Şah oğlu, Emir Şeyh Hasan olduğu da söylenmekte⁹⁰⁹ ve söylentinin devamında Çemişgezek beyi olan Uzun Hasan'ın, Akkoyunlu Uzun Hasan'la savaşıarak onu yendiği de aktarılır⁹¹⁰. Ancak Alaaddin Davud Şah oğlu Emir Şeyh Hasan ile Uzun Hasan'ın arasında geçtiği söylenen mücadelenin, her ikisinin yaşadığı dönem göz önüne alınca mümkün olamayacağı tarafımızca ortadadır. Yine türbede yatan kişinin Numanogullarından Akkoyunlu Hasan isminde bir zat olduğunun kitabesinden anlaşıldığını belirtenlerde vardır⁹¹¹. Söylentiler doğru ise türbede yatan zatın çok uzun bir hayat yaşadığı anlaşılmaktadır⁹¹². Bu zatın, vücudunun çürümediği, sapsarı kemiklerinin olduğu, boyunun da 2,5 m olduğu söylenmektedir⁹¹³.

İlçenin en önemli özellikli eserlerinden biri olan türbenin, külah ve bazı cephelerindeki kesme taşlar düşmüş olmasına rağmen, mumyalık ve üst kısmı tamamen ayaktadır. Türbe, yöredeki diğer türbeler gibi eski geleneklere bağlı kalınarak yapılmıştır. Yapı, XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren türbe mimarisinin gösterdiği genel özelliklerin biraz dışındadır. Bununda sebebini yörede Osmanlı mimarisinin yeterince etkisini göstermediği ve bu anlamda eski geleneklerin uzun zaman yaşadığı şeklinde koymak mümkündür⁹¹⁴.

2.11. Ferruh - Şad Bey Türbesi

Çemişgezek İlçesi'nin Ulukale Köyü'nde yer alan yapının giriş kapısı üzerindeki kitabeye göre, yöreye hâkim olan Ferruh Şad Bey için 1550-1551 yılları arasında⁹¹⁵ kesme taştan yapılmıştır. Türbenin sekizgen şeklinde olan duvarında al taşlardan bir kuşakta bulunmaktadır⁹¹⁶. İki katlı, sekizgen planlı olan türbe içten kubbe, dıştan pramidal külahla örtülüdür⁹¹⁷. Yapıda alttaki mumyalık, üstteki mescit bölümü Selçuklu

⁹⁰⁹ İshak Sunguroğlu, *a.g.e.*, s. 126; Lütfi Parlak, *a.g.e.*, s. 160 “ Bu türbede yatanın Numan oğullarından Akkoyunlu Hasan isminde bir zat olduğu ve 598 H. Yılında buraya defnedildiği kitabesinden anlaşılmaktadır.” Kenan Güven, *Tabiat Güzellikleri ve Kültürel Değerleri İle Tunceli*, Ankara, 1991, s. 46.

⁹¹⁰ İshak Sunguroğlu, *a.g.e.*, s. 135; Lütfi Parlak, *a.g.e.*, s. 161.

⁹¹¹ Fikret Memişoğlu, “a.g.m.”, s. 15.

⁹¹² Lütfi Parlak, *a.g.e.*, s. 160.

⁹¹³ İshak Sunguroğlu, *a.g.e.*, s. 135; Lütfi Parlak, *a.g.e.*, s. 161.

⁹¹⁴ Metin Sözen, “Çemişgezek'te Türk Eserleri ve Yelmaniye Camisi”, s. 30, 31.

⁹¹⁵ Mürüvet Harman, *a.g.e.*, s. 124.

⁹¹⁶ Yusuf Cengiz, *a.g.e.*, s. 59.

⁹¹⁷ Ertuğrul Danık, *a.g.e.*, s. 97.

türbe geleneğinin taşımaktadır⁹¹⁸. Türbenin kapısı üzerinde bulunan dört satırlık Arapça yazıtın okunabilen kısımları şöyledir; “

....

1. Hâzâ merkad el-Emir el-Mükerrem, Sâhib el-tabl ve'l-alem, el-Emir Ferruh-şâd Big...

2. İbni'l-Emir el-Merhum el Magfûr ... el-Emîr Hâc Rüstem Big

3. Tâbe serâ-hüm ve ca'ale'l-Cennet misvâ-hüm fî şeh Zi'lhicce... sene 957...”

Yazıtı bakıldığında Emir Ferruh Şad Bey’e ait olduğu görülen türbenin 11 Aralık 1550-8 Ocak 1551 (Zilhicce 957) tarihleri arasında inşa edildiği anlaşılmaktadır⁹¹⁹.

Fotoğraf 13: Ferruh Şad Bey Türbesi-Ulukale Köyü

(Kaynak Sezai Akın Fotoğraf Arşivi)

⁹¹⁸ Yüksel Işık, *a.g.e.*, s. 121.

⁹¹⁹ Metin Sözen, “Çemişgezek’in Ulukale Köyü’ndeki Mimari Eserler”, s. 128.

2.12. Hamam Atik (Eski Hamam)

XV. yüzyılda Akkoyunlu Sultanı Uzun Hasan'ın oğlu Ebu'l Muzaffer Ya'kub Bahadır Han⁹²⁰ tarafından yaptırıldığı⁹²¹ belirtilen hamamın günümüze kadar gelen kitabesinde Sultan Yakup'un, “*Malik-i rikab-ı ümem, sultan-ı selatin-i Arab ve'l Acem*” olarak anıldığı görülmektedir⁹²². Yapının giriş kapısı üzerindeki Arapça olan üç satırlık kitabede “*Fi eyyami's saltanat-ı Sultani-l azam melik-i ri kabi-l ümem Sultan u Selatin-ı Irakı vel-acem zillullahi fi-l âlem Ebu Muzaffer Yakub Bahadır Han*” yazmaktadır. Günümüz Tükçesi ile anlamı “*Bu yapı büyük Sultan, ümmetin koruyucusu, Irak ve Acem Sultanlarının Sultanı, yeryüzünde Allah'ın gölgesi Ebu Muzaffer Yakub Bahadır Han'ın saltanat zamanında yapıldı*”⁹²³ şeklindedir. Bir kaynakta, hamamın Arapça kitabesinde Yakup Bahadır Han isminden bahsedilmesine rağmen yapının onun tarafından yaptırılıp yaptırılmadığını kesin olarak ortaya koyamayacağı belirtilmekte ve Akkoyunlu döneminden kaldığı sanılan tek yapı olduğu ifade edilmektedir⁹²⁴.

Çemişgezek'te çarşı içerisinde (Hamamlık Mahallesi) bulunan XV. yüzyılda yapılan eserin, XVIII. yüzyılda onarım gördüğü anlaşılmaktadır. Bölgenin bir dönem hâkimi olan Akkoyunlular tarafından yaptırıldığı ifade edilen bu hamamın nispeten küçük olan giriş kısmında, kesme ve moloz taşla, tuğla karışımı malzemenin kullanıldığı görülmektedir. Yapının içerisinde küçük kubbeler halinde bölümler vardır. Giriş kısmında Arapça olan kitabenin dışında var olan Türkçe kitabede;

*“Ol Saadetlü Hacı Ali Ağa Ol Yüzü Ak
Mesbuki Huma Olub Tamir Edüp Etti Suvak
Edüp Bahş Elbette Aldı Tamir Eyledi
Ana Hak Cennette Vere Hur-i Yamak
Bu Hamamı Tamir Edüp Hem Küşad Eyledi*

⁹²⁰ Akkoyunlu beyi Yakup, 1478 yılında Akkoyunlular'ın Diyarbekir valisi iken kardeşi Halil Sultan ile giriştiği mücadeleden galip çıkarak Akkoyunlu Sultanı olmuştur. İbrahim Hakkı Uzunçarşılıoğlu, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, TTK, Ankara, 1937, s. 68.

⁹²¹ Metin Sözen, “Çemişgezek'te Türk Eserleri ve Yelmaniye Camisi”, s. 31 ; Bünyamin Kara, “a.g.t.”, s. 30; Mürüvet Harman, *a.g.e.*, s. 130 ; Yüksel Işık, *a.g.e.*, s. 127 ; Ertuğrul Danık, *a.g.e.*, s. 95.

⁹²² John E. Woods, *a.g.e.*, s. 394.

⁹²³ Bünyamin Kara, “a.g.t.”, s. 30.

⁹²⁴ Yüksel Işık, *a.g.e.*, s. 127.

Merciin Eyledi Âlemi Ger Yakın Ger Irak
Affedüp Cümle Muradın Cümle Hâsıl Eyleyüp
*Ol İki Âlemde Ana Asan Eyledi Hak*⁹²⁵,

Şeklinde ifadeler olup, kitabenin 1762 yılında eseri onaran Hacı Ali Ağa'ya ait olduğu anlaşılmaktadır⁹²⁶. Onarım sırasında bazı değişikliklere uğramış olması da muhtemeldir⁹²⁷. Hamamın giriş kısmının XVIII. yüzyıldaki onarım sırasında değiştirildiği anlaşılmaktadır. Küçük bir kapıdan sonra geniş bir mekâna ulaşılmakta, devamla soyunmalık kısmına gelinmekte ordan da ılıklik ve sıcaklık bölümlerine ulaşılmaktadır⁹²⁸.

Fotoğraf 14: Hamam Atik (Eski Hamam)

(Kaynak: Sezai Akın Fotoğraf Arşivi)

Fotoğraf 15: Hamam Atik Giriş Kısmı

(Kaynak: Sezai Akın Fotoğraf Arşivi)

2.13. Ulukale Köyü Hamamı

Bugün için yarı yıkık duvarları ve kemerlerinden başka bir şeyine rastlanılmayan hamamın, kemerlerine bakılarak bunun Selçuklu dönemine ait bir yapı olabileceği ifade edilmektedir. Yöre halkının ifadelerine göre, Birinci Dünya Savaşı'na kadar hamam aktif olarak kullanılmıştır⁹²⁹.

2.14. Sivdin (Sividin) Köprüsü

Çemişgezek İlçesi'ndeki Karor/Karar Deresi üzerinde bulunan köprünün, XII. ya da XIII. yüzyılda yapıldığı sanılmaktadır⁹³⁰. Bir dönem Çemişgezek'e hâkim olmaya

⁹²⁵ Abdullah Özbek, *a.g.e.*, s. 87.

⁹²⁶ Yusuf Cengiz, *a.g.e.*, s. 58 .

⁹²⁷ Metin Sözen, “Çemişgezek'te Türk Eserleri ve Yelmaniye Camisi”, s. 31.

⁹²⁸ Yüksel Işık, *a.g.e.*, s. 128.

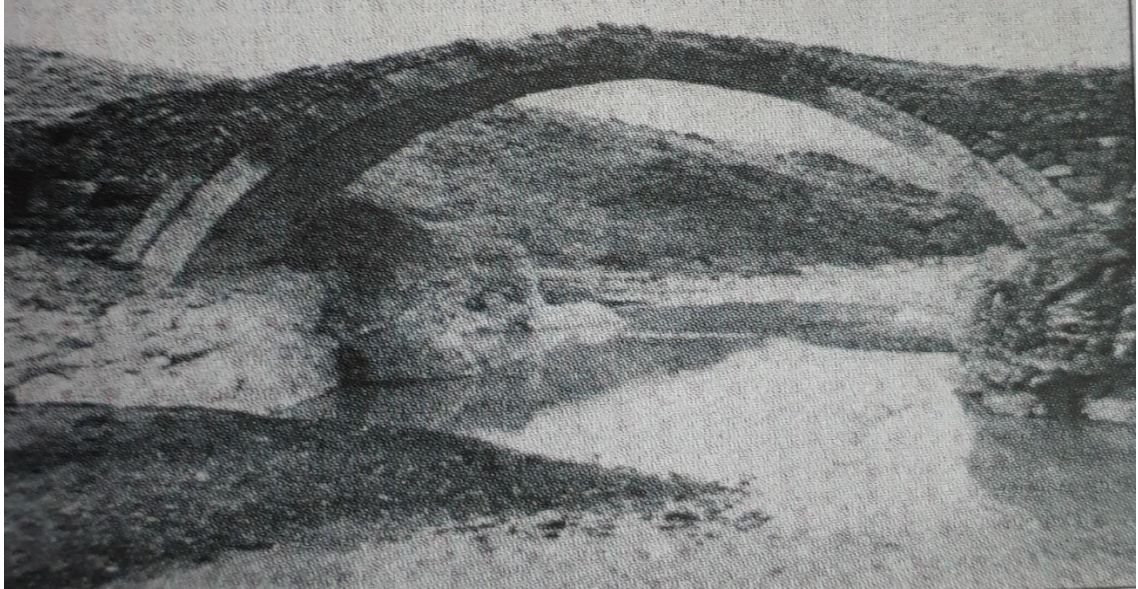
⁹²⁹ Yusuf Cengiz, *a.g.e.*, s. 51.

⁹³⁰ Mürüvet Harman, *a.g.e.*, s. 147; Ertuğrul Danık, *a.g.e.*, s. 96; Abdullah Özbek, *a.g.e.*, s. 89.

çalışan Pazuki Aşireti'nin köken itibariyle Sıvidin aşiretinden⁹³¹ geldiği rivayetler arasındadır. Dolayısıyla köprünün adının bununla bağlantılı olabileceği olasıdır.

Yapının kemer açıklığı 11 metre, su seviyesinden kilit taşına dek yüksekliği ise 6,5 metredir. Tek gözlü olan köprünün ayakları derenin iki yakasındaki kayalar üzerine oturtulmuştur. Kesme ve moloz taştan yapılan köprü, günümüze yakın bir zamanda restore edilmiştir⁹³². Selçuklu mimari tarzında, sivri ve tek kemerli olan köprünün uzunluğu 18-20 metre civarında olup, önemli özelliklerinden biri de şâhnişînli⁹³³ Harput evlerindeki gibi dışa doğru sarkan tahtalı zeminin duvara ağaç direkler ile tutturulmuş olmasıdır⁹³⁴.

Fotoğraf 16: Sivdin Köprüsü

(Kaynak: Mürvet Harman, Dünden Bugüne Kalan)

2.15. Levendik Köprüsü

Çemişgezek'te bulunan köprü, Arapkirli olduğu söylenen Levendoğlu adındaki bir usta tarafından XV. yüzyılda inşa edildiği anlaşılmaktadır⁹³⁵. Başka bir bilgiye göre

⁹³¹ Şeref Han, , *a.g.e.*, s. 374.

⁹³² Mürüvet Harman, *a.g.e.*, s. 147; Abdullah Özbek, *a.g.e.*, s. 89.

⁹³³ Evin, sokak üzerine olan çıkmalarına verilen addır. Osman Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü III*, MEB. Basımevi, İstanbul 1993, s. 305.

⁹³⁴ Yüksel Işık, *a.g.e.*, s. 130.

⁹³⁵ Mürüvet Harman, *a.g.e.*, s. 148; Ertuğrul Danık, *a.g.e.*, s. 96; Abdullah Özbek, *a.g.e.*, s. 89, 90.

ise XVI. yüzyılda yapılmış tek kemer gözlü basit bir yapıdır⁹³⁶. Köprü hakkında başkada bir bilgiye rastlanılmamıştır.

Fotoğraf 17: Levendik Köprüsü

(Kaynak: kulturportali.gov.tr)

2.16. Hamidiye Medresesi (Çemişgezek Adliye Binası)

Çemişgezek'in Medrese Mahallesi'nde yer alan yapının tarihlendirilmesinde net bir bilgi yoktur. Günümüzde yapının kitabesi sıvalı olduğundan çoğu araştırmacı, yapının medrese olarak inşa edildiğini ve Osmanlının geç dönemlerinde adliye binası olarak kullanıldığını belirtmektedir⁹³⁷. 1861/1862 (1278 h.) tarihinde II. Abdulhamit Devri'nde yapılan ve Yelmaniye Cami'nin batısında bulunan Adliye Binası'nın, Selçuklu döneminden kaldığı olası olan bir medresenin temelleri üzerine yapıldığı ifade edilmektedir. Medresenin, kesme taştan bezemeli olduğu, Adliye Binası'nın yapıldığında kullanılan taşlardan anlaşılmaktadır⁹³⁸. Yine Başbakanlık arşivinde bulunan 1526 tarihli bir belgede "Süleyman Bey Medresesi" adıyla bir yapıdan bahsedilmesi bu yapının temelinde medrese olduğu ihtimalini güçlendirmektedir⁹³⁹. Büyük olasılıkla Hamidiye medresesi bu medresenin üzerine yapılmıştır. Daha sonra Cumhuriyetin ilk yıllarına

⁹³⁶ Bünyamin Kara, "Tunceli" *TDV. İ.A.*, C. 41, İstanbul, 2012, s. 381.

⁹³⁷ Mürüvet Harman, *a.g.e.*, s.116, 117.

⁹³⁸ Metin Sözen, "Çemişgezek'te Türk Eserleri ve Yelmaniye Camisi", s. 32.

⁹³⁹ Abdullah Özbek, *a.g.e.*, s. 85.

kadar bir süre Adliye binası olarak kullanılan yapı, halen konut olarak kullanılmaktadır⁹⁴⁰.

2.17. Ulukale Köyü Kilisesi

Çemişgezek'in Ulukale Köyü'nde bulunduğu yapı bu isimle anılmaktadır. Köyün doğusunda bulunan sarp kayalıklar üzerinde inşa edilen⁹⁴¹ yapının kesin yapım tarihi bilinmemekle birlikte XVII. ve XVIII. yüzyılda yapıldığı da ileri sürülmektedir⁹⁴².

Moloz ve kesme taşların kullanıldığı bu küçük kilisenin girişi en çok tahribe uğrayan kısımdır. Bunun dışında diğer kısımları ayaktadır. Yapılan araştırmalarda herhangi bir yazıta rastlanmadığından ancak tarihlendirme benzer nitelikteki yapılarla olması mümkün olacaktır. Fakat yapıya yakın yerlerde ki plan ve işçilik açısından benzer nitelikteki küçük kiliseler de kesin bir tarih taşımamaktadır⁹⁴³.

Fotoğraf 18: Ulukale Köyü Kilisesi

(Kaynak: Abdullah Özbek, Bütün Yönleriyle Çemişgezek)

⁹⁴⁰ Yüksel Işık, *a.g.e.*, s. 127.

⁹⁴¹ Abdullah Özbek, *a.g.e.*, s. 91.

⁹⁴² Mürüvet Harman, *a.g.e.*, s. 107; Ertuğrul Danık, *a.g.e.*, s. 97.

⁹⁴³ Metin Sözen, "Çemişgezek'in Ulukale Köyü'ndeki Mimari Eserler", *Sanat Tarihi Yıllığı*, S.5, 1973, s.

2.18. Baş Çeşme

İlçenin çarşı merkezinde bulunan çeşmenin kitabesinde şu ifadeler vardır;

*“Âlem-i Tahriri lem Sahibi Fadlu Kemal
Menba-i İlmü sır Rüştü Efendi Hoş Helal
Bezli Himmet Eyleyüp Tamiri Bu Çeşmenin
Eyledi Seyrabı Halkı Akıdup Mislü Zülal
Hakteala Eylesin Kendisi Evladı İçün Şefkat
Bahş Ede Ömr-ü Tahvil Nice Mah-u Sal
Çıkdı Uçlar Söyledi Cevher Gibi Tarihini
Nice Hayrata Muvaffak Ede Hayyü Layezal⁹⁴⁴”*

Kitabesine göre, ulemadan Rüştü Efendi tarafından çeşmenin tamir edildiği anlaşılmaktadır. Kitabe üzerindeki H. 1287 (M.1870) yılının çeşmenin onarım gördüğü tarih olduğu sanılmaktadır. Yapılış tarihi ve de yaptıranın kim olduğu hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır⁹⁴⁵.

Fotoğraf 19: Baş Çeşme

(Kaynak: Sezai Akın Fotoğraf Arşivi)

2.19. Kale Çeşmesi (Tarihi Çeşme)

Çemişgezek'te Kale Mahallesi'nde yer almaktadır. Kitabesi okunamadığından yapım tarihi belli olmayan çeşmenin, inşa malzemesinden yola çıkılarak XV. - XVI.

⁹⁴⁴ Abdullah Özbek, *a.g.e.*, s. 90.

⁹⁴⁵ Bünyamin Kara, “a.g.t.”, s. 90, 91.

yüzyıllara tarihlendirilmesi mümkündür. “Kale Cami” ve ya “Süleymaniye Ulu Cami” olarak bilinen caminin yanında yer alan çeşme kesme taştan yapılmış, sivri kemer formu derin bir eyvan tarzındadır⁹⁴⁶.

Fotoğraf 20: Kale Çeşmesi

(Kaynak: www.anadolucografyasi.com)

2.20. Çukur Çeşme

Çemişgezek İlçesi Çukur Mahallesi’nde yer alan çeşme aynı isimle anılan caminin duvarı altında bulunurken, caminin yıkılmasıyla tek başına kalmıştır. Ne zaman yapıldığı ve kim tarafından yaptırıldığı belli olmayan çeşme, hafif sivri kemer formu eyvan biçiminde olup, inşasında kesme ve moloz taş birlikte kullanılmıştır⁹⁴⁷.

2.21. Ulukale Köyü Meydan (Şeker) Çeşmesi

Halk tarafından “Şeker Çeşmesi”, ya da “Şeker Pınarı” olarak ta telaffuz edilen yapı ilçeye bağlı Ulukale Köyü’ndedir. Yapım tarihi kitabesi olmadığından bilinmemektedir⁹⁴⁸. Ancak çeşmenin XVI. yüzyılda yapılmış olduğunu belirten kaynaklarda vardır.⁹⁴⁹. Yapıdaki kemerlerin biçimleri ve ayrıntılardan yola çıkarak çeşmenin muhtemelen XVI. yüzyıl sonu XVII. yüzyıl başlarında yapıldığı da

⁹⁴⁶ Mürüvet Harman, *a.g.e.*, s. 153.

⁹⁴⁷ Mürüvet Harman, *a.g.e.*, s. 154.

⁹⁴⁸ Abdullah Özbek, *a.g.e.*, s. 92.

⁹⁴⁹ Yusuf Cengiz, *a.g.e.*, s. 59.

belirlenmektedir⁹⁵⁰. Kesme taşlarla yapılan yapı bölgenin en karakteristik çeşmesidir. Küçük köşe sütunlarına oturan, hafif sivri bir kemerle sonuçlanan, beşik tonozlu eyvan şeklindeki çeşmede dikkate şayan bir diğer özellik, yan duvarların kemerli nişlerle hareketlendirilmiş olmasıdır. Çeşmenin iki kemerli kesme taşlardan yapılmış duvarında, yine küçük köşe sütunlarına oturan sivri kemerli çeşme kısmı bulunmaktadır⁹⁵¹.

Fotoğraf 21: Ulukale Meydan (Şeker) Çeşmesi

(Kaynak: Sezai Akın Fotoğraf Arşivi)

2.22. Çemişgezek Kaya Mezarları

Fotoğraf 22: Çemişgezek Kaya Mezarları

(Kaynak: Mürvet Harman, Dünden Bugüne Kalan)

⁹⁵⁰ Ertuğrul Danık, *a.g.e.*, s. 97, 98; Yüksel Işık, *a.g.e.*, s. 132.

⁹⁵¹ Metin Sözen, “Çemişgezek’in Ulukale Köyü’ndeki Mimari Eserler”, s. 122; Abdullah Özbek, *a.g.e.*, s. 92; Yusuf Cengiz, *a.g.e.*, s. 59.

Çemişgezek'in Kale ve Çukur adı verilen mahallelerinde, Urartulardan kalma kaya mezarları bulunmaktadır. Bu mezarlıklar hakkında detaylı bir araştırma yoktur⁹⁵².

2.23. Ulukale Köyü Kaya Mezarları

Ulukale Köyü'nün yaklaşık 3 km. güneybatısındaki Yünlü (Reşol) Mezrası yolu üzerinde Pirkani adı verilen mevkiî de yer alan kaya mezarı tek odalı olup 1043 metre rakıma sahiptir. Düzensiz kemer formu bir kapıya sahip olan kaya mezarının iç mimari özelliği, içerisinde bulunan sekidir. Bu kaya mezarını Helenistik/Roma dönemlerine tarihlendirmek olasıdır. Ulukale Yünlü (Reşol) Mezrası civarında bir başka kaya mezarı daha tespit edilmiştir. Ulukale Kalesi'nin 4.5 km. güneybatısında bulunan buraya bulunduğu konum itibarıyla “ Yünlü (Reşol) Kaya Mezarı” adı verilmiştir. Tek odalı ve iç mekânı kemer formu olan bu mezarın ön alanında oval şeklinde üç kuyu bulunmakta olup, bunlar kaya mezarının içerisinde yer alan küçük kaya oyuğu ile ilintilidir. Kaya mezarı içerisinde kuyu ve kuyucukların çeşitli dini rîtüel uygulamaları için yapıldığı sanılmaktadır. Bu kaya mezarının Geç Demir Çağ'a ya da Helenistik döneme tarihlendirmek mümkündür⁹⁵³.

2.24. Mezar Taşları

Zaman ve yer bakımından ait olduğu toplumun inançları, örf ve adetlerini, sanat anlayışlarını göstermeleri kadar, yapıldıkları dönemin, sosyal, ekonomik ve kültür yapısını da ortaya koyan mezarlıklar ya da mezar taşlarının Çemişgezek'in de içerisinde yer aldığı Tunceli bölgesinde ayrı bir önemi vardır⁹⁵⁴.

Tunceli ili içerisinde dağınık bir coğrafyaya yayılmış olan koç, koyun, at, sanduka ve büst şeklindeki mezar taşları bulunmaktadır⁹⁵⁵. Yöredeki eski mezarlar, genelde bir tepe üzerinde bulunmaktadır. Mezar taşlarında geleneksel örf ve adetler ile dini ve mitolojik unsurları görmek mümkündür⁹⁵⁶. Çemişgezek İlçesi'nin Çukur Mahallesi, Oğuzlar ve Hıdıroz köylerinde de koç, koyun şeklindeki mezar taşlarına rastlanılmıştır⁹⁵⁷.

⁹⁵² Mürüvet Harman, *a.g.e.*, s. 145.

⁹⁵³ Serkan Erdoğan, “ Demirçığ ve Helenistik Dönem Tunceli Yüzey Araştırması-2016 ”, s. 452

⁹⁵⁴ Kenan Güven, *a.g.e.*, s. 56.

⁹⁵⁵ Mürüvet Harman, *a.g.e.*, s. 157.

⁹⁵⁶ Yüksel Işık, *a.g.e.*, s. 142.

⁹⁵⁷ Muhammet Beşir Aşan, *a.g.e.*, s. 89 ; Yüksel Işık, *a.g.e.*, s. 144 ; Abdulkadir Yuvalı, “a.g.b.”, s. 107.

At, koyun ve koç şeklindeki mezar taşları köken itibariyle Orta Asya şaman inancına bağlansa da, bunların çoğunlukla Akkoyunlu ve Karakoyunlu dönemlerine⁹⁵⁸ ait olduğu anlaşılmaktadır⁹⁵⁹. Bölgedeki koç, koyun şeklindeki mezar taşları çoğunlukla ayakta, kısmen de yere çökmüş vaziyettedir. Sade bir şekilde işlenmiş heykellerin bazılarının üzerinde kılıç, bıçak, çevgan, kalkan, hançer, dokuma tezgâhı, şiş, herek, çatal, tabanca, mermi şeridi, dağ tekesi kabartması, sağ el, güneş kursu gibi figürlerin yanı sıra çeşitli hayvan ve bitki motifleri yaygın bir şekilde kullanılmıştır⁹⁶⁰.

Fotoğraf 23: Koç Başlı Mezar Taşı

Fotoğraf 24: Elazığ Müzesi'ndeki Mezar Taşları

(Kaynak: www.kulturportali.gov.tr)

Mezar taşlarında kullanılan figürler mezarda yatan kişinin cinsiyetini, toplumsal konumunu ve mesleğini ortaya koyacak şekilde de kullanılmıştır. Kılıç, kalkan, at, ok, koç, bıçak, tabanca gibi şekiller kişinin erkek olduğuna, kandil, terazi, vb. şekiller din adamlarına, iğne sap, küskü, el gibi figürler ise kadınlara ait olduğunu ortaya koymaktadır. Mezar taşlarındaki ibrik ya tepsi şeklindeki figürler cömertliği ifade etmektedir. Yine bazı mezarlarda ki Zülfikar (Hz. Ali'nin Kılıcı), güneş kursu motifler mezarda medfun kişinin alevi inançlı olduğunu ortaya koymaktadır⁹⁶¹.

⁹⁵⁸ Hikmet Tanyu, *Türklerde Taşla İlgili İnançlar*, Ankara, 1968, s. 94

⁹⁵⁹ Mürüvet Harman, *a.g.e.*, s. 157.

⁹⁶⁰ Muhammet Beşir Aşan, *a.g.e.*, s. 89; Yüksel Işık, *a.g.e.*, s. 143.

⁹⁶¹ Yüksel Işık, *a.g.e.*, s. 143

2.25. Diğer Eserler

Bugün Erzincan ili Kemaliye İlçesi sınırları içerisinde olan, 1938 yılına kadar Çemişgezek'e bağlı ve adı 1928 yılında Başpınar olarak değiştirilen⁹⁶², son yıllara kadar kimsenin içinde oturmadığı Başvartinik Nahiyesi'nin Tirnik Köyü yakınında Rabat⁹⁶³ ve Gökçe köyleri arasında Hanbağları denilen yerde eski bir kervansaraydan, bir hamam ve bir kale harabesinden bahsedilmektedir. Bu eserlerin hiçbir tarafında yazı ve tarihin olmadığı görülmekle birlikte yapım tarzı ve genel yapısı, bunların Türkler tarafından yapıldığını ortaya koymaktadır⁹⁶⁴. Başvartinik'e bağlı Mansuvat Köyü'nün kuzeybatısında Kale Dağı diye anılan sarp ve dik bir dağın başında eski bir kale duvarının izlerinin mevcut olduğu da belirtilmektedir⁹⁶⁵.

⁹⁶² Tahir Sezen, *a.g.e.*, Ankara, 2017, s. 92

⁹⁶³ Rabat sözcüğünün aslı Ribat olup, “Menzil ve Konak” demektir. Bölgenin toponomik nitelikleri bu anlamı doğrulamaktadır. Burası yöreden geçen bir kervan yolunun konak yeri olarak değerlendirilmektedir. Rastlanılan kervansaray ve hamam harabeleri de bunu doğrulamaktadır.” Naşit Hakkı Uluğ, *Tunceli Medeniyete Açılıyor*, İstanbul, 2007, s. 50, 51.

⁹⁶⁴ Ömer Kemal Ağar, *a.g.e.*, s. 41; Naşit Hakkı Uluğ, *Tunceli Medeniyete Açılıyor*, İstanbul, 2007, s. 114.

⁹⁶⁵ Ömer Kemal Ağar, *a.g.e.*, s. 41.

SONUÇ

Çemişgezek, Osmanlı dönemine kadar olan tarihi sürecinde, gerek içinde bulunduğu bölgeye verilen ad ile gerekse de bizzat kendisini karşılayan farklı isimlerle anılmıştır. İşuva, Sophane ve Daranalıs Çemişgezek'in de içinde bulunduğu bölge adları iken, Tumsukis, Hierapolis, Tsimiskes (Şumuşkıg) ve Çımışgazdak gibi isimler doğrudan yöreye izafe edilen adlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Çemişgezek isminin anlamı ve nereden geldiği ile ilgili olarak birçok rivayet aktarılmakta, ancak bunların bilimsel anlamda kesin budur diyebileceğimiz kanıtlanmış veriler olmadığı görülmektedir. Adının anlamı ve nereden geldiği net olmasa da yörenin tarihte bulunduğu mevkiî itibarıyla önemli bir yer işgal ettiği açıktır.

Günümüzde, Doğu Anadolu Bölgesi'nde Yukarı Fırat havzasında yer alan Çemişgezek, doğusunda Pertek ile Hozat, kuzeyinde Ovacık ve Erzincan, batısında Elazığ ve Erzincan güneyinde ise Keban Baraj Gölü ile çevrili bir konumdadır. Bugünkü Tunceli bölgesinin coğrafya olarak en elverişli sahalarından biridir. Çemişgezek yöresi yaşama uygun doğal şartlarının yanında, aynı zamanda konum itibarıyla de bir geçiş güzergâhı özelliği göstermektedir. Türk fetihleri yapılırken takip edilen yollardan biri de Murat suyu ve Yukarı Fırat vadileri olmuştur. Aynı zamanda Çemişgezek bölgede meydana gelen savaşlar neticesinde insanların sığındığı, kendilerini emniyet altına aldıkları alanlardan biri olmuştur.

Bir yerleşim yerinin tarih içerisinde yaşadıklarına, o bölgenin coğrafik özelliklerinin tesiri belirleyici etkenlerdendir. Çemişgezek'in özellikle Fırat ve Murat gibi iki su kaynağının güzergâhında yer alması, bu nehirlerin takip ettikleri yol, yöreyi adeta tampon bölge konumuna getirmiştir. Özellikle Fırat Nehri'nin Anadolu'nun doğusu ve batısı arasında doğal bir sınır özelliği göstermesi yörenin, egemen güçlerin topraklarının ya doğu sınırını ya da batı sınırını oluşturmaya etki etmiştir. Çemişgezek ve çevresi, bu açıdandır ki tarih boyunca doğu ve batı merkezli güçlerin çarpışma noktalarından bir yer haline gelmiştir. Bu durum tarih boyunca yörenin adeta savunma amaçlı bir sınır kalesi özelliği göstermesine etki etmiştir.

Çemişgezek yöresinin Prehistorik döneme kadar uzanan bir süreç yaşadığını, bölgede yapılan arkeolojik kazılardan da anlamaktayız. Özellikle su kaynaklarının bol olması, insanların barınması için mağaraların bulunması, av hayvanlarının bolluğu ve yine tarımsal faaliyet yürütülebilecek arazi yapısı, buranın yerleşim yeri haline

gelmesinin, başlıca faktörlerini oluşturmuştur. Yörede gerçekleştirilen Pulur (Sakyol) ve Yeniköy kazıları sonucunda ortaya çıkan buluntular, burada yaşayan insanların faaliyetlerine, nelerle uğraştıklarına, geçimlerini nasıl sağladıklarına, hatta inançlarına dair önemli ipuçları vermiştir. Bu kazılar sonucunda ortaya çıkarılan buluntulardan olan çeşitli keramiklerin, yöre dışında farklı bölgelerde çıkarılan keramiklere benzerliği, burada sürekli bir insan hareketliliğinin olduğunun kanıtlarından biri olmuştur.

İlk yerleşimlerin Tunç Çağı'na kadar uzandığı Çemişgezek, tarih boyunca birçok uygarlığın varlığını hissettirdiği bir saha olmuştur. M.Ö. III. ve IV. binlerde Subarların bölgeye egemen olduğu kaynaklardan anlaşılmaktadır. Bu durumu, yöredeki arkeolojik kazılar sonucunda, ortaya çıkarılan çeşitli eserlerin incelenmesinden elde edilen bilgilerde desteklemektedir. Çeşitli kaynak ve belgelerden elde edilen sonuçlara bakıldığında, bölgede yaşayan halklara Hurri denildiği Çemişgezek'in de içerisinde bulunduğu coğrafyaya o dönemde Subartu adı verildiği de ifade edilmektedir. Bu dönemde bölgede yaşayan insanlara ister Subar, isterse de Hurri adı verilsin, gerçek olan şu ki yüksek medeniyete sahip toplumların bölgeye egemen olduğudur.

M.Ö. XVII. yüzyıllarda Hurri toplumları tarafından oluşturulan bölgesel krallıklar içerisinde, en güçlü konuma gelen Hurri-Mitanni Krallığı, zamanla Çemişgezek'i de kapsayacak şekilde yöreye egemen olmuşlardır. Ayrıca, bölgede ilk siyasal birliği sağlayan güç de Hurri-Mitannilerdir. Mitannilerin M.Ö. 1300'lü yıllara doğru etkinliklerini kaybetmesi sonucunda, Çemişgezek ve çevresine Hititlerin hâkim olduğu bir dönem başlamıştır. Hititler özellikle yöreyi birçok açıdan etkilemiştir. Üzüm ve çiftçiliğin hatta hayvancılığın gelişmesinde Hititlerin katkısı önemlidir. Yöre Hititler zamanında, Hitit ve Hurri (Mitanni) çekişmesini sıkça yaşamıştır. Özellikle bu çekişmelerin yaşanmasında belirleyici etkenlerden biri de yöredeki zengin maden kaynaklarını ele geçirme rekabeti olmuştur.

M.Ö. XIII. yüzyılda kısa bir dönem Asur etkisi içerisinde kalan Çemişgezek, çeşitli beyliklerinde hâkim olmaya çalıştığı bir dönemi de yaşamıştır. Muzri ve sonrasında Muşki denilen beyliklerin ya da toplumların yöreye bir süre egemen oldukları anlaşılmaktadır.

Çemişgezek ve çevresi M.Ö. IX. ve VIII. yüzyıllarda, bir nevi Hurri kültürünün oluşturduğu Urartu Devleti sınırları içerisinde kalmıştır. Zaman içerisinde Urartuların batı

sınırı içerisinde yer alan yörede, hâkimiyet kurulduğuna dair izler, çeşitli Urartu kitabelerinden anlaşılmaktadır. İzoli, Bağın, Palu ve Mazgirt kral yazıtları bölge ile ilgili bilgi veren başlıca kitabelerdir. Urartu Kralı Menua'dan (M.Ö. 810-785/80) önce Çemişgezek yöresine Geç Hitit Krallıklarından biri olan Malatya Krallığı'nın egemen olduğu anlaşılmaktadır. Kral Menua ile birlikte Urartu hâkimiyeti içerisine giren Çemişgezek bu dönemde, daha çok askeri amaçlı inşa faaliyetlerinin yürütüldüğü, yolların ve kalelerin yapıldığı, ticaretin ve kültürün geliştiği bir devri yaşamıştır. Urartuların yöreye önem vermesinde, yöredeki madenlerin varlığı da etkili olmuştur.

Çemişgezek, Urartuları ortadan kaldıran İskitlerin kısa bir zaman egemenliği içerisinde de kalmıştır. Daha sonra M.Ö. VI. yüzyılın sonlarından itibaren Medlerin egemenliğine girmiştir. Yörenin, bu dönemde daha çok Medlerin dini inançları olan Zerdüştlükten etkilendikleri anlaşılmaktadır.

Medlerden sonra yöre Pers Kralı I. Dara (Darius) (M.Ö. 521-486) döneminden itibaren Pers egemenliği içerisine girmiştir. Persler oluşturdukları satraplıklar yoluyla bölgeyi idare etmişlerdir. Çemişgezek, zaman içerisinde “Armenia Satraplığı”, “Kapadokya Satraplığı” ve “Medya Satraplığı” gibi, oluşturulan idari sistemler içinde yönetilmiştir.

Pers Kralı I. Dara (Darius)'nın dönemine denk gelen “Behistun/Bisütun” kitabelerinde M.Ö. VI. yüzyılda, ilk defa Ermeni adına rastlanmaktadır. Ancak çivi yazılı belgelerden M.Ö. III. bin yılından beri Doğu Anadolu'ya, Armenia (Ermenistan) denildiği anlaşılmaktadır. Ermenilerin Anadolu'ya M.Ö. VI. yüzyılda geldikleri söz konusu olduğundan, bölgeye gelmeden çok önce Armenia denilmesinin, Ermenilerle ilgisinin olmadığı, yörenin coğrafik olarak bu adla anılmasından dolayı, gerçekte kendilerine “Hayk” veya “Hay” adını veren bu topluluklara, bu coğrafyanın adında ötürü, Ermeni adını Pers Kralı'nın uydurduğu anlaşılmaktadır. Yoksa iddia edildiği gibi Ermeniler binlerce yıl bu coğrafyada bulunuyor değildir. Çemişgezek yöresinde de Ermeniler bulunmuş ve kurdukları feodal krallıklar yoluyla yöreye hâkim de olmuşlardır.

Makedonya Kralı Büyük İskender'in Asya içlerine kadar hâkimiyet kurma isteği çerçevesinde, M.Ö. 331 yılından itibaren Perslere karşı üst üste kazanılan savaşlardan sonra, Çemişgezek ve çevresinde Makedonya egemenliği başlamıştır. Bölge İskender'in vefatından sonra iki kez kısa aralıklarla Pers soylularınca kurulan Kapadokya Krallığı

egemenliği içerisine girmişse de daha sonra Selevkoslar ve feodal Ermeni Araks Krallığı hâkimiyetine girmiştir. Daha sonra Part egemenliğinin başladığı yörede, Partları yenen Roma'nın hâkimiyet dönemi başlamıştır. Bölge, Roma dönemde iskân amacından çok askeri açıdan önemli bir konumda olmuştur. M.S. 220'li yıllardan sonra yöre, Partların yerini alan Sasanilerle Romalılar arasında hâkimiyet mücadelelerinin geçtiği bir dönemi yaşamış ve zaman zaman bu iki güç arasında el değiştirmiştir. Daha sonra bu durum Sasani ve Bizans arasında da yaşanmıştır.

395 yılından itibaren Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılmasıyla, tüm Anadolu Doğu Roma (Bizans) hâkimiyeti içerisinde kalmıştır. Dolayısıyla Çemişgezek ve çevresinde de Bizans egemenliği dönemi başlamıştır. Bizans'ın ilk dönemlerindeki sıkıntılı süreç, İran merkezli Sasanilerin yörede baskılarını artırmasına neden olmuştur. Sasaniler, yörede yaşayan ve Hıristiyanlığı kabul etmiş Ermeniler üzerinde, kendi dinlerini kabul ettirmek için baskı uygulamaya başlamışlardır. Yaşanan bu çekişmeler neticesinde Sasani hükümdarı I. Kubad (488-531), 499 yılında Ermeniler ile bir antlaşma yaparak, Bizans'a tavır almaları karşılığında dini özgürlüklerini tanımıştır. Bizans döneminde yöredeki Ermeni eyaletine son verilmiştir. Yöre, feodal Ermeni beyleri tarafından idare edilirken, Bizans gönderdiği askeri birlikler ile yöreyi elinde tutmaya çalışmıştır. Çemişgezek ve evresi Bizans ve Sasaniler arasında birçok kez el değiştirmiştir.

İmparator Heraklios zamanında (610-641) oluşturulan Thema adı verilen eyalet sistemi ile Bizans yönetilmeye başlanmıştır. Çemişgezek Armeniakon (Ermeni) Theması içerisinde kalmıştır. Daha sonra Mezopotamya Theması içinde de idare edilmiştir.

Bölgedeki Bizans ve Sasani ekişmesi her iki devleti zayıflatmıştır. Bu durum Müslüman Arapların işine gelerek, Sasanileri ortadan kaldırdıktan sonra, Anadolu içlerine akınlar yapmalarına ve Bizans ile bölge için mücadele etmelerine neden olmuştur. Bizans döneminde müstahkem bir kale konumunda olan Çemişgezek'in hâkimiyeti, Arap ve Bizans arasında zamanla el değiştirmiştir. M.Ö. VII. yüzyıldan itibaren Arap-Bizans çekişmesine sahne olan yöre Hz. Ömer (634-644) döneminden itibaren Müslümanların kontrolüne girmeye başlamıştır. Sasanilerden sonra, Doğu Anadolu hâkimiyeti için Bizans ile Müslüman Araplar arasında yaşanan ekişme, 1071 Malazgirt Savaşı'na kadar aralıklarla sürüp gitmiştir.

Hız. Ömer Dönemi'nde Arapların el-Cezire dedikleri Yukarı Mezopotamya bölgesi, İyaz b. Ganem komutasındaki İslam orduları tarafından büyük ölçüde fethedilecektir. Çemişgezek, el- Cezire bölgesinin hemen kuzey sınırında olduğundan, bölgede yapılan fetih hareketleri yöreyi de etkilemiş, fakat kesin bir ele geçirme söz konusu olmamıştır. Yine, Çemişgezek'in İslam hâkimiyetine girmesinin, bölgedeki Ermeni feodal beylerin Hız. Ömer'e tabi olmasıyla gerçekleştiği ifade edilse de, tam anlamıyla kesin bir egemenliğin, VII. yüzyılın ikinci yarından itibaren Emeviler döneminde yaşandığı anlaşılmaktadır. Abbasiler döneminde "Sugur" ve "Avasım" adı verilen savunma hattı üzerinde olduğu anlaşılan Çemişgezek, Türk hâkimiyetine giren dek Bizans ve Araplar arasında sürekli el değıştiren sınır özelliği göstermiştir. Bizans İmparatorlarından İoannes Tsimiskes'in (969-976) aslen Çemişgezekli olmasından dolayı, bu dönemde altın çağını yaşadığı, hatta imparatorun yaz aylarında, gelip burada kaldığı bir malikânesinin bulunduğu da ifade edilenler arasındadır.

Çemişgezek ve çevresindeki Türk hâkimiyetine baktığımızda, yörede Türk varlığının yeni olmadığı bilinmektedir. 395 yılındaki Kavimler Göçü ile batıya başlayan Türk göçlerinin güzergâhlarından biri, Çemişgezek'in de içerisinde olduğu Yukarı Fırat havzası olmuştur. Bazı Türk boyları buradan geçerek daha batıya göç ederken, bazı larının da, buraları yurt edinerek kaldığı anlaşılmaktadır. Yörede akan Tagar Çayı'nın adının Tahar ya da Tağar Türklerinden geldiği kaynaklarda belirtilmektedir. Yine Hazar Türklerinin, Yukarı Fırat bölgesine akınlar yaptığı bilinmektedir. Ayrıca Bizans'ın, Sasani ve sonrasındaki Arap saldırılarına karşı, sınır konumunda olan yöreye Balkanlardan Türkler getirip yerleştirmek suretiyle burada savunma hattı oluşturduğu da ifade edilmektedir.

1071 yılında Malazgirt Muharebesi ile Anadolu geri dönölmez bir biçimde Türkleşmeye başlarken, Çemişgezek ve çevresi de Türk egemenliği içerisine girmiştir. Anadolu'nun fethi için, Türk cihan hâkimiyeti anlayışına uygun olarak görevlendirilen Türk beyleri, kısa zamanda Anadolu içlerine kadar hâkimiyet sağlarken, Çemişgezek yöresi de Türk beyliklerinin kontrolüne girmiştir. Çubukoğulları, Mengücekoğulları, Artukoğulları gibi Türk beyliklerinin hâkimiyet kurduğu yöre de Saltuklu hanedanından gelen bir ailenin de uzun süre, Osmanlı devrine kadar bey olarak yöneticilik yaptıkları anlaşılmaktadır. Kaynaklarda Melkişi adı verilen bu ailenin soy itibariyle farklı kökenlerden geldiği belirtilmişse de aslen Türk oldukları bir gerçektir. Çemişgezek, 1226

yılında Anadolu Selçuklu egemenliği içerisine girecektir. Daha sonra Moğol istilasıyla yörede hâkimiyet el değiştirirken, aynı zamanda siyasi alanda belirsiz bir sürece de girilmiştir. Bölge, Moğol kökenli İlhanlıların atadığı valiler aracılığıyla yönetilmeye başlanmıştır.

1327 yıllarından itibaren İlhanlıların yıkılmasıyla birlikte, daha evvel İlhanlı valisi olan Ertena Bey tarafından kurulmuş, Eretna Devleti egemenliğine girdiği anlaşılan Çemişgezek, 1339'lu yıllarından sonra, Memluklu hâkimiyetini kabul etmiş Dulkadiroğullarının da kısa bir dönem hâkimiyetine girmiştir. Daha sonraları yörede, Kadı Burhanettin Beyliği'nin kısa süreli egemenliğinin olduğu anlaşılmaktadır. Eretna beylerinden Mutahharten (1379-1403), Erzincan emiri olduktan sonra Timur'a tabi olarak Çemişgezek üzerinde de hâkimiyet kurmuştur. Bu dönemde Çemişgezek beylerinden olan Melkişilerden Emir Yelman'ın, Mutahharten'e tabi olarak hareket ettiği anlaşılmaktadır.

Bölgede Timur'un hâkimiyetinin sona ermesiyle, Akkoyunlu ve Karakoyunlu mücadelelerinin olduğu görülmektedir. Çemişgezek, Karakoyunlu ve Akkoyunlu egemenlikleri içerisinde bir dönem kalmış ve daha sonra Osmanlı-Safevi mücadeleleri esnasında Safevi hükümdarı Şah İsmail'in gönderdiği Nur Ali Halife'nin kontrolüne girmiştir. Nur Ali, burada Şiiliğin yayılması için çalışmalar yapmıştır. Yöre, 1514 yılında Yavuz Sultan Selim ve Şah İsmail arasında yaşanan Çaldıran Muharebesi'nden sonra, bir süre daha Nur Ali Halife'nin kontrolünde kalmıştır. Daha sonra Osmanlı egemenliği içerisine girmiş olan yöre, Osmanlı'ya tabi beyler tarafından idare edilmiştir.

Çemişgezek'te var olan tarihi eserler, yörenin geçmişten günümüze kadar gelen zengin bir tarihe, kültür ve medeniyete sahip olduğunun delilleridir. Eskiçağlardan itibaren bölgede yerleşimin olması birçok meskenin, askeri, sosyal ve dini amaçlı yapının oluşmasını sağlamıştır. Bu eserler içerisinde günümüze kadar ulaşabilen Türk dönemine ait olanlar önemli bir yer tutmaktadır. Maalesef birçoğunun ya tamamen yıkıldığı ya da bir bölümünün tahrip olduğu bu eserler, geçmişi günümüze taşıyan en önemli unsurlardır. Bu eserlerden bazılarının tamamen yok olmaması için aslına uygun bir şekilde yeniden düzenlenmesi büyük öneme sahiptir.

BİBLİYOGRAFYA

I. TETKİK ESERLER

ABU'L-FARAC, Gregory (Bar Hebraeus); *Abu'l Farac Tarihi II*, Çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara, 1987.

AĞAR, Ömer Kemal; *Tunceli-Dersim Coğrafyası*, Türkiye Basımevi, İstanbul, 1940.

AKA, İsmail; *Timur ve Devleti*, TTK Yayınları, Ankara, 1991.

AKDAĞ, Mustafa; *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, C. 1, Ankara, 1979.

AKSOY, Bilal; *Tarihsel Değişim Sürecinde Tunceli*, C.1, Ankara 1985.

AKSOY, Gürdal; *Dersim Alevi Kürt Mitolojisi*, İstanbul, 2006, s. 147.

AKSOY, Gürdal; *Dersim, Alevilik, Ermenilik, Kürtlük*, İstanbul, 2016, s. 26.

AKŞİT, Oktay; *Roma İmparatorluk Tarihi*, (M.S. 193-395), İstanbul Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1970.

AKŞİT, Oktay; *Roma İmparatorluk Tarihi*, (M.Ö. 27-M.S. 192), İstanbul Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1976.

AKURGAL, Ekrem; *Türkiye'nin Kültür sorunları*, Ankara, 1998.

AKURGAL, Ekrem; *Anadolu Kültür Tarihi*, Tübitak Popüler Bilim Kitapları, Ankara, 2005.

ALP, Sedat; *Hitit Çağında Anadolu*, İstanbul, 2001.

ALTUĞ, Kerim; “Yazılı Kaynaklar ve Arkeolojik Verilerin Işığında Yukarı Fırat (Kappadokia) Sınırı “Roma Dönemi” İstanbul Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2004.

ARSLAN, Murat; *Mithradates VI. Eupator Roma'nın Büyük Düşmanı*, İstanbul, 2007.

ARSLANTAŞ, Yüksel; *Tarih Öncesi Dönemde Elazığ*, Elazığ Belediyesi Kültür Eserleri Serisi 29, Elazığ, 2018.

- AŞAN, Muhammet Beşir; *Elazığ, Tunceli ve Bingöl illerinde Türk-İskân İzleri (XI-XIII. Yüzyıllar)*, Ankara, 1992.
- AVCI, Casim; *İslam Bizans İlişkileri*, İstanbul, 2003.
- AZİMİ TARİHİ; *Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler*, Nşr. ve Trc. Ali Sevim, Ankara, 1988.
- BAILLY, Auguste; *Bizans Tarihi*, C. 2, Çev. Haluk Şaman, Tercüman 1001 Temel Eser 47, Kervan Kitapçılık, İstanbul, (Tarihsiz).
- BAYKARA, Tuncer; *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I*, Ankara, 1988, s. 13
- BİBİ, İbni; *Anadolu Selçuki Devleti Tarihi*, Çev. M. Nuri Gençosman, Ankara, 1941
- BİRBİÇER, Ali; “*Osmanlı Tarihlerinde Selçuklularla İlgili Bilgiler*”, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2014.
- BROCKELMANN, C. ; *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi I*, Çev. Neşet Çağatay, Ankara, 1964.
- CAHEN, Claude; *Osmanlılardan Önce Anadolu*, Çev. Erol Üyepazarcı, İstanbul, 2000
- CAHEN, Claude; *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, Çev. Yıldız Moran, İstanbul, 1979.
- CAHEN, Claude; *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, Çev. Yaşar Yücel-Bahaeddin Yedi yıldız, Ankara, 1988.
- CENGİZ, Yusuf; *Her Yönüyle Tunceli, Ünite Bilgisi*, 1985.
- CLOT, Andre; *Harun Reşid ve Abbasiler Dönemi*, Çev. Nedim Demirtaş, İstanbul, 2007.
- ÇELEBİ, Evliya; *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, C.3, 1. Kitap, Haz. Y. Dağlı-S.A. Kahraman, İstanbul, 2006.
- ÇİLİNGİROĞLU, Altan; *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, İzmir, 1997.
- DADAYAN, Khaçadur; *XVI. Yüzyıldan 1915'e Günümüz Türkiye'sinde Ermenilerin Ticari-Ekonomik Faaliyeti*, Gasprint Yayıncılık, Yerevan, 2012, s. 29

- DANIK, Ertuğrul; *İşuwa'dan Tunceli'ye Tarih ve Kültür*, Ankara, 2010.
- DELİORMAN, Altan; *Osmanlılardan Önce Türkler*, İstanbul, 2010.
- DENİZ, Özlem; *Tevrat'ta Adı Geçen Kavim Adları ve Bunların Eskiçağ Tarihindeki Roller*, Afyon Kocatepe üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar, 2009.
- DERSİMİ, M. Nuri; *Kürdistan Tarihinde Dersim*, Ani Matbaası, Halep, 1952.
- DESTİ, Marc; *Anadolu Uygarlıkları*, Çev. Muna Cedden, Ankara, 2013.
- DROYSEN; *Büyük İskender Tarihi*, Çev. Bekir Sıtkı Baykal, İstanbul, 2007.
- ECO, Umberto; *Ortaçağ*, C.1, Çev. Leyla Tonguç Basmacı, İstanbul, 2014.
- EİCKSTEDT, Egon von; *İlk Çağlardan Günümüze Türkler Kürtler İranlılar*, Çev. Haydar Işık, İstanbul, 2010.
- eL-BELAZURİ, Ahmed b. Yahya; *Fütuḥul Buldan*, Çev. Mustafa Fayda, İstanbul, 2013.
- eL-ENDELÜSİ, İbn Hazm; *Halifeler ve Fetihler*, Çev. Şaban Öz, Avrasya Yay, Ankara, 2004.
- ERDOĞAN, Serkan; *Yazılı ve Arkeolojik Verilere Göre M.Ö. II. Ve I. Binyılda Tunceli-Bingöl Bölgesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2015.
- ERGİN, Gürkan; *Anadolu'da Roma Hâkimiyeti Direniş ve Düzen*, İstanbul, 2013.
- ERÖZ, Mehmet; *Doğu Anadolu'nun Türklüğü*, İstanbul, 1975.
- ERSAN, Mehmet, Mustafa Alican; *Türklerin Kayıp Yüzyılı Beylikler Devri Türkiye Tarihi*, İstanbul, 2014.
- ERZEN, Afif; *Doğu Anadolu ve Urartular*, Ankara, 1992.
- ESİR, İbnü'l; *İslam Tarihi El Kamil Fi't – Tarih Tercümesi*, Çev. M. Beşir Eryarsoy, C. 2, İstanbul, 1991.

- ESİR, İbnü'l; *İslam Tarihi El Kamil Fi't – Tarih Tercümesi*, Çev. Ahmet Ağırakça, C. 3, İstanbul, 1991.
- ESİR, İbnü'l; *İslam Tarihi El Kamil Fi't – Tarih Tercümesi*, Çev. Yunus Apaydın, C. 5, İstanbul, 1986.
- ESİR, İbnü'l; *İslam Tarihi El Kamil Fi't – Tarih Tercümesi*, Çev. Ahmet Ağırakça, C. 8, İstanbul, 1991.
- ESİR, İbnü'l; *İslam Tarihi El Kamil Fi't- Tarih Tercümesi*, Çev. Abdülkerim Özaydın, C. 10, İstanbul, 1991.
- ESTERABADİ, Aziz B. Erdeşir-i; *Bezm U Rezm*, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara, 1990.
- EZRAK, İbnu'l; *Meyyafarikin ve Amid Tarihi*, Çev. Ahmet Savran, Erzurum, 1992.
- FIRAT, M. Şerif; *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, Ankara, 1970.
- FREEMAN, Charles; *Mısır, Yunan ve Roma Antik Akdeniz Uygarlıkları*, Çev. Suat Kemal Angı, Ankara, 2003.
- GÖKALP, Kağan; *Dünden Bugüne; Çemişgezek'ten Esintiler*, Elazığ, 2014.
- GROUSSET, Rene; *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, Çev. Sosi Dolanoğlu, İstanbul, 2005.
- GÜNALTAY, M. Şemseddin; *Türk Tarihinin İlk Devirlerinden Yakın Şark III Elam ve Mezopotamya*, Ankara, 1937.
- GÜNALTAY, Şemseddin; *İran Tarihi I. Cilt*, TTK Yayını, Ankara, 1987.
- GÜNDÜZ, Tufan; *Son Kızılbaş Şah İsmail*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2013.
- GÜNEŞ, İbrahim; “*Diyâr-ı bekr Bölgesi'nin Moğol Hâkimiyetine Girişi*” Mardin Artuklu Ü. , Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mardin, 2013.
- GÜVEN, Kenan; *Tabiat Güzellikleri ve Kültürel Değerleri İle Tunceli*, Ankara, 1991.
- HALİS, Ömer; *Yedi Yıl Harbi İçinde Timurun Anadolu Seferi ve Ankara Savaşı*, İstanbul Askeri Matbaa, İstanbul, 1394.

- HARMAN, Mürüvet; *Dünden Bugüne Kalan (Tarihi Eserleriyle Tunceli)*, Ankara, 2016.
- HAYYAT, Halife b. ; *İslam Tarihinin En Güvenilir Kaynağı Halife b. Hayyat Tarihi*, Çev. Abdulhalik Bakır, Ankara, 2001.
- HEREDOTOS; *Heredot Tarihi*, Remzi Kitabevi, Çev. Azra Erhat, İstanbul, 1993.
- HODGSON, Marshall G. S. ; *İslam'ın Serüveni İslam'ın Klasik Çağı*, C.1, Çev. Berkay Ersöz, Ankara, 2017.
- HONİGMAN, Ernst; *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, Çev. Fikret Işıltan, İstanbul, 1970.
- IŞIK, Yüksel; “*Bir Tutam Tunceli*”, T.C. Tunceli Valiliği Yay., Ankara, 2012.
- İZNİK, Erkan; *Anadolu'da Mithra Kültü*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1999.
- “DERSİM” *Jandarma Genel Komutanlığı'nın Raporu*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1998.
- KAFESOĞLU, İbrahim; *Selçuklu Tarihi*, İstanbul, 1972.
- KAFESOĞLU, İbrahim; *Sultan Melikşah*, İstanbul, 1973.
- KARA, Bünyamin; “*Tunceli'deki Türk Dönemi Mimari Eserleri*” Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van, 2000.
- KARAUĞUZ, Güngör; *Boğazköy ve Ugarit Çivi Yazılı Belgelerine Göre Hitit Devletinin Siyasi Antlaşma Metinleri*, Konya, 2002.
- KAYA, Ali; *Başlangıcından Günümüze Dersim Tarihi*, İstanbul, 2010.
- KAYA, Önder; *Selahaddin Sonrası Dönemde, Anadolu'da Eyyubiler, Yeditepe* Yayınevi, İstanbul, 2007.
- KEMALİ, Ali; *Erzincan Tarihi*, İstanbul, 1932.
- KILINÇ, Emrah; “*Yukarı Fırat Havzası Beyi Emir Taharten*” Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2017.

- KIRZIOĞLU, Fahrettin; Dağıstan-Aras-Dicle-Altay ve Türkistan Türk Boylarından Kürtler, Ankara, 1984.
- KOCA, Salim; Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri, Ankara, 2010.
- KOCADAĞ, Burhan; *Doğu'da Aşiretler, Kürtler, Aleviler*, İstanbul, 1997.
- KOŞAY, Hamit Zübeyr; Keban Projesi Pulur Kazısı 1968-1970, Ankara 1976.
- KÖROĞLU, Kemalettin; *Eski Mezopotamya Tarihi*, İstanbul, 2012.
- KÖROĞLU, Kemalettin; *Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi*, İstanbul, 1996.
- KSENEPHON; *Anabasis, Onbinlerin Dönüşü*, Çev. Tanju Gökçöl, İstanbul, 1974.
- KUHRT, Amelie; *Eskiçağ'da Yakındoğu Yaklaşık M.Ö. 3000-330 Cilt I*, Çev. Dilek Şendil, İstanbul, 2010.
- LEMERLE, Paul; *Bizans Tarihi*, Çev. Galip Üstün, İstanbul, 1994.
- LEWIS, Bernard; *Tarihte Araplar*, Çev. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, 2009.
- MAGGUEEN, J.G.; *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, Çev. Esra Davutoğlu, Ankara, 2001.
- MATEOS, Urfalı; *Mateos Vekayinamesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*, Çev. Hrant D. Andreasyan, Ankara, 1987.
- MEHMETOV, İsmail; *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, İstanbul, 2009.
- MEMİŞ, Ekrem; *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Bursa, 2017.
- MERÇİL, Erdoğan; *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul, 2013.
- NARÇIN, Ali; *A'dan Z'ye Asur*, İstanbul, 2013.
- NARÇIN, Ali; *A'dan Z'ye Hitit*, İstanbul, 2015.
- NARÇIN, Ali; *A'dan Z'ye Urartu*, İstanbul, 2013.

- OSTROGORSKY, Georg; *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. Fikret Işıltan, TTK Yayını, Ankara, 2011.
- ÖZBEK, Abdullah; *Bütün Yönleriyle Çemişgezek*, Ankara, 1997.
- ÖZTUNA, T. Yılmaz; *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Türkiye Tarihi*, C. 2, İstanbul, 1964.
- ÖZTUNA, Yılmaz; *Devletler ve Hanedanlar Türkiye (1074-1990)*, C. 2, Kültür Bak. Yay., Ankara, 1996.
- ÖZTÜRK, Engin; “*Bizans İmparatorluğu Devrinde Anadolu’da Ermeniler (330-641)*”, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2017.
- ÖZTÜRK, Hıdır; *Tarihimizde Tunceli ve Ermeni Mezalimi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1984.
- PAKALIN, Mehmet Zeki; *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü III*, MEB. Basımevi, İstanbul 1993.
- PAMUKÇU, Ebubekir; *Dersim Zaza Ayaklanmasının Tarihsel Kökenleri*, Yön Yay., İstanbul, 1992.
- PARLAK, Lütfi; *Yukarı Fırat’ta Tarihi Eserler*, Elazığ 2003.
- POLAT, Erdal; “*Onbinlerin Dönüş Yolunda Tarihi Coğrafya ve Arkeoloji*” Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Van, 2014.
- RAMSAY, W. M.; *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası*, (çev. M. Pektaş), İstanbul 1960.
- SAKAOĞLU, Necdet; *Türk Anadolu’da Mengücek Oğulları*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1971.
- SCHWERTHEİM Elmar; *Antikçağda Anadolu*, Çev. Nuran Batu, İstanbul, 2009.
- SCRADER, F., F.Prudent, E. Anthoine; *Atlas de Geographie Moderne*, Paris 1890, Carte

- SERTEL, Savaş; “*Cumhuriyet Döneminde Tunceli (1940-1970)*”, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ, 2012.
- SEVER, Erol; *Asur Tarihi*, İstanbul, 1993.
- SEVGİN, Nazmi; *Anadolu Kaleleri*, C.1, Ankara, 1959
- SEVİM, Ali, Erdoğan Merçil; *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Ankara 1995.
- SEVİM, Ali, Yaşar Yücel; *Türkiye Tarihi*, Ankara, 1987.
- SEVİM, Ali; *Anadolu Fatih Kutalmışoğlu Süleymanşah*, TTK Yayını, Ankara, 1990.
- SEVİM, Ali; *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, Ankara, 2000.
- SEVİM, Ali; *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, Ankara, 1983.
- SEVİN, Veli, *Anadolu Arkeolojisi*, İstanbul, 2003.
- SEZEN, Tahir; *Osmanlı Yer Adları*, Ankara, 2017, s. 92
- STRABON; *Antik Anadolu Coğrafyası*, Çev. Adnan Pekman, İstanbul, 2000.
- SUNGUROĞLU, İshak; *Harput Yollarında*, C.1, İstanbul, 1958.
- Suryani Patrik Mihail'in Vakainamesi, II. kısım: 1042-1195*, Çev. Hrant D. Andreasyan, Yayl. y., İstanbul, 1944.
- SÜMER, Faruk; *Karakoyunlular I*, TTK Yayını, Ankara, 1967.
- SÜMER, Faruk; *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Ankara, 1990.
- ŞAPOLYO, Enver Benhan; *Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Ankara, 1972.
- ŞEREFHAN, *Şerefname I*, Çev. M. Emin Bozarslan, İstanbul, 1971.
- TAGRİBERDİ, İbni; *En-Nücumu'z-Zahire (Parlayan Yıldızlar)*, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, 2013.
- TANYU, Hikmet; *Türklerde Taşla İlgili İnançlar*, Ankara, 1968, s. 94
- TEXIER, Charles; *Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, Çev. Ali Suat, C.1, Ankara, 2002.

- TİHRANİ, Ebu Bekr-i; *Kitabı-ı Diyarbekriyye*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayını, Ankara, 2014.
- TUNÇ, Zekiye; “*Malazgirt Öncesi Kafkasya’da Türk Varlığı*”, Fırat Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ, 2012.
- TURAN, Osman; *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul, 2001.
- TURAN, Osman; *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul, 2013.
- TURAN, Osman; *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul, 1969.
- UÇAR, Şahin; *Anadolu’da İslâm-Bizans Mücadelesi*, İstanbul, 1990.
- ULUĞ, Naşit Hakkı; *Tunceli Medeniyete Açılıyor*, İstanbul, 2007.
- UMAR, Bilge; *Türkiye’deki Tarihsel Adlar*, İstanbul, 1993.
- USLUBAŞ, Tolga; Sezgin Dağ, *İlk Çağlardan Günümüze Dünya Tarihi Ansiklopedisi*, İstanbul, 2007.
- UZUNÇARŞILIOĞLU, İbrahim Hakkı; *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, TTK Yayını, Ankara, 1937.
- ÜÇOK, Bahriye; *İslam Tarihi Emeviler-Abbasiler*, Ankara, 1968.
- ÜNAL, Ahmet; *Hititler Devrinde Anadolu I*, İstanbul, 2002.
- ÜNAL, Mehmet Ali; *XVI. Yüzylda Çemişgezek Sancağı*, Ankara, 1999.
- ÜNAL, Oğuz; *Türkiye Tarihine Giriş Horasan’dan Anadolu’ya*, Ankara, 1980.
- VASILIEV, Alexander A. ; *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Tevabil Alkaç, İstanbul, 2016.
- WOODS, John E. ; *300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular*, Çev. Sibel Özbudun, İstanbul, 1993.
- YILDIRIM, Nimet; *İran Mitolojisi*, İstanbul, 2012.
- YILDIZ, Celal; *10. Yüzyıldan Günümüze Dersim Tarihi*, Ankara, 2014.

YILMAZÇELİK, İbrahim; *XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Dersim Sancağı*, Elazığ, 1998.

YİNANÇ, Mükrimin Halil; *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, İstanbul Ü. Yayınları, İstanbul, 1944.

YİNANÇ, Refet; *Dulkadir Beyliği*, TTK Yayını, Ankara, 1989.

YOLGA, Mehmet Zülfü; *Dersim (Tunceli) Tarihi*, Yay. Haz. Ahmet Halaçoğlu, İbrahim Yılmazçelik, Ankara, 1994.

YÜCEL, Yaşar; *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti*, Ankara, 1970.

ZEKİ, M. Emin; *Kürdistan Tarihi*, Ankara, 1992.

ZEYDAN, Corci; *İslam Uygarlıkları Tarihi*, C.1, İstanbul, 2012.

II. MAKALELER

“TUNCELİ”, *Yurt Ansiklopedisi*, Türkiye İl İl: Dünü, Bugünü, Yarını, C. 10, İstanbul, 1984, s. 7281-7352.

AKGÜL, Suat; “Cumhuriyet Dönemine Kadar Dersim Sorunu”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM*, C. 4, S. 4, 1993, s. 1-22.

AKYOL, Edip; “Hamdaniler’de (905-1004) Dini ve Entelektüel Hayat”, *İslam Tarihi Araştırmaları Tarihi Dergisi*, S.1, İstanbul, 2017, s. 34-52.

ALPMAN, Adil; “Hurriler”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 14, S. 25, 1981, s. 283-313.

ALPTEKİN, Coşkun; “Artuklular”, *TDV. İ.A*, C. 3, İstanbul, 1991, s. 415-418.

ALPTEKİN, Coşkun; “Belek b. Behram”, *TDV. İ.A*, C. 5, İstanbul, 1995, s. 402-403.

ARIKAN, Zeki; “1518 (924) Çemişgezek livası Kanunnamesi”, *Tarih Dergisi*, S. 34, İstanbul, 1984, s. 101-122.

ARSLANTAŞ, Yüksel; “Paleolitik Çağ’da Elazığ ve Yöresi”, *FÜSBD*, C. 18, S. 2, Elazığ, 2008, s. 367-378.

- ARSLANTAŞ, Yüksel; “Tarih Öncesi Dönemde Harput ve Çevresinde Tarım ve Hayvancılık”, Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu, Bildiriler, C.1, Editör: Enver Çakar, Elazığ 23-25 Mayıs 2013, s. 367-392
- ARSLANTAŞ, Yüksel; “Tarih Öncesi Dönemlerde Elazığ Yöresinin Çevre Bölgelerle İlişkileri”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 7, S. 24, s. 385, Retrieved from <http://dergipark.gov.tr/esosder/issue/6138/82360/> Erişim: 11.03.2019.
- AŞAN, Muhammet Beşir; ”Hamit Zübeyir Koşay’ın Hayatı ve Eserleri”, *Türkiye Cumhuriyeti Devletinin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu Bildirileri*, 23-26 Mayıs 1996, Kayseri, 1996, s. 67-77
- AŞAN, Muhammet Beşir; “Yukarı Fırat Havzası Ortaçağ Yüzey Araştırması”, *Uluslararası XI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Ankara, 1994, s. 760-783.
- AŞAN, Muhammet Beşir; “Osmanlı Öncesi Harput ve Yöresinde Türk İskânının Tarihi Gelişimi” *Dünü ve bugünüyle Harput Sempozyumu I*, 24-27 Eylül 1998, Elazığ, 1999. s. 49-60.
- AŞAN, Muhammet Beşir; “Dulkadiroğulları Döneminde Harput”, *Uluslararası Dülkadir Beyliği Sempozyumu*, 29 Nisan- 1 Mayıs 2011 (Editör: Cevdet Kabakçı-Serdar Yakar), Kahramanmaraş, Haziran 2012, s. 305-312.
- AVCI, Casim; “Sugur” *TDV. İ.A*, C. 37, İstanbul, 2009, s. 473-474.
- BAHADIR, Gürhan; “Anadolu’da Bizans-Sasani Etkileşimi (IV.-VII. Yüzyıllar)”, *Turkish Studies*, C. 6, S. 1, 2011, s.707-726.
- BAMYACI, Mehmet Ertan, Sezgin Güçlüay; “İmparator Herakleios Dönemi (610-641) Bizans İmparatorluğu’nun Genel Ekonomisi ve Ticaret Politikası”, *Fırat Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 28, S. 1, 2018, s. 281-288.
- BEYDİLLİ, Kemal; “Yûsuf Ziyâ Paşa” *TDV. İ.A*, C. 44, İstanbul, 2012, s. 34-37.
- BEZER, Gülay Öğün; “Harputta Bir Türkmen Beyliği Çubukoğulları”, *TTK. Belleten*, C. LXI, S. 230, Ankara, 1997, s. 67-92.

- CAN, Birol; “Helenistik, Roma ve Bizans Dönemlerinde Erzurum ve Çevresi”, (Editör: Mehmet Işıklı, Erhan Mutlugün, Mine Artu), *Geçmişten Geleceğe Armağan: Arkeolojik, Kültürel ve Estetik Yansımalar*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 2010, s. 34-39
- CENGİZ, Seyfi; “Kürt Aşiretleri, Gelenekleri ve Hanedanlıkları (Şerefname Analizi)”, *Dersim 38 Forum*, 2006, s. 1-69
- CÖHCE, Salim; “Artuklular ve Belek’in Kemah Yöresini İşgali”, *Uluslararası Erzincan Sempozyumu*, C. 1, 28 Eylül-01 Ekim 2016, Erzincan Üniversitesi, Erzincan, 2016, s. 149-158.
- CÖHCE, Salim; “Ermenistan’ın Tarihi Coğrafyası ve Ermeniler”, *Türk-Ermeni Külliyyatı Tarihte Türkler ve Ermeniler: İlkçağ ve Ortaçağ*, C. 1, Ed. M. Metin Hülagü ve başk., Eds., Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s. 1-14.
- ÇELİK, Aydın Taner Yıldırım; “İlk İslam Fetihlerinden Beylikler Dönemine Harput”, *Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu, Elazığ 23-25 Mayıs 2013, Bildiriler*, C. 2, (Editör: Enver Çakar), Fırat Ü. Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi, Elazığ, 2013, s. 545-560.
- ÇEVİK, Nevzat; “Murat Koyağı’nda Bir Urartu Kalesi: Şebeteria” *Yerli ve Yabancı Kaynaklara Göre Dersim ve Çevresindeki Arkeolojik Araştırmalar-I*, Yayına Haz: Serkan Erdoğan, Ankara, 2004, s. 131-144.
- ÇOĞ, Mehmet; “İslam-Bizans İlişkileri bağlamında “Pavlikanlar” Üzerine Bir Değerlendirme”, *Fırat Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 13, S. 2, 2008, s. 73-87.
- DARKOT, Besim; "Tunceli Üzerine Coğrafi Görüşler", *Üçüncü Üniversite Haftası*, İstanbul Ü. Yayınları, 23-30 Eylül, İstanbul 1943. s. 114-128.
- DEMİR, Muzaffer; “Antik Dönemde Bir Doğu Karadeniz Kavmi: Khalybler”, *Uluslararası Giresun ve Doğu Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu, 09-11 Ekim 2008, Bildiriler I*, Giresun Belediyesi, 2009, s. 67-85
- DEMİR, Necati; “Trabzon ve Yöresinde Ahşap Camiler, *Gazi Ü. Hacı Bektaş Vali Araştırma Dergisi*, S. 29, Ankara, 2004, s. 169-188.

- DEMİRKENT, Işın; “1071 Malazgirt Savaşı’na kadar Bizans’ın Askeri ve Siyasi Durumu”, *Tarih Dergisi*, S. 33, İstanbul, 1982, s. 133-146.
- DEMİRKENT, Işın; “Herakleios”, *TDV. İ.A.*, C. 17, İstanbul, 1998, s. 210-215.
- DUMAN, Abdullah; “Halife Mu’tasım’ın Amorion/ Ammûriye Seferi”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 1, S. 38, 2017, s. 413-441
- EMECEN, Feridun; “Ayasuluk”, *TDV. İ.A.*, C. 4, İstanbul, 1991, s. 225-227
- ERDEM, İlhan; “Osman Bey’in Ölümünden Uzun Hasan Padişah’a Ak-Koyunlular (1435-1456)”, *Ankara Ü. DTCF. Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 20, S. 32, 2002, s. 103-131.
- ERDOĞAN, Serkan; “Çivi Yazılı Kaynaklara Göre İ.Ö. II. Bin Yılda Dersim ve Çevresi” *Yerli ve Yabancı Kaynaklara Göre Dersim ve Çevresindeki Arkeolojik Araştırmalar-I*, Yayına Haz: Serkan Erdoğan, Ankara, 2004, s. 109-114.
- ERDOĞAN, Serkan; “Demirçığ ve Helenistik Dönem Tunceli Yüzey Araştırması-2016”, *35. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C. 2, 22-26 Mayıs 2017 Bursa, Kültür ve Turizm Bak. Kültür Varlıkları ve Müzeler Gen. Müd., Bursa, 2018, s. 447-468.
- ERDOĞAN, Serkan; “Urartu Egemenliğinin Yukarı Fırat Bölgesi’ndeki Tarihsel Gelişimi”, *Munzur Üniv. Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 3, S. 5, 2014, s. 7-36.
- ERSAN, Mehmet; “Türk-Ermeni İlişkileri (XI-XIII. Yüzyıllar)”, *Türk-Ermeni Külliyyatı Tarihinde Türkler ve Ermeniler: İlkçağ ve Ortaçağ*, C. 2, Ed. M. Metin Hülagü ve başk., Eds., Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s. 167;
- GEYİKOĞLU, Hasan; ”Selçuklular’dan Osmanlılar’a Kemah”, *Uluslararası Erzincan Sempozyumu*, C. 1, Editör: Hüsrev Akın, 28 Eylül-01 Ekim 2016, Erzincan Üniversitesi, Erzincan, 2016, s. 209-216.
- GÖDE, Kemal; “Eratnaoğulları”, *TDV. İ.A.*, C. 11, İstanbul, 1995, s. 295-296.
- GÖRDÜK, Yunus Emre; “Eğil Emirliği’nin Kısa Tarihçesi ve Eğil Emirlerine Ait Şecere Metninin Tercümesi” , *A.Ü. Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 35, 2014, s. 89-120.

- GÜÇLÜAY, Sezgin; “Bizans İmparatorluğunda Toprak Sistemi İçerisinde Themalar (IV-VII. Yüzyıllar)”, *Fırat Ü. Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, C. 9, S. 1, Elazığ, 2013, s. 63-89.
- GÜMÜŞ, Nebi; “İslam Kaynaklarında Ermeniler”, *Türk-Ermeni Külliyyatı Tarihinde Türkler ve Ermeniler: İlkçağ ve Ortaçağ*, C.1, Ed. M. Metin Hülagü ve başk., Eds., Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s. 207-223.
- GÜNDÜZ, Şinasi; “Mecûsîlik” *TDV. İ.A*, C. 28, Ankara, 2003, s. 279-284.
- GÜNDÜZ, Şinasi; “Maniheizm” *TDV. İ.A*, C. 27, Ankara, 2003, s. 575-577.
- GÜNER, Bülent, M.Dursun Çitçi; “Çemişgezek Kasabasının Kuruluşu, Gelişmesi ve Fonksiyonları”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 13, S. 1, Elazığ, 2003, s. 21-48.
- HAS, Kenan; “Mezdekiyye” *TDV. İ.A*, C. 29, Ankara, 2004, s. 523.
- İLTER, Fügen; “Doğu Anadolu’da Timur Devrinden Bir Yapı ”Yelmaniye Medresesi” *A.Ü., DTFC., Anadolu (Anatolia) Dergisi*, S. 17, Ankara, 1971, s. 91-107.
- KAÇAR, Abdulgani; “Yazılı Kaynaklara Göre Subartu ve Subarlar”, *Archivum Anatolicum-Anadolu Arşivleri*, C. 12, S. 1, 2018, s. 31-48.
- KAFESOĞLU, İbrahim; “Doğu Anadolu ve İzmir Türkmen Beylikleri” *Türk Dünyası El Kitabı Coğrafya-Tarih*, C. 1, TKAE, Ankara, 1992, s. 291-297.
- KAFESOĞLU, İbrahim; “Selçuklular” *Türk Dünyası El Kitabı Coğrafya-Tarih*, C.1, TKAE, Ankara, 1992, s. 247-284.
- KARA, Bünyamin; “Tunceli” *TDV. İ.A*, C. 41, İstanbul, 2012, s. 380-381.
- KAYA, Mehmet Ali; “Anadolu’da Roma Egemenliği ve Pompeius’un Siyasal Düzenlemeleri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 13, S. 1, 1998, s. 163-173.
- KAYA, Mehmet Ali; “Anadolu’da Roma Eyaletleri: Sınırlar ve Roma Yönetimi”, Ankara Ü, Tarih Araştırmaları Dergisi, C. 24, S. 38, 2005 s. 11-30.
- KAYA, Mehmet Ali; “Roma Lejyonierleri ve Anadolu”, *Ankara Ü, Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 24, S. 37, 2005, s. 87-98

- KESİR, İbn; *El Bidaye Ve'n-Nihaye Büyük İslam Tarihi*, Çev. Mehmet Keskin, C. 10, İstanbul, 1994.
- KILIÇ, Yusuf; “Çivi Yazılı Belgelerde Subar/Subartular”, *3. Uluslararası Türk Şöleni (Türk Kültür Sempozyumu) Bildirileri*, Güneş Vakfı Yayınları, Erzurum, 2016, s. 667-679.
- KILIÇ, Yusuf; “Partlar”, *Yeni Türkiye Dergisi*, S. 43, 2002, s. 176-180.
- KOŞAY, Hamit Zübeyr; “Pulur (Sakyol) Kazısı, 1969”, *ODTÜ Keban Projesi 1969 Çalışmaları*, Ankara, 1971, s. 99-101.
- KOŞAY, Hamit Zübeyr; “Sakyol (Pulur) Tarih Öncesi Kazısı”, *VII. Türk Tarih Kongresi Bildiriler*, C. I, Ankara, 1972, s. 53-56.
- KOŞAY, Hamit Zübeyr; “Yeniköy Höyüğü Kazısı, 1972”, *ODTÜ Keban Projesi 1972 Çalışmaları*, Ankara 1976, s. 175-182.
- KOYUNCU, Mevlüt; “İlk İslam Fetihleri Döneminde el- Cezire Bölgesi ve İslamlaşma Süreci”, *Sakarya Ün. Fen Edebiyat Dergisi*, C. 10, S. 1, Adapazarı, 2008, s. 131-140.
- KÖKTEN, İ. Kılıç; “Keban Baraj Gölü Alanında Taş Devri Araştırmaları, 1969”, *ODTÜ, Keban Projesi Çalışmaları*, Ankara, 1971, s. 13-16
- LANDSBERGER, Benno; “Sümerler” *Ankara Üniversitesi, DTCTF Dergisi*” C. 2, S. 5, 1943, s. 89-102.
- MEMİŞ, Ekrem; “Ermenilerin Kökeni ve Geçmişten Günümüze Türk-Ermeni İlişkileri”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, C. VII, S. 1, 2005, s. 1-11
- MEMİŞOĞLU, Fikret; “Çemişgezek”, *Yeni Fırat Dergisi*, S. 14, İstanbul, 1963, s. 14-17.
- MERÇİL, Erdoğan; “Anadolu Beylikleri” *Türk Dünyası El Kitabı Coğrafya-Tarih*, C. 1, TKAE, Ankara, 1992, s. 297-321.
- MİROĞLU, İsmet; “Erzincan”, *TDV. İ.A*, C. 11, İstanbul, 1995, s. 318-321.
- OSMANOĞLU, Cenab; “Harput Çevresindeki Kaleler ve Beğlikler”, *Yeni Fırat Dergisi*, S. 32, Bingöl Matbaası Elazığ 1966, s. 8-11.

- OYMAK, İskender; “ Pavlikianların Tarihçesi, İnanç Esasları ve Pratikleri” *Dini Araştırmalar Dergisi*, C.11, S.31 Ankara 2008, s. 137-157.
- ÖNGÜL, Ali; “Mengücekler”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 6, Ankara, 2002, s. 452-460.
- ÖZAYDIN, Abdulkerim; “Arrân” *TDV. İ.A*, C. 3, İstanbul, 1991, s. 394-395.
- ÖZDEMİR, Mustafa; “14-17. Yüzyıllar Arasında Anadolu’ya Gelen Türk Göçleri ve Anadolu’nun Doğusunda Meydana Gelen Demografik Değişmeler”, *Akra Uluslararası Kültür Sanat Edebiyat ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, C. 5, S. 12, 2017, s. 51-76
- ÖZDEMİR, Rıfat, “Harput ve Çemişgezek’te Askeri Ailelerin Sosyo-Ekonomik Yapısı” *Belleken C. LIX*, S. 226, Ankara, 1995, s. 739-835.
- ÖZGÜL, Oktay; “Erzurum Bölgesi Kaya Panoları”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 5, S. 10, 2015, s. 169-198.
- ÖZMENLİ, Mehmet; “V.-VI. Yüzyıllarda Bizans Devleti-Sasani Devleti-Ermeni Derebeylerinin Mücadeleleri ve Türkler”, *Çukurova Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 17, S. 3, 2008, s. 323-332.
- PINARCIK, Pınar; “Urartu Krallığı’nın Tarihi Coğrafyası Hakkında Yeni Öneriler”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 27, S. 2, 2012, s. 459-482.
- REAZAEI, İman S.; “V.VII. yüzyıllarda Bizans-Sasani İlişkileri”, *İraniyat Dergisi/Journal of Iranian Studies*, S. 1, No: 1, 2016, s. 18-31.
- SABBAĞ, Abbas; “Mirâhur”, *TDV. İ.A*, C. 30, İstanbul, 2005, s. 141.
- SAĞIR, Güner; “Bizans İmparatorluğu Döneminde Anadolu’da Ermeni Yerleşimleri”, *Türk-Ermeni Külliyyatı Tarihinde Türkler ve Ermeniler: İlkçağ ve Ortaçağ*, C. 1, Ed. M. Metin Hülagü ve başk., Eds., Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014 s. 184
- SALTIK, Veli, “Tunceli’de Alevi Ocakları”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, S. 52, 2009, s. 145-177.
- SARIÇAM, İbrahim; “Nihavend”, *TDV. İ.A*, C. 33, İstanbul, 2007, s. 98-99.

- SARIKAYA, Sevgi; “Anadolu’da Pers Satraplık Sistemi”, *Akdeniz Ü. Akdeniz Uygarlıkları Araştırma Dergisi*, C. 4, 2016, s. 75-90.
- SELEN, Hamit Sadi; “Strabona Göre Eski Çağlarda Doğu Anadolu” *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C. 3, S. 1, 1948, s. 237-246.
- SEVİN, Veli; “Elazığ Yöresi Erken Demir Çağı ve Muşkiler Sorunu”, *Türk Tarih Kurumu Höyük Dergisi*, S. 1, Ankara, 1988, s. 51-64.
- SOLAK, Kürşat; “Mısır’dan Anadolu’ya Asi Bir Memluk: Emir Canıbek Es-Sufi (Ö.1437)”, *Selçuk Üniv. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 39, 2016, s. 45-59.
- SÖZEN, Metin; “Çemişgezek’in Ulukale Köyü’ndeki Mimari Eserler”, *Sanat Tarihi Yıllığı*, S. 5, İstanbul, 1973, s. 119-140.
- SÖZEN, Metin; ” Çemişgezek’te Türk Eserleri ve Yelmaniye Camisi “, *Sanat Tarihi Yıllığı*, S. 4. İstanbul 1971, s. 28-47.
- SÜMER, Faruk; “Akkoyunlular”, *TDV. İ.A*, C. 2, İstanbul, 1989, s.270-274.
- SÜMER, Faruk; “Mengüçlüler”, *TDV. İ.A*, C. 29, Ankara, 2004, s. 138-142.
- SÜMER, Faruk; “Uzun Hasan”, *TDV. İ.A*, C. 42, İstanbul, 2012, s. 261-264.
- ŞAHİN, Tahir Erdoğan; “Strabon’un Hayaşa Bölgesi Kentleri Satala’dan Zımara’ya”, *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi*, C. 6, S. 15, 2018 s. 11-34.
- ŞİMŞİRGİL, Ahmet; ” Nuşirevan”, *Tarih ve Medeniyet Dergisi*, Aralık 1998 S. 57 s. 54-59.
- TABERİ, Ebû Cafer Muhammed Bin Cerir’üt; Tarih-i Taberi, C.4, Çev. M. Faruk Görtunca, 1997.
- TANERİ, Aydın; “Celâleddin Hârizmşah”, *TDV. İ.A*, C. 7, İstanbul, 1193, s. 248-250.
- TAŞAĞIL, Ahmet; “Hazarlar” *TDV. İ.A*, C. 17, İstanbul, 1998, s. 116-120.
- TİRYAKİ, Sırrı; “Başlangıçtan Orta Demir Çağı’na Kadar Dağlık Doğu Anadolu’nun Sosyo-Ekonomik Yapısı”, S. 38, *Tarih Okulu Dergisi*, 2018, s. 621-661.

- TOKSOY, Ahmet; “Akkoyunlular ve Erzincan”, *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, S. 35, 2014, s. 241-262.
- TOSUN, İbrahim, Ali Koç; “Tunceli İli Adlarının Köken, Yapı ve Anlamları”, *Turkish Studies Dergisi*, C. 12, S. 34, 2017, s. 411-421.
- TUNCEL, Metin; “Tunceli”, *TDV. İ.A.*, C. 41, İstanbul, 2012, s. 378-380.
- UZUN, Celalettin; “Çemişgezek Süleymaniye Camii Vakfı”, *Vakıflar Dergisi*, S. 48, Ankara, 2017, s. 105-122.
- UZUNÇARŞILI, İbrahim Hakkı; “Mirâhur”, *MEB. İ.A.*, C. 8, İstanbul, 1979, s. 347-350.
- ÜNAL, Mehmet Ali; “XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı-İdari Yapısı”, *Osmanlı Araştırmaları*, C. 12, S. 12, İstanbul, 1992, s. 367-390.
- ÜNAL, Mehmet Ali; “XVI. Yüzyılda Mazgird, Pertek ve Sağman Sancakbeğileri-Pir Hüseyin Beğ Oğulları”, *OTAM, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 2, Ocak 1991, s. 239-265.
- YAŞA, Recep; “Selçuklular zamanında Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Kurulan Türk Beylikleri ve Ermeni İlişkileri”, *Türk-Ermeni Külliyyatı Tarihinde Türkler ve Ermeniler: İlkçağ ve Ortaçağ*, C. 2, Ed. M. Metin Hülagü ve başk., Eds., Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s. 232, 233
- YILDIRIM, Ercüment; “Antik Yazarların Eserlerinde Sophene Bölgesi İle İlgili Anlatımlar”, C. 3, S. 7, *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2016, s. 51-73.
- YILDIZ, Hakkı Dursun; “Anadolu Selçuklu Devleti” *Türk Dünyası El Kitabı Coğrafya-Tarih*, C. 1, TKAE, Ankara, 1992, s. 284-290.
- YILDIZ, Hakkı Dursun; “Avâsım”, *TDV. İ.A.*, C. 4, İstanbul, 1991, s. 111-112.
- YILDIZ, Hakkı Dursun; “Bâbek”, *TDV. İ.A.*, C. 4, İstanbul, 1991, s. 376-377.
- YİĞİT, Fatma Akkuş; “Ak Koyunlu Beyi Osman Bey’in Unvanı: Yülük mü İlig mi?” *Dil Araştırmaları Dergisi*, S. 16, Bahar 2015, s. 191-198.

YİĞİT, Turgut; “Tarih Öncesi ve Hitit Döneminde İşuwa Bölgesi”, *Ankara Ü. DTCTF. Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XVII, S. 28, Ankara, 1996, s. 246

YİNANÇ, Mükrimin Halil; “Akkoyunlular”, *MEB. İ.A.*, C. 1, İstanbul, 1978, s. 251-270.

YİNANÇ, Mükrimin Halil; “Belek”, *MEB. İ.A.*, C. 2, İstanbul, 1979, s. 468-473.

YİNANÇ, Mükrimin Halil; “I. Bayezid”, *MEB. İ.A.*, C. 2, İstanbul, 1979, s. 369-392.

YUVALI, Abdulkadir; “Fırat Havzası’nın Türk Tarihindeki Yeri”, *Fırat Havzası Folklor ve Etnografya Sempozyumu*, 24-27 Ekim 1985, Fırat Üniversitesi, Elazığ, 1992, s. 389-398.

YUVALI, Abdulkadir; “Hülâgü” *TDV. İ.A.*, C. 18, İstanbul, 1998, s. 473-475.

YUVALI, Abdulkadir; “İlhanlılar” *TDV. İ.A.*, C. 22, İstanbul, 2000, s. 102-105

YÜCEL, Yaşar; “XIV-XV. YY. Türkiye Tarihi Hakkında Araştırmalar” *Belleten*, C. XXXV (35), S. 140, Ankara, 1971, s. 665-719.

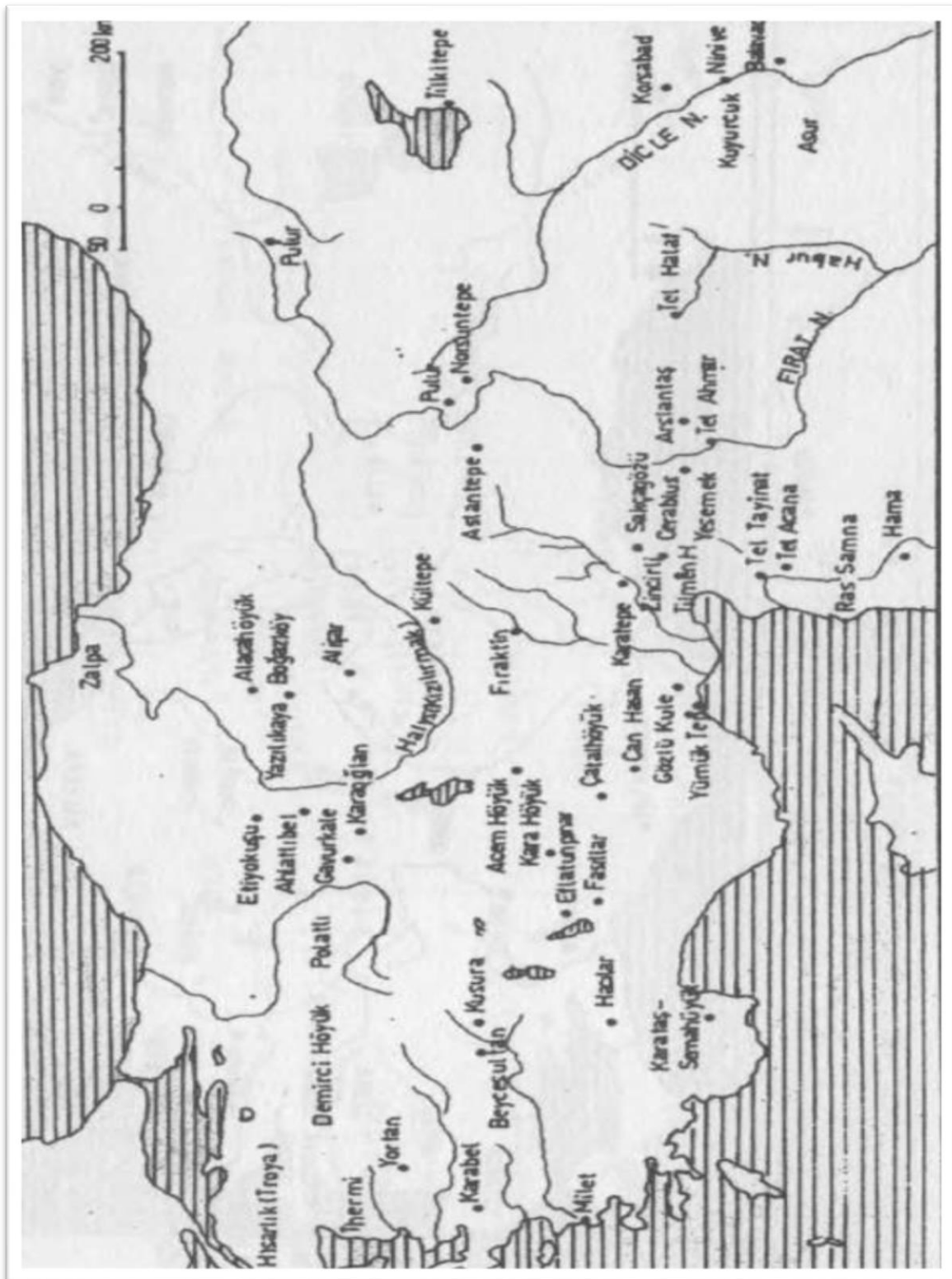
YÜCESOY, Hayrettin; “Kadisiye Savaşı”, *TDV. İ.A.*, C. 24, İstanbul, 2001, s. 136-137.

III. İNTERNET ADRESLERİ

Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü; Keban Barajı, <http://www.dsi.gov.tr/projeler/keban-baraj%C4%B1> (Erişim Tarihi: 16.04.2019).

Hz. Sadık’ın (a.s) Dilinden Hz. Mâsume; <https://www.karsehlibeyt.org/hz-sadikin-a-s-dilinden-hz-masume/>, (Erişim Tarihi: 18/08/2019).

EKLER

Harita 1: Kazı ve Buluntu Yerlerine Toplu Bakış

(Kaynak: Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Bursa, 2017, s. 287)

Harita 2: Hititler Zamanında Anadolu

(Kaynak: Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Bursa, 2017, s. 289)

Harita 3: Urartular (M.Ö. 900-600) (Kaynak: <http://www.gateofturkey.com>) (Erişim: 02/09/2019)

Harita 4. Roma İmparatorluğu Dönemi M.Ö. 2. yüzyılda Anadolu

(Kaynak: [www. http://www.dostyakasi.com/haritalarin-diliyle-tarih/5729-anadolu-kitasi-haritalari.html](http://www.dostyakasi.com/haritalarin-diliyle-tarih/5729-anadolu-kitasi-haritalari.html)) (Erişim: 02/09/2019)

Harita 5: X. XI. yüzyıllarda Anadolu

(Kaynak: www.dostyakasi.com/haritalarin-diliyle-tarih/5729-anadolu-kitasi-haritalari.html)

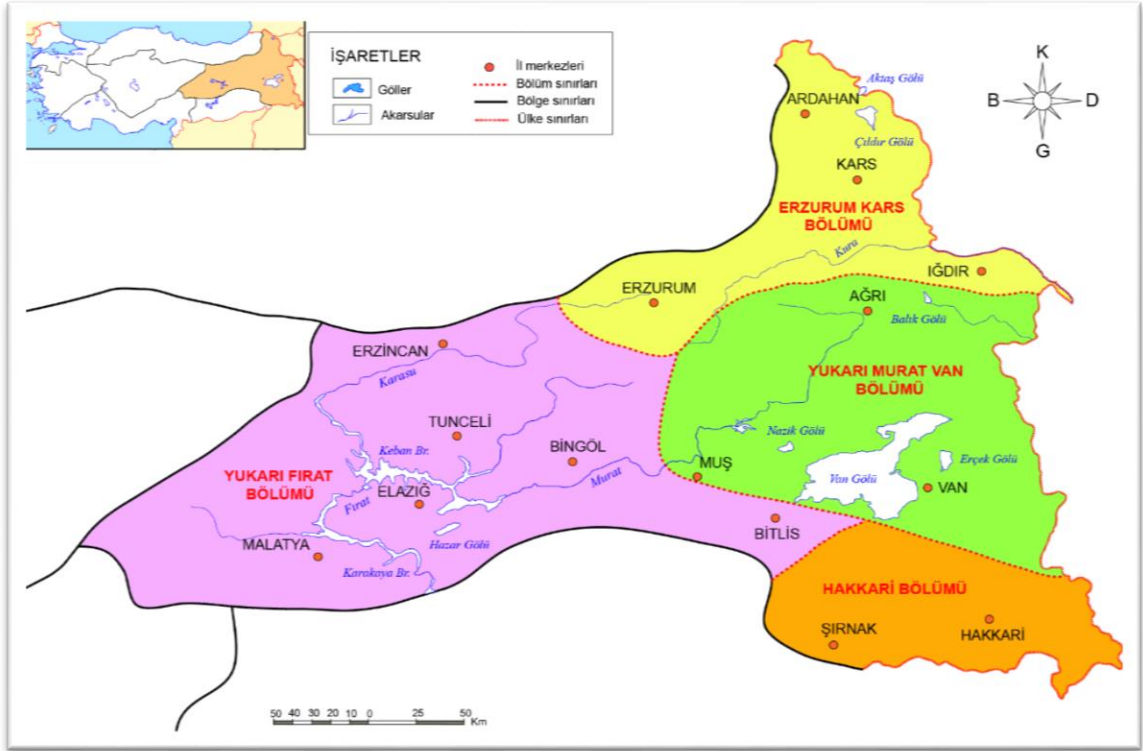
(Erişim: 02/09/2019)

Harita 6: Anadolu'da kurulan İlk Türk Devlet ve Beylikleri

(Kaynak: www.uyanangenclik.com/index.php?PHPSESSID=qrhclpnsd5jvv9q0n7nbb1a47&topic=43830.0)

(Erişim: 30/09/2019)

Harita 6: Doğu Anadolu Bölgesi'nin Bölümleri Haritası

(Kaynak: www.cografyaharita.com. Erişim: 02/09/2019)

Harita 7: Doğu Anadolu Fiziki Haritası (Kaynak: <http://www.mapsharita.com> Erişim: 30/09/2019)

Harita 7: Tunceli İli Haritası

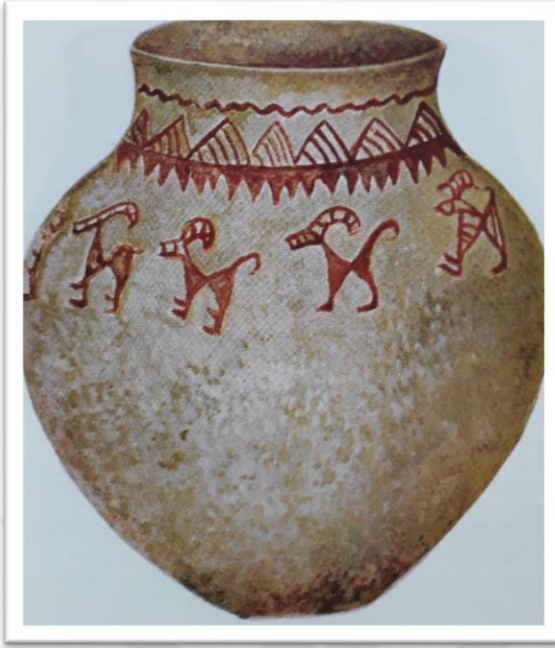
(Kaynak: www.cografyaharita.com.) (Erişim: 02/09/2019)

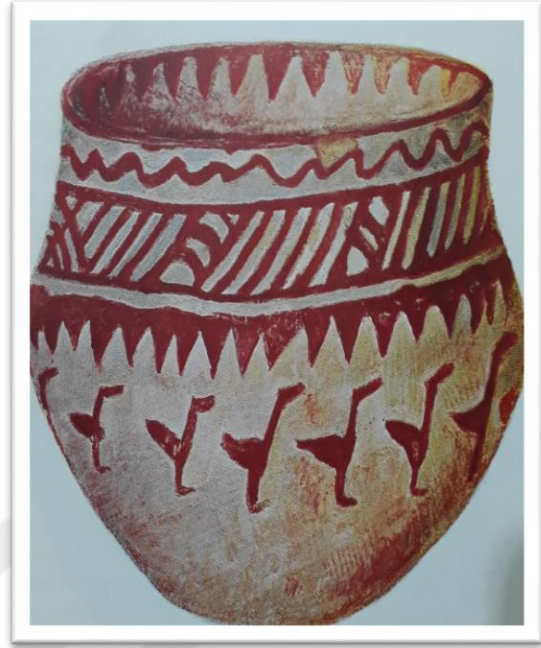
Harita 8: Çemişgezek İlçe Haritası

(Kaynak: <https://www.resimars.net/r-harita-951-cemisgezek-ilce-haritasi-16449.htm>)

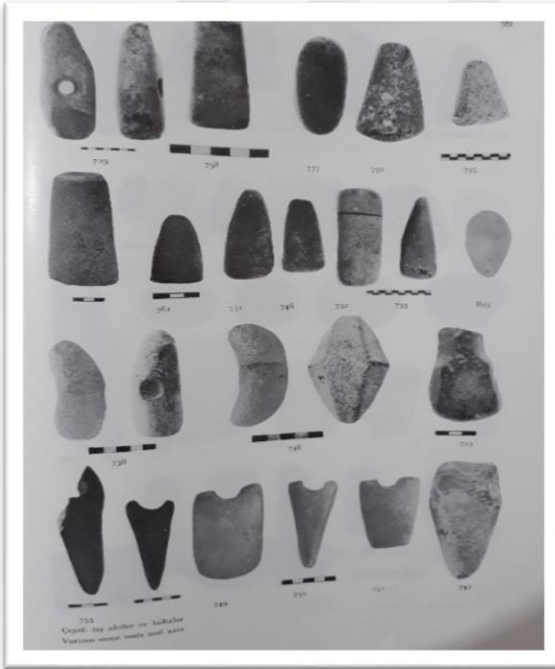
(Erişim: 02/09/2019)

Krem Rengi Hamurdan
Yapılmış Küpçük

Krem Rengi Hamurdan
Yapılmış Çömlek

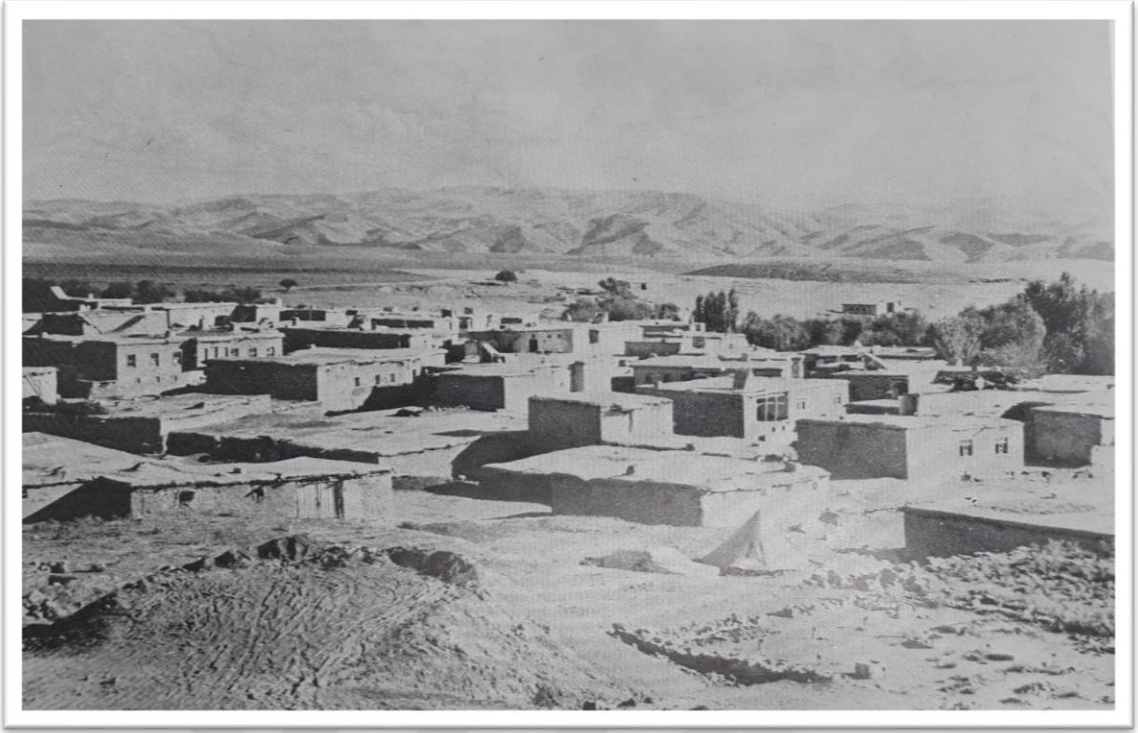
Çeşitli Taş Aletler ve Baltalar

Tapınak Niteliğinde Ocak

Fotoğraf 1: Çemişgezek Pulur (Sakyol) Höyüğü Buluntuları

(Kaynak: Hamit Zübeyr Koşay, Keban Projesi Pulur Kazısı 1968-1970, Ankara 1976.)

Fotoğraf 2: Çemişgezek Sakyol Köyü'nün Kuzeyden Görünümü

(Kaynak: Hamit Zübeyr Koşay, *Keban Projesi Pulur Kazısı 1968-1970*, Ankara 1976.)

Fotoğraf: Çemişgezek Yeniköy Höyüğü: Fırınlı Oda, Ekin Kuyusu, ve Sıvalı Duvarlar

(Kaynak: KOŞAY, Hamit Zübeyr; "Yeniköy Höyüğü Kazısı, 1972", *ODTÜ Keban Projesi 1972 Çalışmaları*, Ankara 1976,)

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ	
Adı-Soyadı	TAŞKIN DOĞAN
Öğrenci Numarası	
Enstitü Anabilim Dalı	TARİH
Programı	GENEL TÜRK TARİHİ
Danışmanın Unvanı, Adı-Soyadı	PROF.DR. MUHAMMET BEŞİR AŞAN
Tez Başlığı (Türkçe)	OSMANLI ÖNCESİ ÇEMİŞGEZEK TARİHİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

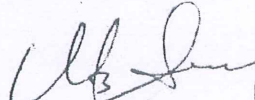
Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam ...201..... sayfalık kısmına ilişkin, ...09.../...01/...2020..... tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 20 'dir.

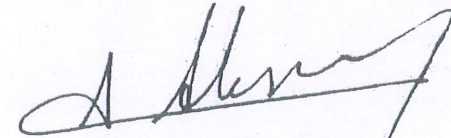
Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç,
- 2- Kaynakça hariç
- 3- Alıntılar hariç/dâhil
- 4- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Yukarıda bilgileri verilen öğrencinin ^{Y. L. D.} doktora tezi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu tarafından belirlenen azami benzerlik oranlarını aşmadığını ve tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.09.01.2020

PROF.DR. MUHAMMET BEŞİR AŞAN
Danışmanın Adı-Soyadı
(İmzası)

PROF.DR. AHMET AKSIN
Anabilim Dalı Başkanı
(İmzası)

Lisansüstü tezler, savunma öncesinde intihal programı raporu ile birlikte enstitüye teslim edilir.

İntihal raporu ile ilgili olarak etik kurallar dâhilindeki benzerlik oranları ilgili Enstitü Yönetim Kurulu tarafından belirlenir. (Enstitü Yönetim Kurulu tarafından tezin, intihal kapsamı dışında değerlendirilmesi için TURNITIN'den alınan raporda "benzerlik oranı"nın, "alıntılar hariç" en fazla %10, "alıntılar dâhil" % 30'u geçmemesi şeklinde kabul edilmiştir).

ÖZGEÇMİŞ

1978 yılında Elazığ'da doğdum. İlk ve orta öğrenimimi Elazığ'da tamamladıktan sonra 1997 yılında girdiğim Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nden 2001 yılında mezun oldum. 2002 yılında Bingöl'ün Adaklı ilçesinde sınıf öğretmeni olarak başladığım öğretmenlik hayatına 2003 yılında Elazığ Ağın ilçesine atanarak sürdürdüm. Ağın ilçesi Öğretmen Abdullah Lütfü İlköğretim Okulu'nda 2006-2009 yılları arasında müdür vekili olarak ta görev yaptım. Aynı ilçede kısa bir süre şube müdür vekili görevinde de bulundum. 2009 yılında Elazığ Yolüstü İlköğretim Okulu'nda müdür yetkili öğretmen olarak çalıştım. 2010 yılında Anadolu Liseleri Öğretmen Seçme sınavına girip başarılı olarak Kovancılar Anadolu Lisesi'ne Tarih Öğretmeni olarak atandım. Aynı yıl içinde Elazığ Mehmet Akif Ersoy Anadolu Lisesine atandım ve halen aynı okulda tarih öğretmeni olarak görevimi sürdürmekteyim. Birçok hizmet içi kurs ve seminere katılarak belge aldım. Memuriyet hayatım boyunca yapmış olduğum çalışmalardan dolayı Milli Eğitim Bakanlığı tarafından bir aylıkla ödüllendirme belgesi, mülki makamlarca 3 adet takdir belgesi, 5 adet teşekkür belgesi tarafıma verilmiştir.